

amalgam

Hrvatski studiji, godina 6, broj 5
Časopis studenata sociologije

2011.

SADRŽAJ

Članci

Stjepka Popović - Obilježja zdravstvene zaštite na otoku Lastovu	5
Vanja Dergić - Razvoj civilnoga društva u osamdesetim godinama u Zagrebu	29
Klara Puškarić - Strukturalna ograničenja zatvorskog sustava u RH	41
Petar Bodlović - Elementarne odrednice svijesti kod fenomenologa i simboličkih interakcionista	53
Mateja Šakić - Samoubojstvo kao društveni problem: Rasprava iz sociološke perspektive	67
Vjeran Kerić - Individualnost kao supstrat u sociologiji svakodnevnoga života	83

Prijevod

Howard Becker - Preispitivanje teorije etiketiranja	99
Harriet Martineau - Žena	121

Prikazi

Gordana Cerjan-Letica, Slaven Letica Druga medicina: Traganje za tajnim putom do zdravlja	131
Četvrta proljetna škola o istraživanjima o ljudskoj seksualnosti	133
A World Without Walls 2010. : "An International Conference on Reconciliation, Peacebuilding and Globalization in an Interdependent World"	135

ČLANCI

OBILJEŽJA ZDRAVSTVENE ZAŠTITE NA OTOKU LASTOVU

Stjepka Popović, bacc.soc.
Hrvatski studiji, Zagreb
stjepkap@yahoo.com

SAŽETAK

Članak se bavi opisom i evaluacijom prednosti i nedostataka postojeće zdravstvene skrbi na otoku Lastovu suprotstavljajući objektivno stanje i naraciju kazivača. Zdravstvena je zaštita na otoku Lastovu određena specifičnim obilježjima otočnosti. Izrazita ostarjelost otočana povećava njihove zahtjeve za kontinuiranom zdravstvenom skrbi. Kao posljedica depopulacije, otočanima je dostupna samo primarna zdravstvena zaštita. Geografska izoliranost i slaba prometna povezanost otoka s najbližim medicinskim centrima na kopnu i okolnim otocima otežava pružanje kvalitetne zdravstvene zaštite. Prioriteti u planiranju zdravstvene skrbi na Lastovu trebali bi uključivati stvaranje uvjeta i uvođenje aktivnosti usmjerenih prema poboljšanju pružanja svih oblika zdravstvene zaštite otočana kako bi se moglo tvrditi da je osigurano njihovo opće i jednako pravo na kvalitetnu i kontinuiranu zdravstvenu zaštitu. Makrosocijalna zdravstvena politika se u praksi još uvijek ograničava samo na razinu kurative, dok prirodni resursi otoka pružaju čvrste osnove za implementaciju preventivne zdravstvene politike. Stimulativne mjere i uvjeti koje bi liječnike različitih profila s višegodišnjim iskustvom privukli na otok još uvijek su prazna slova na papiru. Bez kvalitetne zdravstvene zaštite, kao mjere kvalitete života u zajednici, ne može se govoriti niti o održivosti otoka Lastova.

KLJUČNE RIJEČI: otok Lastovo, otočnost, otočani, zdravstvena zaštita, zdravstvena politika

Uvod

Učestala je pojava da se zdravstvena zaštita na otocima koristi intenzivnije nego na kopnu. Specifična obilježja otočnosti, poput prostorne udaljenosti i izolacije od kopnenih medicinskih centara, malog broja stanovnika i nepovoljne dobne strukture korisnika, te ljetne navale turista, otežavaju pružanje kvalitetne i kontinuirane zdravstvene skrbi. Time se pravo otočana na opću i jednaku zdravstvenu skrb ugrožava.

Otok Lastovo, kao najjužniji naseljeni otok Republike Hrvatske, uz slabu prometnu povezanost s kopnom i mali broj otočana izrazite ostarjelosti, školski je primjer kako po-

većane potrebe za zdravstvenom zaštitom otočnog stanovništva rezultiraju pružanjem zdravstvene skrbi smanjene kvalitete.

1. Socio-demografske posebnosti otoka Lastova

Da bi se moglo govoriti o zdravstvenom sustavu na otoku Lastovu, potrebno je istaknuti ona obilježja otočnosti koja su utjecala na njegovu današnje stanje. "Otočnost je, u užem smislu, poseban varijetet socijalne distance, izolacije, kontrole i komunikacija između pojedinaca i između različitih grupa" (Petak, 2001., 8). Takva definicija otočnosti primijenjena na konkretni otok, u ovom slučaju otok Lastovo, podrazumijeva *geografski položaj u kontekstu inzularnosti*¹, *ovisnost o drugim funkcionalnim središtima* kao posljedicu geografske izoliranosti, *klimu i prirodne uvjete* neophodne za opstanak te napokon, *čovjeka – otočanina* koji ga nastanjuje.

Lastovo je najistureniji i najjužniji naseljeni otok² (Riđanović, 1997.). Prema teritorijalnom ustroju pripada Dubrovačko-neretvanskoj županiji, no prema prometnoj povezanosti, funkcionalno je upućen na Split i ujedno je najudaljeniji od njega u odnosu na druge otoke. Prometna povezanost je slaba što doprinosi geografskoj, ali i psihološkoj izoliranosti.

Klima je mediteranska, jadranskog tipa, s blagom, vlažnom i kišovitom zimom te vrućim i suhim ljetom. Lastovo je, uz Mljet, najšumovitiji otok³ i obiluje raznovrsnim ljekovitim biljem. Otok je izrazito pogodan za razvoj brojnih kulturnih biljki, ponajviše vinove loze i maslina, ali i voća i povrća (Riđanović, 1997.). Lastovcima je zemlja oduvijek bila glavni izvor života i zarade te osnovna gospodarska djelatnost.

Lastovo je nakon Drugog svjetskog rata postalo vojni otok i stoga je pristup otoku bio zabranjen stranim državljanima što je dovelo do ekonomske stagnacije i depopulacije otoka, ali i očuvanja lastovske prirode u izvornom obliku⁴. Tek je 1988. godine zabrana ukinuta što je omogućilo razvoj turizma.

Najvažnija komponenta otočnosti je čovjek, otočanin bez kojeg se ne bi moglo govoriti o otočnosti kao fenomenu. Demografska baza otoka Lastova u drugoj polovici 20. stoljeća znatno se narušila i nastavlja se narušavati pod utjecajem procesa industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije. Prije utjecaja navedenih procesa na demografsku bazu, otok Lastovo bio je pretežno ruralan prostor čije su društvene zajednice bile jedinice tradicionalnog društva u kontekstu življenja u *Gemeinschaftu* kakvog je opisao Tönnies⁵:

¹ Inzularnost označuje izolaciju otočana od ostalih dijelova svijeta (Petak, 2001.)

² Nalazi se oko 32 km južnije od Korčule od koje ga dijeli Lastovski kanal širine od 13 do 20 km. Površine 46,9 četvornih kilometara, dužine 11 km i širine oko 6,5 km, po veličini je 14. otok na jadranskoj obali. Lastovo s okolnim otocima čini Lastovski arhipelag koji obuhvaća 46 otoka, otočića i hridi i zauzima površinu od 56,2 četvornih kilometara.

³ Prema podacima prikupljenim u Uredu državne uprave Dubrovačko-neretvanske županije, ispostava Lastovo, u požaru koji se dogodio u rujnu 2003. godine izgorjelo je 355,78 ha bora, 109,70 ha makije, te 15 ha ostale šume, što ukupno iznosi 480,45 ha šumskog zemljišta. Taj je požar proglašen elementarnom nepogodom.

⁴ Zahvaljujući kojoj je Lastovsko otočje postalo jedanaesti park prirode u Hrvatskoj 2006. godine.

⁵ Ferdinand Tönnies (1855.-1936.) bio je poznati njemački sociolog koji je svojom knjigom *Zajednica i društvo* (1887.) označio početak razvoja sociologije zajednica. U navedenom djelu razlikuje tipove ljudskih odnosa u zajednici (*Gemeinschaft*) i društvu (*Gesellschaft*). Odnosi u *Gemeinschaft-u* (zajednici) zasnivaju se na slobodnoj volji, dok se odnosi u *Gesellschaft-u* (društvu) zasnivaju na racionalnoj volji. Zajednica (*Gemeinschaft*) predstavlja tip društvene organizacije sa snažnim vezama solidarnosti temeljenim na tradiciji, osobnim odnosima i zajedničkim vjerovanjima, dok društvo (*Gesellschaft*) predstavlja tip društvene organizacije sa slabom solidarnošću, motiviranošću vlastitim interesima i racionalnošću (Lyon, 1989.).

snažne veze solidarnosti temeljene na tradiciji, osobnim odnosima i zajedničkim vjervanijima (Lyon, 1989.). Takav način tradicionalnog suživota na Lastovu nekad je postojao, o čemu svjedoče još preživjeli Lastovci, dok danas doživljava svoj kraj. Početak kraja započeo je otprilike u isto vrijeme kako je Lastovo potpadalo pod utjecaj procesa koji su preobrazili način života na svim hrvatskim otocima. Ti procesi došli su *izvana*⁶ i nepovratno izmijenili svakodnevnicu Lastovaca. Zato je teško govoriti o otočnosti kada se značenje pojma, pod utjecajem povijesnih procesa, paralelno mijenjalo. Kada danas netko govori o Lastovu kao tradicionalnom području, mora imati u vidu da je riječ o ostacima ostataka onog tradicionalnog načina razmišljanja i načina života o kojem sa sjetom govore Lastovci kad spominju svoje pretke koji su se borili očuvati svoj otok kako su znali i koji su organizirali život na otoku prema vlastitom običajnom pravu koje je kao *Lastovski statut* formalno zapisano 1310. godine kada se Lastovo dobrovoljno priključilo Dubrovačkoj Republici. Taj je statut branio svakom tko nije Lastovac, pa čak i lastovskom knezu, kupnju zemlje ili kuće na otoku (Jurica, 2001., 89), dok je danas takvo nešto nezamislivo. S obzirom na lastovsku povijest u sklopu Dubrovačke Republike, statut predstavlja referentnu točku opisa lastovskog mentaliteta nekada budući da svjedoči o viteškoj povijesti Lastova koja zaslužuje biti prepričavana⁷. Antun Jurica u svojoj monografiji *Lastovo kroz stoljeća* opisuje Lastovca u privatnom životu kao "nepovjerljivog i praznovjernog, pomalo buntovnog na sve i svašta, u govoru temperamentnog i bučnog tako da bi stranom promatraču djelovao neuglađen i bez kulture" (Jurica, 2001., 545). Ovakav dojam vjerojatno bi i danas stekli oni koji samo prođu kroz Lastovo, ne pokušavajući se raspitati o njegovoj povijesti koju je krasio visok stupanj nezavisnosti i samodovoljnosti. O solidarnosti i običajima koji su Lastovce držali zajedno u međusobnom suživotu i pomaganju u polju i na moru, zbog koje su gradili kuće jedne do drugih kako bi se zajednički obranili od utjecaja *izvana*, danas se više ne može govoriti. Kuće koje su bile simbolom zajedništva nekadašnjih Lastovaca, danas zjape prazne, odijeljene zidinama razdora ili su rasprodane. Ironično, toga su svjesni i današnji Lastovci, pa i sami priznaju kako se sigurno njihovi "stari sada okreću u grobu".

Demografsko stanje otoka Lastova u uskoj je vezi sa zdravstvenim sustavom. Stanovništvo (porast ili pad broja, sadašnja i buduća dobno - spolna struktura) i njegova potreba za zdravstvenom skrbi čini drugu osnovnu komponentu u planiranju zdravstvenih kadrova (Kovačić, 2009.). Prema popisu iz 2001. godine, otok ima 835 stanovnika što je 16% manje u odnosu na prethodnu popisnu godinu (Tablica 1.). Otočani uglavnom iseljavaju u potrazi za poslom i boljim životnim standardom i, naravno, zbog školovanja. Na smanjenje ukupnog stanovništva u međupopisnom razdoblju od 1991. do 2001. utjecao je i odlazak vojske nakon stvaranja hrvatske države, ali i njihovih obitelji, što je posljedica sklapanja brakova Lastovki i vojnika. U istom razdoblju, ukupan broj stanovnika Lastova smanjio se iseljavanjem za 14,39% (Tablica 2.).

⁶ Pod *unutra* podrazumijevam kopno, čovjeka koji ga nastanjuje i more koje ih okružuje.

⁷ "I danas se moramo čuditi kako je neznatnom broju lastovskih poljodjelaca i ribara uspijevalo kroz stoljeća čuvati svoju samoupravu, a zatim i svoju privrednu samostalnost, uhvativši se pri tome u koštac s kulturno i materijalno nerazmjerno jačim protivnikom." (Lucijanović prema Jurica, 2001., 84).

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika otoka Lastova u razdoblju od 1981. do 2001.⁸

Otok Lastovo	Godina popisa stanovništva			Indeks popisne promjene		
	1981.	1991.	2001.	1991./1981.	2001./1991.	2001./1981.
Ukupan br. stanovnika	957	994	835	103,87	84	87,25

Tablica 2. Migracijski saldo otoka Lastova u razdoblju od 1981. do 2001.⁹

Migracijska bilanca	Međupopisno razdoblje		
	1981. – 1991.	1991. – 2001.	1981. – 2001.
Aps.	9	-142	-133
%	0,94	-14,39	-13,90
Prosječna godišnja stopa u %	0,93	-15,72	-7,48

Smanjenje otočnog stanovništva neizbježno je utjecalo na erodiranje bioreproduktivne baze. Još pozitivan prirodni prirast u razdoblju od 1981. do 1991., nepovratno se smanjio u razdoblju od 1991. do 2001. kao posljedica iseljavanja mlađeg stanovništva (Tablica, 3.), što je odraz ruralnog egzodusa.

Tablica 3. Prirodno kretanje stanovnika otoka Lastova u razdoblju od 1981. do 2001.¹⁰

Prirodno kretanje	Međupopisno razdoblje		
	1981. – 1991.	1991. – 2001.	1981. – 2001.
Aps.	21	-25	-4
%	2,19	-2,53	-0,42
Prosječna godišnja stopa u %	2,16	-2,77	-0,23

Popis 2011. godine pokazat će da se stanovništvo konstantno iseljava. Dok odrasli iseljavaju u potrazi za poslom i boljim životnim uvjetima, mladi ljudi odlaze zbog školovanja. U novije vrijeme javio se trend odlazaka roditelja i čitavih obitelji s djecom u druge gradove sa svrhom omogućavanja lakše dostupnosti obrazovanja djeci. Nažalost, takvo prirodno smanjenje, ako se i dalje nastavi, u sljedećim bi desetljećima moglo dovesti do gašenja jedine osnovne škole na Lastovu što je ujedno i najgora projekcija budućnosti otoka. Nakon 2005. godine, broj učenika upisanih u prve razrede konstantno je manji od 10 (Grafikon 1.). Sva djeca rođena nakon gašenja škole morala bi stjecati osnovno obrazovanje izvan otoka, što bi podrazumijevalo i odlazak njihovih obitelji zbog slabih prometnih veza s najbližim obrazovnim središtima. Osim toga, osnovna škola trenutno

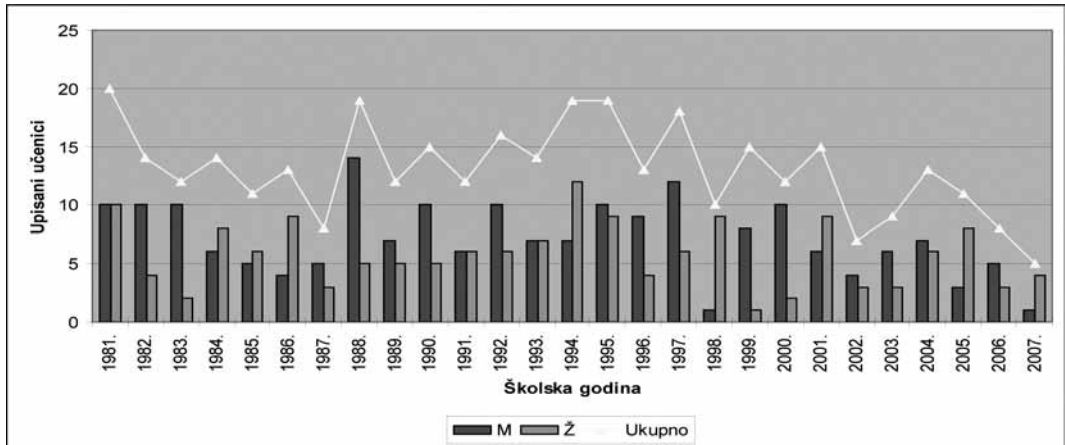
⁸ Napomena: Zbog promjene u metodologiji popisivanja 2001. godine, od ukupnog broja stanovnika 1981. godine i 1991. godine u tablici je oduzeto stanovništvo u inozemstvu. Indeks popisne promjene izračunat na temelju ukupnog broja stanovništva prikazanog u tablici.

⁹ Izvor: Popis stanovništva 1981.; Popis stanovništva 1991.; Popis stanovništva 2001., Dokumentacija DZS.

¹⁰ Izvor: Lajić, I. i Mišetić, R. (2006.), *Otočni logaritmi: aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na Jadranskim otocima*, Zagreb, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka, Institut za migracije i narodnosti.

zapošljava gotovo najveći broj Lastovaca (uz općinu), što bi značilo gubitak radnih mjesta i emigraciju još nekolicine prisutnih obitelji.

Grafikon 1. Broj upisanih učenika po spolu u razdoblju od 1981. do 2007.¹¹

Dugotrajno iseljavanje, sve slabije prirodno kretanje i prirodna depopulacija dovode do poremećaja sastava otočnog stanovništva po dobi i spolu što nesumnjivo vodi daljnjem pogoršanju dobno-spolnog sastava te do izrazite ostarjelosti stanovništva. Prema popisima 1981., 1991. i 2001. godine, prevladavalo je muško stanovništvo u svim dobnim skupinama osim u kategoriji starog stanovništva gdje prevladavaju žene, što je potvrda njihovog duljeg životnog vijeka. Prosječna starost stanovnika Lastova pokazuje sličnu situaciju; prema popisu 2001. godine iznosila je 40,8, a od tog iznosa, prosječna starost muškog stanovništva 39,7, a ženskog 42,1 godinu. Uzme li se u obzir još i to da je ukupan iznos fertilnog ženskog stanovništva 171, a od čega se u najpovoljnijem fertilnom razdoblju nalazi tek 41 žena, podaci djeluju još više poražavajuće (Tablica 4.).

Tablica 4. Kontingenti stanovništva otoka Lastova, popis 2001.¹²

Spol	Ukupno	Fertilno žensko stan. (15-49 god.)	Od toga 20-29 god.	Radni kontingent Žene (15-59) Muškarci (15-64)	Prosječna starost	Indeks starenja	Koef. starosti
Svega	835	-	-	483	40,8	100,9	25,9
Muško	428	-	-	272	39,7	86,8	23,1
Žensko	407	171	41	211	42,1	117,0	28,7

¹¹ Grafikon izrađen prema podacima prikupljenim iz *Matice učenika* Osnovne škole Braće Glumac na otoku Lastovu. Podaci iz *Matice učenika* bili su dostupni samo do 2007. godine. Prema informaciji dobivenoj od profesora zaposlenog u OŠ Braće Glumac, u listopadu 2010. godine u prvi razred upisano je šestero učenika, u drugi razred dvoje, a u treći razred sedmero učenika.

Popisne godine 1981., mladog stanovništva bilo je 24,7%, zrelog 49,6%, a starog 23,3%, što znači da je već iste godine koeficijent starosti označavao stanovništvo koje je počelo stariti. Indeks starenja otkrio je još i tamniju situaciju; 1981.g. iznosio je 94,1, 1991.g. 75,3, a 2001.g. čak 100,9, što bi značilo da je stanovništvo Lastova već duže vrijeme duboko zašlo u proces starenja, pogotovo ako se podsjetimo da je donja granica zalaženja u proces starosti 40,0.

Tablica 4. Indeks starenja i koeficijent starosti stanovništva otoka Lastova u razdoblju od 1981. do 2001.¹³

Godina	Ukupno stanovništvo	Indeks starenja	Koeficijent starosti
1981.	962	94,1	23,3%
1991.	1228	75,3	19,2%
2001.	835	100,9	25,9%

Kada bi postojali faktori koji bi mogli zadržati ovih 25,7% mladih prema popisu 2001.g. na otoku, briga u vezi s reprodukcijom bila bi ponešto smanjena. Dotad, prioritet ostaju problemi koji se javljaju zbog nepovoljne dobne strukture otočnog stanovništva; zdravstvena i socijalna skrb. Staro stanovništvo ima veće potrebe za medicinskom pomoći od bilo koje druge dobne skupine. Zasad se sva promišljanja o imigraciji izvanotočnog stanovništva, koje bi poboljšalo opću demografsku sliku na Lastovu, zaustavljaju na spoznaji kako sociokulturni sustav otoka pruža otpor novopridošlima i ostalim *izvanjskim* impulsima, posebice onim osobama koje nisu porijeklom s otoka. Zbog toga ih ne treba osuđivati, jer o životu na otoku ne može pouzdano svjedočiti niti njegov iseljenik niti kontinentalac, već samo njegov ukorijenjeni i preostali pučanin. Kako bi se povećao broj onih koji u ljetnim mjesecima dočekuju i ispraćaju druge, potrebno je, u skladu s promjenama koje su izmijenile način života na Lastovu, poboljšati uvjete života. Zdravstveni sustav otoka Lastova u tom procesu poboljšavanja uvjeta života predstavlja posebno osjetljivu domenu koju je potrebno poboljšati.

2. Povijest zdravstva na otoku Lastovu

Prikaz povijesti zdravstva na Lastovu omogućuje uvid u lokalne prakse koje su bile odraz specifičnih potreba otočana te pruža dobre osnove za usporedbu otočnog zdravstvenog sustava nekad i danas. Također, rasvjetljava sociokulturnu dimenziju otočnog mentaliteta i otočne snalažljivosti u suočavanju s opasnostima koje su tijekom povijesti

¹² Izvor: *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001.*, Kontingenti stanovništva po gradovima/općinama, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2003.

¹³ Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981.*, Stanovništvo prema spolu i starosti, Savezni ured za statistiku, Beograd, 1986.; *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 31.ožujak 1991.*, Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, dokumentacija 882, godina 1992., Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1994., *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001.*, Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 2003.

¹⁴Pojavila se 1348. godine.

ugrožavale njihovu opstojnost i kvalitetu života. Jedine dostupne bilješke o povijesti zdravstva na otoku opisane su u knjizi *Lastovo kroz stoljeća* Antuna Jurice.

Prvi zapisi koji postoje o zdravstvu na otoku datiraju iz razdoblja Dubrovačke Republike. Lastovo nije zaobišla kuga¹⁴ koja je stoljećima harala Europom u epidemijama ostavljajući za sobom smrt i pustoš. Kako navodi Jurica, Malo vijeće je, u kontekstu zdravstvenog nadzora, 1489. godine naredilo knezu zabranu dolaska na otok svih onih koji bi doputovali s područja za koja se sumnja da su zaražena kugom¹⁵. Zdravstveni službenici svakodnevno su stražarili na Pjevoru¹⁶ i nadzirali svaki brod koji je pristajao u Lučicu i Sv. Mihajlo¹⁷. Zadaća službenika bila je provjera zdravstvene svjedodžbe robe, obavještanje kneza i sudaca o nađenom, te sprječavanje dodira putnika i posade sa stanovništvom prije dobivene dozvole za iskrcaj i slobodno kretanje otokom. Svaki lastovski brod, koji bi došao iz područja gdje se pojavila kuga, bio je potopljen, a posada i putnici morali su u karantenu na otočić Sv. Mihajla¹⁸. Pristup otočiću bio je zabranjen pod prijetnjom smrtno kazne.

Zanimljivo je da su Lastovce otočki susjedi katkad nazivali 'gubavcima'. Višanin Petar Zubović 1590. godine, u tijeku preslušavanja od strane mletačke vlasti oko spornog otoka Sušca, navodi kako je "čuo na Visu da su Dubrovčani svoje gubavce prebacili na taj škroj i da od tada datira naseljenost Sušca" (Jurica, 2001., 286). Druga priča govori da su Lastovci potomci nekih gubavaca koji su se iskricali na otok pri povratku iz Svete Zemlje tijekom križarskih ratova. Ova priča teško može biti istinita s obzirom na to da je otok od davnina, još prije križarskih ratova, bio naseljen. Appendini, osoba koja je prvotno čula drugu priču, pretpostavlja da je ovo uvjerenje proisteklo iz činjenice što su nekad davno Lastovci bili podanici kralja Stefana¹⁹ (zvanog Krapalo) koji je imao grubo naboranu kožu prekrivenu ljuskama gube što je bilo dovoljno da ih se jednostavno nazove gubavcima (Jurica, 2001.).

Osim kuge i gube u čijim su epidemijama nestajale čitave obitelji, pomor dojenčadi bio je zastrašujuće velik. Mnogo mladih žena umiralo je od porođajne sepse, no mortalitet je bio povećan i zbog nesreća na moru (utapanja i padova). Kao i u svim drugim otočkim i kopnenim zajednicama, ljudski vijek bio je kratak. "Prirodna otpornost, sreća, udaljenost od gradskih aglomeracija, bili su gotovo jedini jamci zdravlja" (Jurica, 2001., 286). Potrebno je spomenuti crijevna oboljenja koja su redovno bila jednim od glavnih uzroka smrtnosti (1687. godine od crijevnih zaraza umro je najveći broj ljudi, čak 100²⁰).

¹⁵ Statut, gl 87. "... kako bi se taj naš otok Lastovo, Božjom milosti, mogao sačuvati u dobrom zdravstvenom stanju i biti oslobođen biča zaraze: a kad bi jednom za nesreću taj naš otok bio zaražen kugom, tada ćete postupiti po naređenjima i vašim običajima" (Jurica, 2001., 285).

¹⁶ Pjevor je danas glavna ulica u mjestu Lastovu.

¹⁷ Uvale koje se nalaze kilometar niže od mjesta Lastova smještenog na brdu i predstavljaju njegov izlaz na more.

¹⁸ Otočić je danas spojen s otokom Lastovom i predstavlja najposjećeniju turističku plažu.

¹⁹ Jurica (citirajući Appendinieve bilješke) ne navodi nikakve dodatne podatke o kralju Stefanu, pa se ne zna odakle je bio i zbog čega se smatra da su Lastovci bili njegovi podanici.

²⁰ Podatak prikazan u knjizi Antuna Jurice (2001., 287). Podatke je prikupio iz matične knjige umrlih župskog ureda.

²¹ Naredba koju je izdao knez Junije Rastić 1705. godine: "Antun placar izvijestio je kneza i suce da je s običajnih mjesta razglasio naredbu da se više nitko ne usudi, ni danju ni noću, puštati svinje po naselju, jer ukoliko se dogodi da neka svinja bude ubijena ne samo što počinitelj tog djela neće biti pozvan na odgovornost, nego će i biti ovlašten da s ubijenom svinjom radi što hoće" (Jurica, 2001., 286).

Jasno da se glavni uzročnici zaraze smatraju manjkovi kućnih bunara kao spremišta pitke vode, masovno korištenje zagađenih izvora (lokvi) te zagađenost naselja²¹.

Dvije epidemije u sedamnaestom stoljeću iz reda crijevnih zaraznih oboljenja (dizenterije, trbušnog tifusa i kolere) uzele su ukupno 405 života²². Tijekom osamnaestog stoljeća epidemije su harale Lastovom i to redom; crijevne zaraze, velike boginje i respiratorne infekcije, a potom se obrazac ispreplitao. Od posljedica epidemije na Lastovu je u osamnaestom stoljeću umrlo 557 ljudi²³. Velike boginje su svoje pravo lice ipak pokazale tek u svitanje 19. stoljeća, a epidemijski maksimum dosegle su 1804. godine²⁴. Posljedice epidemije velikih boginja prodrmale su Lastovo iz temelja: velika većina umrlog stanovništva bila je u mlađim i srednjim godinama, od posljedica su umirale mlade žene koje čine reprodukciju osnovu, a epidemija je pogađala siromašnije slojeve stanovništva. Kratkoročne i dugoročne posljedice na demografsku sliku otoka mogu se iščitati između redaka, kao i posredne posljedice na gospodarsku djelatnost i psihološko stanje stanovništva.

Organizirani oblici zdravstvenog zbrinjavanja stanovništva na otoku postojali su u vrijeme dubrovačke vlasti. Dok su u Dubrovniku liječnička i ljekarnička služba bile na zavidnoj razini s obzirom da su se liječnici izučavali u čuvenim medicinskim školama, paralelno se u seoskim sredinama smatralo velikim uspjehom ukoliko bi postajale usluge kirurga (obrtnika brijača)²⁵. Zdravlje pojedinca bila je prepušteno seoskim babicama i domaćim travarima.

Prema svjedočenju Cvite Fiskovića, 1605. godine na Lastovu spominje se institucija zvana "Ospitale" (Jurica, 2001.). Prijevod tog pojma bi bio 'hospital', a tadašnje značenje Jurica (2001.) objašnjava kao ubožnicu za siromahe u koju su se sklanjali bolesni i nemoćni ljudi. Nemoguće je ne pomisliti na semiotičku i lingvističku sličnost pojma *ospitale* s pojmom *hospicij*. Zanimljivo je nagađanje autora kako je pojam 'hospital' mogao značiti i dom za odbačenu djecu²⁶. U Dubrovniku je još 1347. godine zabilježeno postojanje takve ustanove, a briga da se ljudima pruži pomoć dovela je do stvaranja prve općinske bolnice 1540. godine. Iako se o postojanju 'hospitala' na Lastovu ne mogu podastrijeti čvrsti dokazi, ne bi se trebali niti brzo osporavati.

Prvo ime koje se vezuje uz liječničku praksu je Stjepan Šimraković²⁷ kojeg je Zajednica pozvala 1639. godine da što prije preuzme dužnost stalnog liječnika i donese potrebne lijekove jer se na otoku pojavila zarazna bolest s temperaturom (Jurica, 2001., 295). Jurica pretpostavlja da su u 16. stoljeću postojali ugovori ili između dubrovačkih liječnika-fizika i

²²"Prva je odnijela 150 života, dok je druga, koja je trajala 4 godine, bila još tragičnija sa 255 smrtnih slučajeva" (Jurica, 2001., 294).

²³Jurica (2001., 294) navodi kako je od epidemije uzrokovane crijevnim zarazama tijekom prve polovice 18. stoljeća najveći broj smrtnih slučajeva zabilježen tijekom ljetnih i jesenskih mjeseci, dok od istih zaraza u drugoj polovici 18. stoljeća najveći broj umrlih čine djeca i mladež.

²⁴"U samo dvije godine (1803. i 1804.) pomor se popeo na 172 umrlo na samo 1000 stanovnika" (Jurica, 2001., 294).

²⁵"Oni su znali kako zaustaviti krvarenje, kako aplicirati pijavice, puštati krv iz vena pa i izvesti manje kirurške zahvate, ali, u krajnjoj granici, bili su nesposobni i nemoćni (jednako kao i njihovi mnogo kvalificiraniji kolege – fizičari) aktivno se boriti protiv zaraznih bolesti" (Jurica, 2001., 294).

²⁶"Dolaskom strane radne snage, osobito mlađih djevojaka, povećao se broj nezakonito rođene i napuštene djece s obzirom na stroge moralne nazore koji su u tadašnjem društvu zvanično vladali" (Jurica, 2001., 295).

²⁷Pretpostavljam kako je Stjepan Šimraković tek prvi zabilježeni liječnik jer nema razloga vjerovati kako je Općina tek navedene godine zatražila prvi put liječničku pomoć izvana.

lastovske Općine ili između pojedinaca, na temelju kojih bi se liječnici obvezali liječiti pojedince uz naplatu. Ono što je značajno za organiziranu povijest zdravstva na Lastovu jest činjenica da se Zajednica brinula o zdravstvu nastojeći službu "općinskog liječnika" održati što duže. Ako se vratimo u sadašnjost, iste brige po pitanju liječničke službe koje su morale Lastovce još u 16. stoljeću, postoje i dan danas.

Jurica navodi još nekolicinu liječnika i opisuje njihov boravak na Lastovu, a taj se popis proteže sve do druge polovice dvadesetog stoljeća. Iako je popis poduži, navest će se samo ono što govori o organizaciji liječništva: njihove funkcije, prakse sklapanja ugovora sa Općinom i način financiranja.

U 17. stoljeću, nakon odlaska Šimarkovića, lastovska zajednica sklapa ugovor s Tomom Bogascinijem. Kako navodi Jurica, "ugovor ga je obavezivao da bude na usluzi stanovništvu kao kirurg uz godišnju plaću od 100 dukata jer se pojavila bolest s velikom smrtnosti"²⁸ (Jurica, 2001., 296).

Tijekom osamnaestog stoljeća Općina je sklapala više različitih vrsta ugovora s više različitih osoba (kirurga, liječnika-fizika). Prvi ugovor besplatnog liječenja datira od 1718. do 1722. godine, a odnosio se na samo one obitelji koje su se obvezale davati doprinos u akciji prikupljanja 112 dukata, koliko je iznosila ugovorena godišnja plaća kirurga. Godine 1757., sklopljen je ugovor s drugim liječnikom radi osiguranja kirurške pomoći uz godišnju plaću od 75 dukata, s time što je svaka obitelj zainteresirana za takvu pomoć morala platiti, ovisno o imovinskom stanju, od 4 do 30 groša²⁹. Devet godina kasnije sklopljen je novi ugovor s drugim liječnikom prema kojem su dobrostojeće obitelji liječničku uslugu plaćale pet groševa, a ostale tri groša. Iz navedenog se može primijetiti kako se već tada vodila briga o zadržavanju liječnika na otoku osiguravanjem fiksiranih godišnjih plaća, brigom o njihovim osobnim interesima, te uspostavom diferenciranih načina plaćanja istih usluga s obzirom na postojanje razlika u imovinskom stanju. Krajem osamnaestog stoljeća sklopljen je ugovor s Hijacintom Anutunom Richitellijem na temelju obveze da će 154 obitelji uplatiti doprinos za liječenje. Liječnik je za svaku uslugu trebao primiti 6 groševa, pa mu je 1787. godine određena godišnja plaća u iznosu od 30 cekina³⁰. Prvi put nisu samo obitelji doprinosile plaći liječnika, već je odlučeno da dio tog iznosa (14 cekina) uplati uprava skladišta žita. Jurica (2001.) nagađa, na temelju mjesta smrti određenog broja otočana, kako su Lastovci mogli liječničku pomoć tražiti i u Dubrovniku.

Početak 19. stoljeća i pojavom velikih boginja, zabilježen je dolazak Ivana Coste označenog kao *medicus* u matičnim knjigama³¹. Zapažena je i pojava postojanja dobrovoljaca koji su preležali boginje, radi nadgledanja kuća oboljelih kako ne bi došli u kontakt sa zdravim osobama. Ovakvo ponašanje može se smatrati metodom prevencije od širenja zaraze kao što su bili i brodski zdravstveni kartoni te zabrana pokapanja umrlih u crkvama i u krugu naselja³².

²⁸ S obzirom da je Bogascini bio lastovski kancelar, Jurica pretpostavlja da se plaća odnosila i na kancelarsku i na kiruršku plaću (2001., 296).

²⁹ "Za plaćanje doprinosa javilo se 150 obitelji" (Jurica 2001., 297).

³⁰ Jedan cekin je 6 groševa.

³¹ "Je li taj 'medicus-brijač' bio pozvan od Općine zbog sve većeg broja oboljelih od velikih boginja ne znamo, ali za pretpostaviti je da su i boginje bile razlogom njegovog dolaska" (Jurica, 2001., 298).

³² "Čim su Francuzi napustili otok, reklo bi se isti dan, umrle su ponovno počeli sahranjivati na stara mjesta, sve dok nije austrijskim propisima zaustavljen način i mjesto ukopa umrlih" (Jurica, 2001., 299).

Prvo cijepljenje djece protiv velikih boginja izvršeno je 1838. godine, a nakon toga je kontinuirano nastavljeno kroz čitavo vrijeme austrijske vladavine (Jurica, 2001.). Ljeti 1839. godine u mjestu je harala dizenterija. Najsiromašnijim oboljelim mještanima htjelo se podijeliti četiri bačve vina iz konobe crkve jer se ono smatralo izravnim i efikasnim lijekom protiv dizenterije. Naposljetku se od toga odustalo budući da takva terapija nije bila uvrštena u upute izdane od kotarskog liječnika (Jurica, 2001.). U 19. stoljeću Lastovce su pokosile kolera, tuberkuloza, hripavac, ospice, gripa i zarazne crijevne bolesti, a žrtve su nerijetko bile upravo djeca i mladi. Slika mortaliteta tijekom 19. stoljeća bila je zapravo standardna s obzirom na higijenske i zdravstvene uvjete koji su vladali ne samo na Lastovu, već i u većini dalmatinskih gradova. Nakon smrti dr.Kwokala 1869., Lastovo nije imalo svog stalnog liječnika, već su na poziv dolazili kotarski liječnici iz Vela Luke, Blata, Korčule, uglavnom radi vakcinacije i suzbijanja epidemije. U službu stalnog općinskog liječnika dolazi tek 1901. godine Lastovac dr.Antun Šantić-Čihoratić (Jurica, 2001.). Zanimljivo, Jurica nije posebno obratio pozornost činjenici da Lastovo nije imalo stalnog liječnika čak trideset i dvije godine, iako je evidentirao broj umrlih (prirodnom smrću i od epidemija) u tom razdoblju³³, a Lastovci su uspjeli održati onu uobičajenu stopu mortaliteta (izuzev epidemija) koja je postojala tokom cijelog stoljeća (dok su bili zdravstveno zbrinuti). Metode narodne medicine i prirodni resursi otoka zasigurno su odigrali svoju ulogu očuvanja zdravlja zajednice. Nepostojanje stalne liječničke skrbi ponovilo se u razdoblju od 1911. do 1912. godine kada je općina zatražila od bolesničke blagajne kotara da općinare oslobodi plaćanja bolesničke pristojbe (Jurica, 2001.).

Ono što Lastovu nikad nije nedostajalo bile su babice – primalje, no ipak su rodilje umirale od sepse. U 20. stoljeću, dok je Lastovo bilo pod talijanskom upravom, na otoku je djelovala zdravstvena služba koja se sastojala od liječnika i primalje – medicinske sestre, a postojala je i privatna babica koja je pružala pomoć roditeljama. Ljekarnu u vlasništvu općine vodio je liječnik što je ostalo nepromijenjeno do dan danas. No, unatoč dotad najboljoj zdravstvenoj brizi, smrtnost dojenčadi i dalje je bila visoka³⁴. Osim dojenčadi, veći broj umrlih veže se uz razdoblja španjolske gripe i crijevnih bolesti. Ne treba zaboraviti da je na Lastovu došlo do porasta broja stanovnika nakon priključenja Italiji Rapalskim ugovorom 1920. kada započinje imigracija Talijana. Prema više izvora, broj stanovnika na Lastovu dosegao je svoj maksimum od oko 2000 stanovnika. Veća napučenost podrazumijeva problem sam po sebi budući da naselje nije imalo ni kanalizaciju ni pitku vodu što je predstavljalo opasan izvor zaraza.

³³ "... najveći broj umrlih bio je u epidemijama hripavca od 1874. do 1875. (104 umrlih, od toga u srpnju i kolovozu 1874. 20 djece, a od srpnja do listopada 1875. godine 26 djece), u epidemiji gripe 1890. godine (40 umrlih)..." (Jurica, 2001., 300).

³⁴ U prvih četrdeset godina 20.stoljeća (od 1901. do 1940.) umrlo je sveukupno 266 dojenčadi (Jurica, 2001.).

3. Zdravstveni sustav na otoku Lastovu danas

Obilježja osnovne zdravstvene skrbi na otoku Lastovu bit će opisana iz perspektive liječnice trenutno zaposlene na otoku³⁵. Budući da je riječ o jednostranom pogledu na postojeću zdravstvenu skrb, naracija ostalih kazivača³⁶ poslužit će za razmatranje druge strane iskustva.

3.1. Ustroj zdravstvene stanice Lastovo

Zdravstvena stanica Lastovo smještena je u samom mjestu Lastovu. Ispred nje se nalazi parkiralište, pristupačna je invalidima i pacijenti na nosilima mogu se unijeti u prostorije. Ambulanta se nalazi u prizemlju, postoje dvije ordinacije i previjalište, dvije čekaonice, stomatološka ordinacija, soba patronažne sestre, garderoba, skladište, prostorija za EKG i zajedničku opremu³⁷ (Jančić-Lešić, 2008.). U stanici rade dva liječnika opće medicine, dvije medicinske sestre, patronažna sestra, vozač hitne pomoći, stomatolog, medicinska sestra stomatološkog smjera i spremačica (Jančić Lešić, 2008.). Opisana zdravstvena stanica jedina je zdravstvena ustanova na otoku i organizacijski pripada Domu zdravlja Splitsko-dalmatinske županije (Jančić-Lešić, 2008.), iako otok teritorijalno pripada Dubrovačko-neretvanskoj županiji. To podrazumijeva da rad osoblja zdravstvene stanice funkcionalno zavisi ne samo o makrosocijalnoj razini koju kroz politiku izražavaju državni sektori, već i intermedijarnoj koja podrazumijeva da zdravstveno osoblje na Lastovu ne može samostalno donositi odluke koje se tiču zdravstvene institucije bez interakcija sa splitskim Domom zdravlja. Lastovo ima ljekarnu koja je sastavni dio Ljekarne Split. Budući da na otoku ne postoji farmaceut, doktorice također rade i u ljekarni. Na osnovu prezentiranog popisa moglo bi se pretpostaviti da zdravstvena stanica ima sve što je potrebno za osnovnu zdravstvenu zbrinutost jedne male zajednice³⁸.

Ipak, popis onoga što zdravstvena stanica nema je podugačak, pogotovo ako se ponovno uzme u obzir izolacija koja podrazumijeva cjelodnevna, a nekad i višednevna putovanja za sve što nije osigurano u stanici. Mogućnost koagulacijskih pretraga ne postoji s obzirom na činjenicu da krv mora biti svježa, dok za mikrobiološke pretrage pacijenti također moraju putovati (Jančić Lešić, 2008., 68). Budući da na otoku ne postoji niti jedna specijalistička služba, pacijent za svaki specijalistički pregled mora ustati oko tri sata ujutro³⁹, putovati tri ili pet sati⁴⁰ do Splita, obaviti pregled do najkasnije 14 h ili 16 h ako se želi isti dan vratiti kući. Naravno, ovakav dnevni obrazac imaju osobe koje idu na mi-

³⁵ U tu svrhu korišten je članak Moja ordinacija – ordinacija Lastovo liječnice Anite Jančić Lešić.

³⁶ Majka koja prima osnovnu zdravstvenu skrb na otoku i bivši vozač otočne hitne pomoći. Kazivanja prikupljena metodom intervju a u siječnju 2010. godine.

³⁷ Od opreme ambulanta raspolaže EKG-om, glukometrom, inhalatorom, bocom za kisik, vagom za odrasle i dojenčad, otoskopom, sterilizatorom, setovima za malu kirurgiju, instrumentima za ispiranje uha, maskama svih veličina, priborom za endotrahealnu intubaciju, ginekološkim stolom i priborom za rađanje, mikroskopom, centrifugom i udlagama za imobilizaciju (Jančić-Lešić, 2001.).

³⁸ "S obzirom da je medicinska sestra doktorice po struci laborant, uspjela je sklopiti ugovor o djelu s laboratorijem u Splitu te za laboratorij vadi krv za KKS i biokemiju, priprema serume i šalje ih trajektom jednom tjedno za Split, dok nalaze SE, L, DKS, urin, GUK, hemokulta, perianalnog otiska mogu imati odmah gotove. Za hormonske pretrage i tumorske markere također se vadi krv i serumi se šalju poštom u KBC Split" (Jančić Lešić 2008., 68).

³⁹ Kako bi stigao na katamaran (polazi u 4,30h) ili trajekt (polazi u 4,45 h).

⁴⁰ Ovisno kojim prijevoznim sredstvom putuje.

krobiološke pretrage ili na specijalistički pregled kod blažih akutnih oboljenja. Ukoliko osoba treba ići na višednevne pretrage, mora imati smještaj u Splitu, ako ne u bolnici, onda po vlastitoj snalažljivosti. Uzme li se u obzir da pacijent sam plaća put⁴¹, može se uočiti kako svaki takav pregled izaziva trošak, ali i psihološki zamor. Naravno, ukoliko se kod pacijenata javi takav zamor, utoliko doktori suočavaju s novim izazovom. Izolacija se javlja kao faktor koji svakako mora utjecati na zdravlje pojedinca, bilo pozitivno ili negativno. O pozitivnim učincima bi se moglo govoriti kada je riječ o obrani od utjecaja *izvana* poput slučajeva raznih epidemija, iako je povijest pokazala da izolacija nije dovoljna za obranu ukoliko postoji prostorna pokretljivost koja podrazumijeva premještanje stanovništva. Nažalost, o negativnim utjecajima izolacije može se više toga napisati.

Osim već navedenog, situacija se dodatno komplicira u slučaju kroničnih bolesti, pogotovo ukoliko one podrazumijevaju pružanje hitne medicinske pomoći. Na otoku postoji hitna pomoć organizirana putem stalne pripravnosti liječnika opće medicine, a liječnice se izmjenjuju tjedno u pripravnosti, pa u zbrinjavanje hitnih stanja idu same budući da u timu pripravnosti nije medicinska sestra (Jančić-Lešić, 2008.). Pripravnost je organizirana u sklopu Ustanove za HMP⁴² Split, a na otoku postoji jedno sanitetsko vozilo i vozač. Pacijente za koje procijene da su hitan slučaj voze u Split helikopterom⁴³. Na Lastovu postoji heliodrom koji se nalazi blizu najvišeg otočkog vrha Hom. Nije nevažno spomenuti da je heliodrom udaljen otprilike 11 km od Lastova gdje se nalazi ambulanta i gdje obitava najveći broj stanovnika otoka, te 2 km od mjesta Uibli gdje se nalazi trajektna luka. Lastovo je nekad bilo jedino mjesto stanovanja otočana, što se u posljednjim desetljećima promijenilo, budući da ljudi u uvalama gdje su nekada postojale ribarske barake, grade kuće u kojima žive i bave se iznajmljivanjem apartmana u ljetnim mjesecima. Stanovništvo sada živi u više takvih naselja raspršenih po otoku; prema popisu stanovništva iz 2001. godine u Skrivenoj Luci⁴⁴ je popisano 18 osoba koje stalno obitavaju u naselju, dok je u Ublima i na Pasaduru⁴⁵ u vrijeme popisa obitavalo 290 stanovnika. Potrebno je navesti kako je mjesto Lastovo povezano s trajektnom lukom Uibli autobusnom vezom nekoliko puta dnevno⁴⁶, pa se istom linijom mogu koristiti osobe kojima je potreban pregled. Skrivena Luka nije povezana autobusnom linijom ni u vrijeme turističke sezone, pa se osobe koje ne raspolažu osobnim vozilom, a potrebna im je medicinska pomoć, moraju snaći za prijevoz (stopiranjem ili hitnim medicinskim prijevozom). Naravno da osjećaj takve izoliranosti u okviru samog otoka ne pruža ugodan osjećaj ni stalnim stanovnicima ni turistima koji se nađu u medicinskoj potrebi. Ironično, udaljenost od Skrivena Luke do heliodroma ne mora igrati značajnu ulogu u primanju hitne medicinske skrbi budući da helikopter dolazi iz Splita nakon poziva preko Centra za obavješćivanje. "Helikopterski let od Splita do Lastova traje oko 30 min. U idealnim uvjetima od poziva do dolaska u bolnicu treba 1 sat i 15 min" (Jančić-Lešić 2008., 68). Naravno,

⁴¹ Karta za katamaran košta po osobi 27 kuna, dok karta za trajekt košta 57 kuna (za djecu 28,50 kuna). Cijena za vozilo manje od dva metra je 442 kune, a za veće od dva metra 810 kuna. Otočani imaju popust od 50% na cijenu karte.

Jadrolinija često mijenja cijene tijekom godine. www.jadrolinija.hr

⁴² HMP = hitna medicinska pomoć

⁴³ Zbog izolacije i velike udaljenosti od kopna.

⁴⁴ Prostorno i vremenski najudaljenije naseljeno mjesto od heliodroma.

⁴⁵ Prostorno najudaljenija naselja od ambulante, ali i najbliža heliodromu.

⁴⁶ U vrijeme dolaska i polaska trajekta te za prebačaj djece u školu i iz škole.

potrebno je opisati što nije idealno: u slučaju nevremena ili neraspoloživosti helikoptera⁴⁷ pacijenti nemaju mogućnost primanja hitne medicinske pomoći u vremenu koje je možda presudno za njihovo zdravlje ili život. S obzirom na činjenicu da heliodrom nema stalnu rasvjetu, po noći je djelatnik Vatrogasnog društva zadužen za održavanje i postavljanje prenosivog osvjetljenja heliodroma. Ukoliko helikopter nije na raspolaganju, prijevoz mogu vršiti dva privatnika koji imaju brze brodove i koji mogu pacijente prevesti do Brne na otoku Korčuli udaljenoj 8 nautičkih milja⁴⁸, a zatim im kola hitne pomoći mora posuditi ambulanta u Blatu kako bi pacijenti stigli do Dubrovačke bolnice (Jančić-Lešić, 2008.). Ovakva situacija podrazumijeva čitav niz interakcija i idealnih uvjeta koji se moraju posložiti kako bi pacijent bio medicinski zbrinut na vrijeme. Kada su vremenske prilike loše i helikopter ne vozi, postoji mogućnost prijevoza korištenjem trajekta ako je usidren na Lastovu⁴⁹. Nekoliko puta godišnje, obično u zimskim mjesecima, trajekt je u potpunosti odsječen od kopna na jedan ili više dana zbog loših vremenskih uvjeta.

Problemi s transportom, jednom kad se pacijent ukrca na helikopter, ovdje ne prestaju. "S obzirom da je u pripravnosti jedan liječnik, a drugi liječnik vikendom i praznicima ne mora biti na otoku, kad liječnik ode u pratnji s pacijentom na put poslije 12 h, ne može se vratiti na otok do sutra u 17 h – a za to je vrijeme otok bez liječnika. Budući da medicinske sestre nisu u pripravnosti, one također ne moraju biti na otoku" (Jančić-Lešić, 2008., 68). Činjenica da liječnik mora biti uz pacijenta, otežava rad medicinskom osoblju na otoku, kojem bi uvođenje medicinske pratnje u helikopter bilo od velike pomoći.

3.2. Odnos liječnik-pacijent

Velika prednost liječničkog posla u malom mjestu, pa tako i u zdravstvenoj stanici Lastovo, definitivno je ta što doktori, htjeli to ili ne, dobro poznaju svoje pacijente i za njih uvijek imaju dovoljno vremena. Kad je riječ o čekanju na pregled, svi kriteriji kvalitete su zadovoljeni kao što se može očekivati za jedno malo mjesto s nevelikim brojem pacijenata. Pacijenti čekaju manje od dva dana na preglede, dok uobičajeno čekaju na pregled po dolasku u ambulantu najviše 30 minuta (Jančić-Lešić, 2008.). Riječ je zapravo o radu u obiteljskoj medicini budući da liječnici poznaju i liječe sve članove uže ili šire obitelji, neki i kroz više generacija. Ipak, prostorna izoliranost doktorima nameće težak zadatak suočavanja s apatijom pacijenata⁵⁰, a vjerojatno ni sami nisu imuni na nju. No, čini se kako, unatoč ne baš blistavim uvjetima rada, uspijevaju ostati u doticaju sa stvarnošću i ne gube smisao za introspekciju što se može najbolje vidjeti iz načina na koji je lastovska liječnica opisala otočnog liječnika⁵¹.

Odnos liječnik-pacijent može se promatrati iz dvije perspektive: perspektive liječnika i perspektive pacijenta. Liječnička perspektiva vidljiva je u Tablici 5. koja sadrži osnovne pokazatelje odnosa prema pacijentu i pripadajuće kriterije kvalitete.

⁴⁷ Budući da odlazi i na susjedne otoke.

⁴⁸ Oko 30 minuta.

⁴⁹ Od 20 h do 4,45 h.

⁵⁰ "Oni nerado odlaze na pretrage i preglede jer to iziskuje putovanje s otoka" (Jančić-Lešić, 2008., 72).

⁵¹ "Otočnog liječnika ja bih opisala kao mješavinu Dotura Luidžija, liječnika iz serije Život na sjeveru i iz filma Selo moje malo" (Jančić-Lešić, 2008., 72).

Tablica 5. Pokazatelji odnosa prema pacijentu i pripadajući kriteriji (ostvareno 8* od 10)⁵²

Pokazatelj kvalitete	Kriterij kvalitete				
	Međusobno povjerenje i poštovanje	Zaštita povjerljivosti podataka*	Urednost liječnika*	Voljnost liječnika da priča s pacijentom*	Zajedničko donošenje odluka*
Zadovoljstvo pacijenata	Dostupnost knjige žalbi*	Sustavno anketiranje	Analiza razloga odlaska*	Aktualne zahvale i pohvale rada	Odsustvo anonimnih prijava*

Iz tablice se može iščitati kako je osigurana zaštita povjerljivosti podataka, voljnost liječnika da razgovara s pacijentom, zajedničko donošenje odluka, suradljivost pacijenta pridržavanjem uputa, dostupnost knjige žalbi te analiza razloga odlaska. Također, iz tablice je vidljivo da ne postoje anonimne prijave koje izražavaju nezadovoljstvo. Ipak, tablica jasno pokazuje da ne postoje niti zahvale i pohvale rada, te da se ne provodi sustavno anketiranje pacijenata. Iako je moguće kroz verbalnu i neverbalnu komunikaciju tijekom pregleda pacijenta ustvrditi percepciju međusobnog povjerenja i poštovanja, te zadovoljstva pacijenta, teško je ne zapitati se je li uopće moguće govoriti o zadovoljstvu pacijenta i međusobnom poštovanju ukoliko ne postoji sustavno ispitivanje mišljenja samih pacijenata?

Stoga, nakon ovog opisa zdravstvene stanice na Lastovu koji je, osim objektivnih raspoloživih činjenica, sadržavao i pogled iz liječničke perspektive na praksu i odnos s pacijentima, potrebno je također istražiti kakav je pogled iz perspektive korisnika zdravstvenih usluga, odnosno pacijenata. U tu svrhu poslužiti će kazivanje otočanke, majke višerotkinje, koja je zdravstveno osigurana i prima zdravstvenu skrb u zdravstvenoj stanici na Lastovu. Njene potrebe za zdravstvenom skrbi bile su povećane u odnosu na druge pacijente. Kazivanje opisuje iskustvo primanja zdravstvene skrbi majke i trudnice⁵³ na izoliranom otoku:

Cijelo vrijeme trudnoće nisam se imala zašto obratiti zdravstvenoj ustanovi na Lastovu. Za svaki pregled sam morala ići u Split. Za svaki pregled koji traje petnaestak minuta, trebalo je ići u Split, izgubiti cijeli dan zbog loših prometnih veza. To podrazumijeva privatnog doktora, jer sam par puta pokušala preko uputnice, nisu imali nikakvog obzira što sam s Lastova i s trbuhom do zuba. Dakle, svaki pregled iz svog špaga⁵⁴, naravno i put. To je bio jedini način da napravim kvalitetan pregled. Bila bih najsretnija da sam mogla rodit na Lastovu da je za to bilo i najmanjih izgleda! Nije bilo šanse... Čak i kad je trebalo vaditi krv, u par navrata nisu za to imali igle. Nakon prvog poroda imala sam patronažnu sestru koja mi je stvarno pomogla, bila je tada na Lastovu. Poslije

⁵² Napomena: Tablica 5. preuzeta u cijelosti iz članka liječnice Anite Jančić-Lešić zaposlene na otoku Lastovu. U članku nisu navedeni kriteriji na osnovu kojih je autorica utvrdila ovih deset elemenata u odnosu pacijent-liječnik.

⁵³ Logičan odabir s obzirom da crnu demografsku sliku na otoku mogu poboljšati jedino žene koje se nalaze ili će se nalaziti u fertilnom razdoblju.

⁵⁴ Špag = džep

toga više je nije bilo, pa me je spasilo osobno iskustvo. Nije bilo ni govora o tome da djecu cijepim i obavljam prve preglede na Lastovu. Morali smo u Split. Malo dijete, tek rođeno, ukrcat se u tri ujutro na trajekt, ukrcat auto i izgubit cijeli dan za obaviti običan pregled. Kad je jedno dijete išlo na pregled, morali bi starije ostavljati kod nekoga u Splitu. Morali smo se snalaziti kako smo znali. To nije dugo trajalo jer nismo mogli sva-ko malo u Split, pa smo morali prebaciti djecu kod doktora opće prakse na Lastovu. ...Šta da kažem (smije se kroz uzdah)... doktorica od straha prvo nije mogla cijepiti dijete, pa je dijete izrigalo... Nisu imali ni vagu da ju izmjeri, pa su mene stavili na veliku 'stočnu' vagu, onda su mi dali dijete, pa oduzeli moju kilažu i napisali otprilike koliko je beba teška (...)

(...) Šef odjela u Splitu par puta me slao kući zbog bolničkog proračuna, a ja sam ih molila da ostanem jer sam i dalje imala trudove. Govorila sam im da sam s Lastova, da me je strah biti tamo bez stručnog doktora ako što zatreba. Ni to ih nije bilo briga... Kako sam uspjela ostat u bolnicu, zaslužno je par litara uja...⁵⁵

Iako je riječ o iskustvu jedne izdvojene osobe, ono jasno upućuje na potrebu sustavnog ispitivanja mišljenja pacijenata o subjektivnom doživljaju kvalitete zdravstvene skrbi i odnosa liječnik – pacijent u jednoj tako malenoj, prostorno udaljenoj i izoliranoj sredini. Moguće je da se odnos liječnik – pacijent razlikuje u većim gradskim i manjim, izoliranim zajednicama, iako se takav odnos ne bi trebao razlikovati jer su liječnici socijalizirani u univerzalnu, a ne kulturalnu praksu. Doktor prima pacijenta i mora mu uspostaviti dijagnozu, dati prognozu i propisati terapiju – uostalom, riječ je o cilju svakog doktora. Sve što nije u skladu s navedenim povuklo bi pitanje poštivanja Hipokratove zakletve. Ne postoji razlog koji bi mogao ovu prisegu ugroziti, pa ni nepovoljni uvjeti rada. Doktor mora pružiti pacijentu sve što je u njegovoj moći da mu pomogne. Unatoč navedenom, svjedoci smo činjenice da liječnici često nemaju vremena, ne stignu nas saslušati, porazgovarati ili jednostavno to izbjegavaju jer nas gledaju kao tijelo. Stoga im činjenica što nemaju vremena s obzirom na broj pacijenata često ide u korist. No, što se događa kada doktor ima vremena za svoje pacijente i kada ih veoma dobro poznaje jer s njima dijeli svakodnevnicu, susreće ih svakodnevno na ulicama, u kafiću, dućanu, crkvi, njegovu djecu podučavaju njegovi pacijenti, s pacijentima ima povijest privatnih odnosa? Takav odnos ima pozitivnu stranu: dobro poznavanje pacijenata i njihovih povijesti bolesti može olakšati dijagnozu i prognozu, a time i uspostavu terapije. Ipak, bilo bi nehumano pretpostaviti da takvog liječnika s pacijentima ne veže posebna vrsta emocionalnosti⁵⁶ koja ne smije utjecati na njihovu prosudbu. To je ono što odnos liječnik – pacijent čini specifičnim na otoku Lastovu. Doktor mora ostati profesionalan i obuzdavati svoje emocije što ne mora uvijek biti lak zadatak. Primjerice, u situacijama procjene stanja i donošenja odluka, poput treba li dozvati helikopter ili ne, hoće li doktor jednako postupiti u slučaju kad je pacijent osoba koja mu je bliska i kad je pacijent osoba s kojom u privatnom životu ne razgovara? Sigurno će postupiti jednako i svaki

⁵⁵ Uje = ulje

⁵⁶ "Sve češće mi se događa da prolazeći mjestom i gledajući kuće koje su sada prazne mislim na stare ljude koji su u njima živjeli, koji su bili moji pacijenti; oni koji su bili djeca kada sam počela raditi sada su odrasli ljudi, ljudi srednji godina sada su stari" (Jančić-Lešić, 2008., 72).

liječnik bi na to pitanje pružio isti odgovor. No, misle li pacijenti da bi liječnici jednako postupili? Ako ne misle isto, činjenica što nemaju veći izbor liječnika na raspolaganju sigurno im ne pruža utjehu. Možda je upravo to jedan od razloga zašto je zdravstvena stanica uspjela ostvariti kriterij manje od 5% otišlih godišnje⁵⁷? Misle li pacijenti da će biti jednako tretirani kao i ostali pacijenti od strane istog onog liječnika kojeg bi htjeli promijeniti? Zakon o zaštiti prava pacijenata naglašava da se treba poštivati pacijentov osobni stav, no kada pacijent nema izbora razumno je pretpostaviti da osjeća strah od izražavanja vlastitog stava kad je u pitanju briga o vlastitom zdravlju ili zdravlju vlastite djece⁵⁸. Ne smije se dozvoliti da pacijentovo osnovno pravo ostane samo fraza na papiru i stoga je pacijentov stav, barem anonimno, potrebno kontinuirano ispitivati.

Odnos liječnik – pacijent poprima specifična obilježja na izoliranom otoku u odnosu na takav odnos u većim i/ili kontinentalnim sredinama. Riječ je o obilježjima koja moraju djelovati poticajno na rad liječnika, koji se suočava s brojnim izazovima kao što je omogućivanje što kvalitetnije zdravstvene skrbi s obzirom na (ne)postojeće uvjete te poticajno na samog pacijenta, koji u svom doktoru može vidjeti onaj eliksir utjehe potreban kako bi prevagnuo naporan put ka ozdravljenju. S druge strane, ista obilježja mogu na liječnika djelovati s velikom dozom stresa zbog sukoba postojećih uvjeta i načela koje je doktor prisegnuo poštivati te apatično na samog pacijenta koji uviđa da se isti uvjeti teško mogu promijeniti. Riječ je o kompleksnom odnosu kojeg se ne smije objašnjavati samo iz jedne perspektive, već treba raditi na tome da paralelno budu zadovoljene obje strane u tom odnosu. Makrosocijalna razina zdravstvenog sustava u Hrvatskoj mora prepoznati isti sukob i posvetiti se njegovu rješavanju.

4. Makrosocijalni pogled: Lastovo u planu i programu zdravstvene zaštite na otocima

Potrebe za unapređenjem zdravstva na hrvatskim otocima prepoznate su od Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi Republike Hrvatske. U terminima teritorijalne i vremenske pristupačnosti pokušava se stanovništvu na hrvatskim otocima omogućiti adekvatna zdravstvena skrb. Fizička dostupnost prepoznata je kao osnovni kriterij koji omogućava građaninu na otoku primanje zdravstvene skrbi pravovremeno, dok se vremenska pristupačnost prije svega spominje u kontekstu primanja hitne medicinske pomoći. Nacionalna strategija razvitka zdravstva za razdoblje od 2006. do 2011. godine, sukladno navedenim odrednicama, svoje osnovne ciljeve pretočila je u obliku Plana i programa zdravstvene zaštite na otocima (u daljnjem tekstu Plan).

Lastovo se u Planu obrađuje pod poglavljem Splitsko-dalmatinske županije zbog toga što u sklopu iste ima ostvarenu zdravstvenu zaštitu. Ukupno osam rečenica posvećeno je otoku Lastovu od kojih šest opisuje sve ono što je već navedeno u opisu zdravstvene stanice na otoku. Zaključno se navodi ono što bi trebalo na Lastovu u okviru Plana osigurati: dva stalna tima opće/obiteljske medicine koja su posebno i redovito educirana

⁵⁷ Podatak iznesen u članku liječnice.

⁵⁸ Zbog istog me kazivačica zamolila da ostane anonimna.

za hitnu medicinu, te razvijati primjenu telemedicine⁵⁹. Budući da su navedena dva cilja jedina koja se odnose na poboljšanje zdravstvene skrbi na otoku Lastovu u Planu do 2011., moramo ih sagledavati kao prioritete Ministarstva zdravstva i socijalne skrbi.

4.1. Evaluacija ciljeva plana i programa zdravstvene zaštite na otoku Lastovu

4.1.1. Hitna medicinska pomoć

Zaključak u Planu da medicinski tim za hitni zračni prijevoz treba biti dio posade helikoptera prilikom prijevoza zbog stručnog zbrinjavanja pacijenta za vrijeme transporta do bolnice kako bi otočni liječnik mogao nastaviti svoj posao na otoku za ostale eventualne hitne slučajeve, već je primijećen u radu liječnice zaposlene na otoku. S navedenim bi se sigurno složili i otočani jer se ipak radi o njihovoj zdravstvenoj zbrinutosti. Ipak, ukoliko se jedini problem oko rada HMP javlja zbog prijevoza, onda je za pretpostaviti da sve druge razine rada funkcioniraju.

Sljedeći kazivač je bivši vozač sanitarnog vozila na Lastovu. Hitnu pomoć vozio je punih sedam godina, a iz osobnih razloga otkazao je ugovor o djelu u siječnju 2008. godine. Njegovo kazivanje uputilo je na još neke elemente rada hitne medicinske pomoći koje se do danas nisu izmijenile:

Hitnu pomoć vozio sam sedam godina za tisuću kuna mjesečno budući da sam radio na ugovor o djelu. Plaću, dnevnice i brodsku kartu plaćao je Dom zdravlja Split. Nisam imao radno vrijeme iako bih volio da jesam budući da sam morao biti dostupan i mobilan 24 sata dnevno. To je s jedne strane bila pozitivna stvar jer bi se dogodilo i mjesec dana bez jedne intervencije. No, događalo se da mi mobitel zvoni i nekoliko puta po noći. S obzirom da je riječ o maloj plaći, bio sam prisiljen raditi još honorarnih poslova sa strane...

Ljudi bi me zvali na poseban broj mobitela kojeg sam uvijek nosio sa sobom. Najgore bi mi bilo kada bi me ljudi zvali da hitno dođem negdje i da zovem doktoricu, a ona ne bi u tom trenutku čula telefon... S vremenom sam se izborio da vozilo parkiram ispred kuće jer sam im objasnio da dok stignem do ambulante gdje je vozilo bilo parkirano pa do pacijenta, izgubim puno vremena koje bi moglo biti presudno... Uglavnom, došao bih na mjesto, svaka minuta mi je užas jer ne znam što bih napravio. Sva sreća, nekad bi mi policija uskočila. Oni bi se pobrinuli da dođu do doktorice i obavijeste je, te dovezu na mjesto. Kad bi doktorica stigla, pregledala bi pacijenta i ustanovila da li treba sanitarno vozilo otići u Split trajektom ili pacijenta treba prevesti helikopterom. Ljeti, kad bi stalne doktorice bile na godišnjem, na zamjenu bi dolazili doktori koji nisu imali iskustva u radu. Jednom mi se čak dogodilo da me jedan mladi doktor na zamjeni pitao treba li zvati helikopter ili ne. Kao da ja znam treba li (smije se)... Rekao sam da treba...Prije više godina uopće nije postojalo osvjetljenje na heliodromu pa bi helikopter odbio doći iz Splita. Sva sreća, sad se o tome brine DVD Lastovo. Sada kad dolazi helikopter, osoba koja je zadužena za rasvjetu mora biti dostupna. Ukoliko ne

⁵⁹ Plan i program zdravstvene zaštite na otocima (21. str.), Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi

bi helikopter trebao dolaziti, morao bih prevoziti pacijente u Split trajektom. Na put bih išao sam sa pacijentom ili bi u pratnji bila rodbina pacijenta jer doktorica koja bi bila dežurna ne bi mogla ostaviti otok bez doktora. To mi nikad nije bilo drago jer bi poludio od stresa. Pacijenti su cijeli put od 5 sati morali ležati u sanitarnom vozilu na parkingu trajekta. Dole nikad nije bilo zraka, osjetio se miris nafte, ma užas... Osjećao bih se užasno odgovornim kada bi im se nešto dogodilo tako da bih većinu puta prosjedio dole s njima. Kad bi stigao u Split, morao sam zatražiti od dežurnih doktora da pacijenta što prije pregledaju i odmah kažu mora li ostati u bolnici ili ne jer sam bio ovisan o trajektu. Ako sam htio da taj put traje sedamnaest sati, što je bio minimum, doktori bi morali otpustiti pacijenta odmah ili ga zadržati u bolnici na dulje. Budući da sam radio pod Domom zdravlja Split, kada bi trebalo ići na put s pacijentom, morao sam kod sebe imati svoje novce za kartu koja je iznosila oko 400 kuna (povratna), pa bi mi Dom zdravlja Split refundirao te novce. Ako bi pacijenta dovezio subotom i nedjeljom, novac ne bih uopće dobio jer oni nisu radili subotom i nedjeljom. Te novce bih tek vidio kada bih sljedeći put dolazio s drugim pacijentom i ako bi bio radni tjedan. Naravno, događalo se da ne bih imao novaca kod sebe, pa sam se morao snalaziti na sve moguće načine i posuđivati, jer zdravstvena stanica na Lastovu nije imala nikakve veze s tim. Najgore bi mi bilo kada je pacijent morao ostati u Splitu, taj dan kad bih ga doveo, zbog jutarnjih pretraga u bolnici. Tada sam morao prenoćiti u Splitu jer inače ga ne bi imao tko vratiti. Sva sreća da imam sestru u Splitu pa sam imao gdje prespavati...

Kazivanje je uputilo na još neke aspekte rada hitne medicinske pomoći koje je potrebno izmijeniti: osigurati stalni tim medicinske pratnje kako za zračni, tako i brodski transport; osigurati kvalitetniju liniju i način komunikacije između vozača, doktorice i DVD-a; osigurati adekvatniji način financiranja putnih troškova vozača hitne pomoći kod broskog transporta; u slučaju dvodnevnog boravka u Splitu osigurati vozačima plaćeni smještaj. U ljetnim mjesecima, kada su zahtjevi veći, ponajprije treba poraditi na kvaliteti rada i poboljšanju svih interaktivnih spona potrebnih za primanje hitne zdravstvene skrbi temeljene na načelima dobre medicinske prakse što predstavlja jedno od osnovnih prava pacijenata.

4.1.2. Telemedicina

Drugi osnovni cilj Plana je razvijanje telemedicine⁶⁰. Lastovo je uključeno u projekt Otočne telemedicine Akademije medicinskih znanosti još od 2001. godine čija je svrha da se, s jedne strane, pomogne primarnoj zdravstvenoj zaštiti na izoliranim otocima pod ekstremnim vremenskim uvjetima zimi kao i pod pritiskom turističkog naleta ljeti, a s druge strane, da se istovremeno stečena iskustva kritički vrednuju s obzirom na medicinsku pouzdanost mreže, troškove rada i eventualnu korist na dovoljno velikom statističkom uzroku⁶¹.

⁶⁰ "Telemedicina je pružanje zdravstvenih usluga na daljinu uporabom informacijsko-komunikacijskih tehnologija. Zdravstvene usluge koje se mogu pružati su konzultativne usluge te dijagnostički i terapijski postupci koji se temelje na podacima dostupnim putem informacijsko-komunikacijskog sustava" (www.ztm.hr).

Telemedicina bi u praksi trebala smanjiti troškove i pridonijeti uštedi vremena onim pacijentima koji će na taj način biti zbrinuti lokalno umjesto da ih se upućuje u veće centre. Primjena telemedicine opravdana je samo u slučaju da se uštedom novaca koji bi se potrošio da ona ne postoji, može otplatiti sve ono što je uloženo u njenu instalaciju. Drugim riječima, telemedicina ne bi danas postojala na Lastovu da prethodno nije ocijenjeno kako će se ulaganja isplatiti, odnosno kako je cijena prihvatljiva. Ne može se zanijekati kako je otočna telemedicina zasnovana na idejama koje prvenstveno žele osigurati dobrobit pacijenata poboljšanjem kvalitete zdravstvene usluge. Takav način osiguravanja zdravstvene skrbi pacijentu koji ima prebivalište na Lastovu može uistinu pomoći kod nekih oboljenja, jer je cilj telemedicine razmjena informacija koje pomaže direktnom liječenju prostorno udaljenih pacijenata. Ona će biti korisna u svim onim slučajevima u kojim je moguće pacijenta liječiti izravno i onim terapijskim postupcima za koje je ovlašten i kvalificiran liječnik na otoku. S obzirom na nedavno evaluirane načine prijenosa bolesnika na velike udaljenosti, telemedicina bi uistinu mogla olakšati život na Lastovu. Ako se razvije, možda čak postane faktor privlačenja emigranata na povratak.

Ipak, telemedicina kao prioritet u Planu zdravstvene zaštite Lastovaca povlači za sobom i određen broj sumnji. Predstavlja li njeno uvođenje pomoć ili novi problem s kojim će se djelatnici zdravstvene stanice na Lastovu, a time i pacijenti morati nositi? Koliko će novca trebati za njeno održavanje i funkcioniranje? Kolika je individualna korist liječnika, a kolika pacijenta te kojom metodom se navedene varijable mogu uopće izmjeriti? Koliko je primjerena za prijenos osobnih podataka? Koliko je opseg problema koji se telemedicinom mogu riješiti opravdan, odnosno, jesu li financije uložene u telemedicinu isplative i pacijentima? Naposljetku, zašto je telemedicina prioritet u Planu i programu zdravstvene zaštite na Lastovu, kada se njena isplativost može dokazati tek na dugoročne staze? S obzirom na postojeće demografsko stanje i migracijsku bilancu, teško je ne zapitati se kome će njeno uvođenje u budućnosti koristiti?

Neosporno je da se telemedicinska aktivnost treba razvijati, ali uvođenje telemedicinske infrastrukture treba biti prilagođeno uvjetima koji postoje na otoku. Primjerice, ljekarna na otoku radi sat vremena dnevno tijekom zime, a u ljetnim mjesecima dvokratno. U ljekarni ne rade farmaceuti, već doktorice, a nedovoljna opskrba lijekovima čest je problem. Prva kazivačica u radu opisala je iskustvo odlaska u ljekarnu:

U ljekarni nema sve što je potrebno. Uvijek dobijem zamjenu za neki lijek ili uopće ne dobijem lijek jer ga nemaju. Ako može pričekat, onda naručuju lijekove iz Splita, a ako ne, onda se sami moramo snalaziti. Nedavno ljekarna uopće nije radila mjesecima, pa smo se za sve morali snalaziti. Ako nije u smjeni moja doktorica, bolje je uopće ni ne ići, pa koliko god bilo potrebno... A radno vrijeme tek... Radi sat vremena na dan, trebalo bi sat, a to se uvijek izjalovi. Radi oko 45 minuta, a nekada ne radi uopće. Treba ti se sve posložiti da bi dobio lijek: mora doći doktorica i mora postojati lijek u ljekarni koji ti treba... Ista stvar je i ljeti kada je najrizičnije uopće uzimati lijek. Kad su doktorice na godišnjem, mijenjaju ih uglavnom mladi doktori i često puta mi se dogodilo da uopće nisu sigurni što da mi propišu ili da me u ljekarni pitaju koji bi ja lijek htjela...

Ako na otoku nije osigurana opskrba lijekovima, koja je onda svrha telemedicinske mogućnosti primanja receptata od prostorno udaljenih liječnika? Jedan od ciljeva telemedicinske je smanjenje troškova. Kada lijekova nema na otoku, troškovi njihove nabave nameću se pacijentima. Osim navedenog, potrebno je osigurati agregate za proizvodnju električne energije budući da uslijed nevremena često dolazi do gubitka struje na otoku. Ukoliko nema struje, ne može se govoriti o kvalitetnoj telemedicinskoj aktivnosti. Uvođenje telemedicinske ne bi smjelo potisnuti druge prioritetne potrebe, poput uvođenja specijalističko-konzilijarne zdravstvene zaštite. Koliko god da se na njoj radilo u sklopu telemedicinskih aktivnosti, pitanje je što žele pacijenti? Možda bi otočani htjeli da ih pregleda liječnik koji se nalazi u istoj prostoriji? Kako bi telemedicinska aktivnost na Lastovu bila opravdana, moraju biti osigurani barem osnovni uvjeti za njeno nesmetano odvijanje.

4.2. Prioriteti i preventivna zdravstvena zaštita na otoku Lastovu

Kako bi se osigurala jednakopravna zdravstvena zaštita otočana, financijska ulaganja koja dolaze iz državnog proračuna, a usmjerena su na razinu kurative, trebala bi se preusmjeriti na onu preventivnu razinu. Mora se raditi na osiguranju stimulativnih mjera za dolazak liječnika na otoke kroz bolje uvjete rada, financijske dodatke ili specijalizacije. Privući kvalitetnog doktora na rad i život na otoku veliki je problem koji se ne može riješiti bez financijskih ulaganja. Treba omogućiti redovite dnevne ili višednevne dolazke specijalista na otok ili barem pacijentima omogućiti bolji prijevoz do specijalista, manje vrijeme čekanja i refundaciju svih putnih troškova. Medicinska oprema mora biti osigurana, jer ako na otoku ne postoji defibrilator, ne može se tvrditi da Lastovac ima jednako pravo na kvalitetnu zdravstvenu zaštitu primjerenu njegovom zdravstvenom stanju⁶². Ne bi se smjelo događati da razvijanje telemedicinske postaje prioritet ondje gdje stanovnici nekog mjesta nemaju niti ispravnu vodu za piće. Dio Lastovaca još uvijek pije kišnicu iz vlastitih gusterni (bunara) jer nisu uključeni u javni vodoopskrbni sustav⁶³. U sušnim ljetnim mjesecima na snazi je pojačana štednja vode zbog niske količine padalina zimi. Problem je prepoznalo Ministarstvo mora, prometa i infrastrukture, pa je potpisan Sporazum o sufinanciranju vodoopskrbe, odvodnje i pročišćavanja otpadnih voda na otocima⁶⁴. U vodoopskrbni sustav otoka potrebno je dalje ulagati budući da Lastovo još nije uključeno u vodoopskrbni sustav Neretva-Pelješac-Korčula-Lastovo iako su cijevi prokopane. Potrebno je stalno vršiti ispitivanja zdravstvene ispravnosti vode za piće jer je riječ o elementarnom uvjetu koji mora biti zadovoljen kako se ne bi ugrozila stopa zdravlja otočana. Postoji još jedan potencijalni ugroživač te stope, a riječ je o odlagalištu smeća na otoku. Ono se nalazi na Soznju koje je otprilike 6 km udaljeno od

⁶² Zakon o zaštiti prava pacijenata, članak 2.

⁶³ Osim toga, javni vodoopskrbni sustav otoka Lastova dugo vrijeme uopće nije ulazio u razmatranja o zdravstvenoj ispravnosti vode za piće koja se utvrđivala analizom "A" prema Pravilniku o zdravstvenoj ispravnosti vode za piće. Razlog je sljedeći: "Problemi sa dotrajalom vodovodnom mrežom i kapacitetom uređaja za desalinizaciju što bi vodilo do toga da je u mreži svaki put bila sirova bočata voda iz bušotine u Prgovu polju koja se nije mogla koristiti kao voda za piće" (Smoljan i sur., 2007., 2).

⁶⁴ Iznos koji se uložio u izgradnju i rekonstrukciju sustava vodoopskrbe na Lastovu, Velom Drveniku i u Kolanu, ukupne je vrijednosti 6,9 milijuna kuna. <http://www.mmpi.hr/default.aspx?id=4763> (15.05.2010)

mjesta Lastova, a svaki vozač ga može vidjeti s ceste koja vodi od trajektne luke do mjesta Lastovo. Riječ je o odlagalištu svake vrste otpada koji se povremeno zimi spaljuje na neprimjeren način. Koliko takav način zbrinjavanja otpada ugrožava zdravlje otočana, teško je procijeniti. Stoga se i javlja potreba procjene i ulaganja u adekvatniji način zbrinjavanja otočnog otpada, kao i saniranje otpada iznad vojarnje u Vejom moru⁶⁵, a koje i danas stoji onako kako ga je vojska ostavila.

Zdravstvena skrb otočana povezana je s održivošću zajednice i jedna je od osnovnih sastavnica zajednice koja određuje kvalitetu života (Lyon, 1989.). Kako bi Lastovo postalo mjesto koje izlazi u susret potrebama sadašnjih generacija bez ugrožavanja mogućnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe⁶⁶, makrosocijalna razina kroz zdravstvenu politiku mora prepoznati otočane kao potporni stup otoka. Svaka taktika, inicijativa i plan mora uzimati u obzir kvalitativne i kvantitativne indikatore dobivene od lokalnog stanovništva.

5. Prirodni resursi i ljekovito bilje otoka Lastova u službi narodne medicine

Prirodni resursi kojima Lastovo obiluje dovodili su se u vezu sa zdravljem otočana od davnina. Specifična klima stvorila je uvjete za rast čak 703 zabilježene biljne vrste od kojih je 15 endemičnih, a 53 su ugrožene⁶⁷. Biljni pokrov otoka Lastova očituje se u izuzetnom razvitku makije, stavljajući Lastovo u sam vrh najšumovitijih otoka na Jadranu. Od uzgojenih biljaka prevladavaju vinova loza i maslina. Mediteranske biljke poput limuna, badema, naranče, palmi, rogača, kao da rastu iz lastovskih kuća stvarajući prepoznatljiv otočki biljeg. Podneblje također pogoduje rastu ljekovitog bilja poput kadulje, mente, stolisnika, ružmarina, lavande, komorače, kamilice i brojnih drugih. Oni koji su ikada boravili na otoku sigurno su ostali zapanjeni jednim od najljepših prizora koje prirodni resursi otoka pružaju – prekrasnim zvjezdanim nebom⁶⁸. Kada se još prisjetimo kako se Lastovo kupa u moru koje slovi za jedno od najčišćih u Jadranu, lako je uvidjeti koliko prirodni uvjeti moraju utjecati na imunitet stanovnika otoka. Svakodnevno udisanje čistog zraka i zdrava prehrana jedni su od glavnih "krivaca" povijesno poznate izdržljivosti stanovnika. Otok je još jedno od rijetkih hrvatskih utočišta koje pruža čist zrak i zdravu prehranu temeljenu na domaće uzgojenim namirnicama i ribom ulovljenom u čistom akvatoriju. To su uvjeti koji sami po sebi moraju djelovati preventivno i uvjeti koji bi mogli biti osnova za razvoj zdravstvenog turizma.

Bolesti, epidemije i nedaće koje su Lastovce snašle dolaskom onih *izvana*⁶⁹, nisu uspjele pobijediti tisućljetnu izdržljivost i dugovječnost otočana. Nije slučajno da su Sveti Kuzma i Damjan zaštitnici otoka. Ta dva sveca, liječnika sjajan su primjer utjelovljenja zaštite od

⁶⁵ 'Na Sovernjal'

⁶⁶ Definicija održivog razvoja prema Our Common Future (1987.).

⁶⁷ [http://pp-lastovo.hr/hr/biologija\(12.06.2010](http://pp-lastovo.hr/hr/biologija(12.06.2010)

⁶⁸ Taj laički dojam potvrdili su tijekom 2008. slovenski astrofotografi Mikuz Herman i Andrej Mohar (Žanetić-Malenica, 2008.).

⁶⁹ Lastovci su oduvijek uzroke epidemije objašnjavali vanjskim uzrocima, pa su tako epidemiju trovanja hranom pripisivali upravo vampirima (Jurica, 2001.).

onoga što im je tjeralo strah u kosti – bolesti (koje su liječili) i neutješnosti (koju su iscjeljivali)⁷⁰.

Lastovski su preci sigurno bili svjesniji od današnjih otočana prirode koja ih okružuje. Oni su znali uzeti ono najbolje što im priroda pruža i staviti to u službu ozdravljenja i očuvanja njihova zdravlja. O tome svjedoče brojne metode liječenja ljekovitim biljem koje su se usmenom predajom djelomično sačuvala do danas. Riječ je o metodama koje se danas prakticiraju znatno rjeđe zbog postojanja farmaceutske industrije i medicine na koju smo navikli, ali oni koji ih prakticiraju redovito, njihovu primjenu uopće ne dovode u pitanje.

Narodna medicina stanovnicima na otoku uvijek ostaje kao otvorena mogućnost, bilo da se prakticira paralelno s medicinom kakvu poznajemo i u čiji smo sustav uvučeni ili pak kada ona jednom zakaže. Ljekovito bilje uvijek će ostati otočni prirodni resurs koji će, zajedno s drugim resursima otoka, činiti opciju preventive i očuvanja zdravlja otočana te biti važnom komponentom održivosti lokalne zajednice.

Je li Pavao Pavličić, pisac koji je radnju svog romana *Koraljna vrata* stavio upravo na otok Lastovo, sam bio svjestan toga? U romanu opisuje poluslijepoga zagrebačkog filologa koji na otoku pronalazi dva izgubljena pjevanja Gundulićeva *Osmana*. Uskoro otkriva da su razmrvljena *Osmanova* pjevanja ljekoviti prah koji liječi sve bolesti izuzev invaliditeta. No, zaplet nastaje kada se prah počne širiti poput virusa koji zaražava zdravljem, pa su stari i bolesni ozdravljivali, a djeca su se razboljevala. Diktatura zdravlja koja je uslijedila značila je da su zaraženi zdravljem počeli tjerati one koji su se oduprijeli zarazi. Današnja politika zdravstvenoga sustava djeluje poput Osmanovog praha; oduzima nam slobodu diktaturom naplativog zdravlja, nadaje se kao spasitelj, a zapravo nas čini bolesnima. Dok se ne promijeni politika zdravstvenoga sustava, Lastovcima uvijek kao opcija ostaje ljekovito bilje i narodni pripravci, baš kao što se i u Pavličićevom romanu bolesni dječak na kraju izliječi ljekovitim lastovskim travama.

Zaključak

Obilježja otočnosti Lastova pridonijela su nepovoljnijem položaju pacijenata na otoku. Suvremeni procesi modernizacije doveli su do depopulacije što je utjecalo na planiranje zdravstvenih kadrova. Izrazito duboka starost kao tip ostarjelosti stanovništva ukazuje na povećane potrebe lokalnoga stanovništva za zdravstvenom skrbi koja je kvalitativno nepovoljnija zahvaljujući izolaciji kao posljedici prostorne udaljenosti i prometne nepovezanosti.

Kako bi se otočanima omogućilo opće i jednako pravo na kvalitetnu i kontinuiranu zdravstvenu zaštitu, potrebno je: poboljšati kvalitetu hitne medicinske pomoći; osigurati stimulativne mjere za dolazak liječnika na otoke pomoću boljih uvjeta rada, financijskih dodataka ili specijalizacije; omogućiti redovite dnevne ili višednevne dolaske spe-

⁷⁰ Kada su epidemije nekada harale otokom, morali su postojati načini kojima su se suzbijale i preboljevale. U tom kontekstu, sustav vjerovanja je neodvojiv od zdravlja, pa su postojali brojni običaji kojima su se molili za zdravlje i ozdravljenje. Tako su, na dan proslave ovih svetaca, zbog vjerovanja kako puštanje krvi kod mnogih oboljenja ima terapijski učinak, uvlačili trave u nos i nagovorom svetih liječnika molili: "Sv.Kuzma i Damjan otvori mi živu krv" (Jurica, 2001., 497).

cijalista na otok ili pacijentima omogućiti kvalitetniji i brži prijevoz do specijalista, manje vrijeme čekanja i povratak svih putnih troškova; osigurati nužnu medicinsku opremu i kontinuiranu opskrbu lijekovima; omogućiti dolazak magistra farmacije u ljekarnu i razvijati postojeću telemedicinu. Politika zdravstvenoga sustava naglasak s kurative mora prebaciti na preventivu.

Pitanje otočnoga zdravstva neodvojivo je od demogeografskih pitanja i stoga akteri lokalne i globalne politike moraju prepoznati specifičnost sociokulturnog sustava i provesti integralno održive inicijative koje će omogućiti sadašnjim i budućim stanovnicima otoka zdrav i smislen život. Zdravstvo je samo jedna karika u lancu koju treba poboljšati kako bi otok (p)ostao prebivalište za neke buduće generacije. Dotad, prirodni resursi koje Lastovo pruža svojim otočanima, ostaju potporni stup njihova zdravlja.

Literatura

- Jančić-Lešić, A. (2008.), Moja ordinacija – ordinacija Lastovo, *Med Fam Croat*, 16(1): 67-72.
- Jurica, A. (2001.), *Lastovo kroz stoljeća*, Matica hrvatska – Lastovo.
- Kovačić, L. (2009.), Planiranje broja specijalista javnog zdravstva, *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 5(20). <http://www.hczj.hr/clanak.php?id=14110> (05.06.2010.)
- Kern, J. Telemedicina, http://www.snz.hr/cms/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=215&Itemid=80
- Kern, J. Telemedicina, http://www.snz.hr/cms/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=215&Itemid=8Kern,J.Telemedicina,http://www.snz.hr/cms/index.php?option=com_docman&task=doc_view&gid=215&Itemid=80
- Kučarić Kolende, K. 2000. Rječnik starih i stranih riječi u lastovskom govoru, Split
- Lajić, I., Mišetić, R. (2006.), *Otočni logaritmi: aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na Jadranskim otocima*, Zagreb, Ministarstvo mora, turizma, prometa i razvitka, Institut za migracije i narodnosti.
- Lyon, L. (1989.), *The Community in Urban Society*, Long Grove, Waveland Press, Inc.
- *Matica učenika*, OŠ Braće Glumac, Općina Lastovo.
- Pavličić, P. (1990.), *Koraljna vrata*, Zagreb, Znanje.
- Petak, A. (2001.), Kako živi narod na hrvatskim otocima?, *Sociologija sela*, 1(4): 5 – 9
- *Plan i program zdravstvene zaštite na otocima*, Zagreb, Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi.
- *Popisi stanovništva 1981., 1991. i 2001.*, Dokumentacija DZS.
- *Projekt otočna telemedicina Akademije medicinskih znanosti Hrvatske*, Izvješće o radu u vremenu od 1. siječnja do 31. prosinca 2001. te od 1. siječnja do 31. ožujka 2002. godine, <http://www.amzh.hr/pdf/Telemedicina%202001-2002.pdf> (29.05.2010.)
- Riđanović, J. (1997.), Lastovo-geografska obilježja, *Geografski horizont*, XLIII(2): 87 – 96.
- Smoljan, Z i sur. (2007.), Zdravstvena ispravnost vode za piće u Dubrovačko – neretvanskoj županiji od 2002. do 2006., *Hrvatski časopis za javno zdravstvo*, 3 (10). <http://www.hczj.hr/clanak.php?id=13279&rnd> (20.05.2010.)
- Valnetić, B. (2007.), Otoci trebaju liječnike, sestre, vozače i helikoptere, *Vjesnik.hr*, 6. kolovoza 2007.

- *Zakon o zaštiti prava pacijenata*, Ministarstvo zdravstva i socijalne skrbi.
- Žanetić-Malenica, M. (2008.), *I nebo ubijaju, zar ne?*, *Vjesnik*, 212 (252): 26 – 29. http://www.hep.hr/esco/onama/press/HEP_VJESNIK_br212_I_nebo.pdf

ABSTRACT

This article describes and evaluates the advantages and disadvantages of the existing healthcare on the island of Lastovo, juxtaposing the objective situation and the teller's narration. Lastovo's medical care is determined by specific features of the island. Distinctive agedness of the islanders increases their need for sustained healthcare. As a direct result of depopulation, the islanders can only rely on primary medical care. Due to Lastovo's geographical isolation and poor traffic connections with the nearest medical centres ashore and on adjacent islands, providing quality medical care has been made extremely difficult. Healthcare planning on Lastovo should primarily focus on creating conditions and implementing activities which would subsequently improve all the aspects of medical care. That way the islanders would merit their general and equal right to a quality and sustained medical care. Practical macro-social healthcare policy is still limited to curation solely. However, the island's natural resources provide firm grounds for a preventive healthcare policy to be widely implemented. Stimulative measures and conditions which would attract versatile and experienced doctors to the island still only look good on paper. Without a substantial medical care as a measure of quality of life within the community, the viability of Lastovo itself comes into question.

KEYWORDS: island of Lastovo, islanders, medical care, healthcare policy

RAZVOJ CIVILNOGA DRUŠTVA U OSAMDESETIM GODINAMA U ZAGREBU

Vanja Dergić, bacc. soc.
Hrvatski studiji, Zagreb
vanjadergic@gmail.com

SAŽETAK

Kada se govori o počecima razvoja civilnog društva na našim prostorima, moraju se spomenuti osamdesete godine koje su doprinijele razvoju civilnog društva kakvo danas poznajemo.

To su bile godine obilježene buđenjem ženskih, mirovnih i ekoloških prava, pokreta za ljudska prava i općenito su doprinijele demokratizaciji društva. Tada nije bilo prostora za mlade gdje bi mogli potpuno slobodno govoriti i raditi ono što drže potrebnim i ispravnim. Koliko god se stvarao dojam slobode, toliko su se i postavljale granice kada bi se ta sloboda pokušala iskoristiti otvaranjem nekoga važnijeg pitanja. Ovo su neki od razloga zbog kojih se pojavljuju pioniri aktivizma na našem prostoru. Postavljanjem temelja civilnoga društva u osamdesetim su se godinama dogodili značajni pomaci na polju demokratizacije društva.

Veliku ulogu tada su odigrale inicijative poput TTB-a i kasnije udruge Svarun, Ženske grupe Trešnjevka te danas poznate Zelene akcije.

KLJUČNE RIJEČI: civilno društvo, društveni pokret, aktivizam, TTB, Svarun, ženska prava, mirovni pokreti, ekološki pokreti

Uvod

Malo je toga do sada bilo rečeno ili napisano o načinima na koji su se mladi osamdesetih godina nosili sa društvenom situacijom u kojoj su se nalazili. Riječ je prije svega o socijalističkom društvenom uređenju koje se nalazilo na tankom ledu zbog suočavanja s političkom i ekonomskom krizom. Unatoč tome kroz osamdesete se pojavio velik broj ljudi željnih promjena i spremnih na konkretne akcije u svrhu njihovog postizanja. Tako nastaju inicijative kao što je TTB¹, kasnije udruge Svarun koja je napravila prvi korak u in-

¹ Kratica za *Train Toilet Band*, inicijativu osnovanu 1985.godine

formiranju i senzibiliziranju ljudi prema ekološkim, mirovnim, feminističkim i duhovnim pitanjima, do tada slabo zastupljenih u javnosti.

Mediji su, ponajprije kroz Omladinski radio i novine Polet, dali svoj doprinos stvaranju civilnoga društva tako da su pratili i podržavali pojedine akcije, sudjelovali u njima te na kraju i sami organizirali neke od njih. Čitava ženska scena koja se razvila i razgranala tih godina radila je na skretanju pozornosti k temama koje do tada nisu imale svoje mjesto u javnim raspravama. Vjerojatno najznačajniji pomak u čitavom tom desetljeću jest osnivanje SOS telefona za žene i djecu žrtve nasilja koji je s radom počeo 1988. godine. Inicijative i akcije koje su se pojavile i razvile osamdesetih godina mogu se promatrati kao rezultat organiziranoga kolektivnog ponašanja koje Touraine naziva društvenim pokretom (Touraine, 1983., 79). Takvi društveni pokreti nastaju u želji za demokratizacijom društva kroz rušenje granica slobodi govora. U tom slučaju govorimo o vrijednosno usmjerenim pokretima, za razliku od onih usmjerenih na osvajanje moći koje neki sociolozi navode kao drugu vrste društvenih pokreta (Fanuko, 1997.). Međutim, na ovu temu Inga Tomić-Koludrović u svom članku o alternativnim kulturama kao oblicima otpora u samoupravnom socijalizmu kaže kako: „... u Hrvatskoj nije bilo novih društvenih pokreta kao samostalnih, izvaninstitucionalnih grupacija kakve su u istom razdoblju postojale u razvijenim postindustrijskim društvima.

Zbog nepostojanja autonomnih institucija civilnog društva, koje su pretpostavka pojavljivanja novih društvenih pokreta, u Hrvatskoj je bila onemogućena pojava ‘konfliktnog terena’ na kojem bi se individualne preokupacije povezale u ‘mreže solidarnosti’, te zamijenile kolektivne društvene pokrete iz ranijih vremena.“ (Tomić-Koludrović, 1993., 857). Naglašava kako: „... nova politika pretpostavlja civilnodruštvene institucije čije je postojanje u gospodarski i demokratski razvijenim (post)industrijskim društvima bilo uglavnom osigurano, a koje je autoritarnost ideološkog aparata socijalističkih država isključivala već na načelnoj razini.“ (Tomić-Koludrović, 1993., 836). U tom smislu u kontekstu osamdesetih ne možemo govoriti o postojanju društvenoga pokreta, ali se ipak postavlja pitanje je li to stvarno tako ako znamo da je riječ o socijalističkom društvu u kojem je bilo onemogućeno postojanje nekih autonomnih civilnodruštvenih institucija kakve danas poznajemo.

1. Društveni i politički kontekst razvoja civilnoga društva u osamdesetim godinama

Počeci razvoja civilnog društva osamdesetih godina, na prostorima tadašnje Jugoslavije, nagnali su prve aktere na pokretanje i osnivanje nekih danas poznatih i priznatih udruga. Grupe koje su tada bile aktivne zaslužne su za stvaranje civilnog društva kod

nas. Osamdesete su od samog početka pokazale da dolaze godine koje će po mnogo čemu biti drugačije i prijelazne. Titova smrt, buđenje građana iz ružičastog sna o zemlji u kojoj žive, susretanje s ekonomskom krizom i velikim vanjskim dugom... Sve je to rezultiralo nastajanjem kritične mase mladih koji su imali želju unijeti promjenu u dotadašnje stanje u društvu. Društvo je bilo i više nego spremno na promjene. Kako ističe Goldstein, pogoršanje zdravstvenog stanja Josipa Broza Tita najavilo je da „neupitno dolazi neko novo doba, doba bez Tita“ (Goldstein, 2008., 587).

Nakon Titove smrti 4. svibnja 1980. godine, politička i ekonomska kriza počinju sve više rasti zajedno s apatijom građana. Nakon prvih ekonomskih i političkih pogoršanja u državi, dolazi do posljedica za režima koji je, unatoč velikoj karizmatičnoj ličnosti, mnogima uskraćivao slobodu izražavanja različitih ideja i mišljenja. Polako se počinju razvijati dvije dominantne struje u društvu. Jedna se temeljila na jačanju ekstremno nacionalističkih uvjerenja, a druga na postupnom jačanju potrebe za demokratizacijom i građenjem civilnog društva. Dolazi do sve otvorenijih i brojnijih rasprava, kritike koja se slobodnije okretala društvu, koja se okretala pitanju reforme i pluralizma (Goldstein, 2008.). Način gledanja na te dvije struje opisuje Nikša Dubreta, sudionik u prvim akcijama Svaruna: „Ja mislim da je sistem bio puno represivniji prema svima koje je percipirao kao neku vrstu desničarske alternative. Znači ako ste vi svoj aktivizam pretežno temeljili u terminima neke nacionalne osviještenosti... Što se tiče ove alternative, znači mirovne, ekološke, feminističke i tako dalje, ona je uvijek bila tretirana kao da je više lijevo od samog sistema koji se tretirao da je lijevi“².

U razdoblju od 1984. do 1988. u Sloveniji i Hrvatskoj počele su se javljati sve brojnije inicijative za osnivanje opozicijskih društava i stranaka. Prvo je središte organiziranih događaja bio Zagreb. Još 1984. godine počinje s emitiranjem Omladinski radio (danas poznat kao Radio 101 ili Stojedinica) koji pomaže u promicanju liberalno-demokratskih vrijednosti. Od onda pa sve do kraja osamdesetih, Zagreb je postao jedan od prvih gradova u Hrvatskoj u kojem su se mladi okupljali i organizirali u inicijative, kasnije udruženja koja su govorila o mirovnim, ekološkim, feminističkim i ljudskim pravima uopće (Goldstein, 2008.).

Želja da se nešto počne događati rodila je generaciju koju pamtimo po Azri, Idolima, Električnom orgazmu, Pankrtima, Filmu, Haustoru i drugima koji su činili Novi val pokušavajući glazbom promijeniti svijet u kojem žive. Taj svijet je i dalje bio u uvjerenju da će socijalizam trajati zauvijek. Dok su se na Duhanskom putu, pred Zvečkom i Kavkazom neki mladi okupljali oko ideje drugačijega društva ostvarenog pomoću nove glazbe i novih imena kao što su Johnny Štulić ili Darko Rundek, drugi među svoje prioritete stavljaju ljudska prava i zelene inicijative (Mirković, 2004.).

² Intervju sa Nikšom Dubretom vođen je u sklopu istraživanja Razvoj civilnog društva u osamdesetim godinama u Zagrebu, 3. lipnja 2009.

Upravo zbog tih koji su se tada bavili određenim temama i svraćali pozornost javnosti, danas možemo govoriti o početku razvoja civilnoga društva. Udruge i inicijative bile su okupljene oko Saveza socijalističke omladine i tek se u Ustavu RH iz 1990., u članku 43. spominje: „Svakom se jamči pravo na slobodno udruživanje radi zaštite njihovih probitaka ili zauzimanja za socijalna, gospodarska, politička, nacionalna, kulturna ili druga uvjerenja i ciljeve. Radi toga svatko može slobodno osnivati sindikate i druge udruge, uključivati se u njih ili iz njih istupati u skladu sa zakonom.“

2. Mediji

Mediji su dali veliki doprinos u razvitku i građenju civilne scene. Polet, glasilo Saveza socijalističke omladine, 1978. počinje se značajno mijenjati. Počinju govoriti o glazbi, jeziku ulice i mladih, a ponekad svojim, za to vrijeme, buntovnim fotografijama, otvaraju vrata sve većem broju medijskog suprotstavljanja režimu. Najznačajniji je medij prema svom angažmanu bio Omladinski radio. Osnovan je 8. svibnja 1984. kao službeni radio Saveza socijalističke omladine općine Trešnjevka te je već tada bio umrežen s Ljubljanom i Beogradom preko ljubljanskog radija Študent i beogradskim omladinskim radijom, danas poznatijim kao B92. Omladinski radio, danas Radio 101, oduvijek je bio poznat po svojih kontroverznim temama, što ga je u nekim prilikama dovodilo u sukob s vlastima. Kako god bilo, to ga je učinilo još utjecajnijim i popularnijim medijem.

3. Prema osnivanju udruga i građenju civilnog društva

3.1. TTB (*Train Toilet Band*)

Sredina osamdesetih, točnije 1985. godina, rezultira osnivanjem inicijative pod nazivom TTB. Ona okuplja značajan broj mladih aktera koji su se svojim djelovanjem trudili stvoriti alternativni politički pristup temama koje sve češće počinju biti dijelom javnog života.

Punim je nazivom *Train Toilet Band* bio ideja koja se razvila tijekom jednog putovanja vlakom. Tada kroz opušteni razgovor, akteri kasnijih prvih akcija, dolaze na ideju osnivanja grupe koja će kroz svoje djelovanje javnosti i političkom vrhu nametati ekološka, mirovna, feministička i duhovna pitanja.

TTB je okupljao protagoniste priče koja se kasnije nastavila razvijati preko Svaruna, Ženske grupe Trešnjevka, pa sve do danas aktivne Zelene akcije i mnogih drugih udruga civilnog društva. Tog su ljeta počeli s dogovorima oko organiziranja uličnih akcija na

jesen iste godine. Kako je ideja zvučala dovoljno dobro i pri povratku, ubrzo se organizira i prva ulična intervencija. Akcija „Čovječe, ne ljuti se“ odigrala se u jedno nedjeljno jesensko jutro 1985. godine. Tog se dana na tadašnjem Trgu Republike, danas Trgu bana Josipa Jelačića, okupilo dvadesetak ljudi spremnih podržati i sudjelovati u prvoj takvoj akciji u javnom prostoru. Na mjestu današnjega Manduševca, bilo je iscrtano polje za igru. Uz pomoć suca i animatora prolaznika, dobro i vješto isplanirana akcija mogla je početi. Četiri ekipe u različitim bojama skakutale su po Trgu na opće iznenađenje slučajnih prolaznika. Neočekivanost te akcije bila je tolika da iako ništa nije bilo prijavljeno, TTB nije snosio nikakve posljedice, jer ih u njihovom zauzimanju javnoga prostora nije omela niti policija niti su mediji drugi dan izvještavali o tome.

Ipak, akteri akcije dobili su ono što su željeli. Barem se na kratko, na ulicama Zagreba, počelo nešto događati. Ideja je bila ožvljavanje grada. Time su uspjeli ukazati na problem kako se na javnom prostoru ništa ne organizira i da bi se to ubuduće trebalo promijeniti. Nije se trebalo dugo čekati na ponovni pokušaj uzburkavanja uspavanih duhova nijemih ulica te se ubrzo organizira druga akcija. „Nijeme demonstracije“ imale su svoju rutu od Trga Republike, preko Ilice i Frankopanske, pa do Zrinjevca i ponovno do Trga. Mora se imati na umu kako su tada demonstracije bile metoda organiziranja i izlaska na ulicu koja ne samo da nije bila uobičajena i poznata javnosti, nego nije bila niti poželjna u sustavu. To je bio novi oblik dijaloga koji se stvarao između aktera i prolaznika koji do tada nije postojao. Međutim, usprkos tome prolaznici su dosta dobro reagirali. „Nijeme demonstracije“ predvodili su aktivisti noseći prazne transparente kojima su prolazili kroz grad, dijeleći prolaznicima prazne, bijele papire kao letke. Aktivisti su ponekad odglumili da nešto pričaju i viču, ali nikada riječima. Ivo Špigel³ tada održava nijemi govor, stojeći pred masom i mlatarajući rukama ne govoreći baš ništa⁴. Mediji tada počinju pokazivati više interesa, a osim Omladinskog radija, koji je popratio akciju, članak o akciji „Nijeme demonstracije“ biva objavljen i u britanskom časopisu, *The Economist*.

Sljedeća poznatija akcija od strane TTB-a, bilo je čitanje Ustava u Pothodniku Glavnog kolodvora i po tramvajima, kako bi se ljude što bolje upoznao sa njihovim ustavnim pravima. Ako bi se kojim slučajem pojavila mogućnost da akciju ugrozi približavanje milicije, Lidija Bauk⁴ počela bi svirati na gitari, sve dok se oni ne bi udaljili na sigurnu udaljenost. Tada se čitanje Ustava moglo ponovno nesmetano nastaviti .

3.2. Svarun

TTB je bila neformalna grupa dvadesetak aktivista koji su raznim kreativnim akcijama pokušavali nametnuti u javnost razgovore o nekim temama za koje su za njih bile nedo-

³ Danas u poduzetničkim vodama, ali i dugogodišnji kolumnist časopisa *Bug i Mreža*

⁴ Poznata hrvatska pjesnikinja i jedna od istaknutih izvođačica etno glazbe

voljno medijski zastupljene. Već 1986. godine dolazi do potrebe registriranja inicijative kao udruge tako da u travnju iste godine izrasta u Svarun. Definiraju se kao radna grupa za ekološke, feminističke, mirovne i duhovne inicijative⁵. Dogovaraju se za maksimalnu otvorenost različitoj tematici i tako dolaze do prava govora, prigovora savjesti, ali i dizanja svijesti o ekološkim, mirovnim, duhovnim i ženskim inicijativama. Kao što je i jedan od osnivača Svaruna izjavio: "Ekologija, nenasilje, ravnopravnost spolova, duhovnost, antiautoritarnost, to su bile uporišne točke okupljanja i akcija." (Perasović, 2001., 321). Tada se udruzi pridružuju i neki novi ljudi te ubrzo dobivaju prostor u Općini Trnje u kojoj imaju mogućnost održavanja sastanaka bez bojazni od prozivanja za ilegalno i urotničko djelovanje od strane sustava. Takva bi mogućnost postojala da su nastavili ne-registrirano održavati sastanke po kafićima i privatnim stanovima. U izvješćima Svaruna o razvoju odnosa sa organima SSOH⁵ navodi se da je „grupa vrlo brzo stekla popularnost i tokom oko dva mjeseca na sastancima okupila više od stotinu ljudi“⁶.

Vrijeme u kojem je udruga nastala i događaji u Černobilu nameću teme zaštite okoliša i nuklearnih elektrana. Uskoro kreću s najznačajnijom i najpoznatijom kampanjom protiv gradnje nuklearne elektrane blizu Zagreba. Počinju se organizirati štandovi na kojima se potpisuju peticije i organiziraju tribine. Kampanja se odvijala uz suradnju s medijima, ali i s aktivistima iz Slovenije. Tada su oni često putovali na relaciji Ljubljana – Zagreb. Kampanja je trajala oko pola godine te se već 1986. usvaja moratorij na gradnju nuklearke. Svarun je dobio veliku podršku javnosti te se ubrzo nakon toga seli u Nazorovu⁷.

Iako su bili registrirani, jedno je vrijeme Svarunu bio zabranjen rad. Povodom obilježavanja godišnjice Černobilske nesreće, 25. travnja, planirana je akcija na Cvjetnom trgu. Međutim, kako nije bilo moguće za takvo nešto dobiti dozvolu, Svarun je namjeravao odustati od te akcije. „No, nakon brojnih poziva Omladinskom radiju s upitima vezanim uz prosvjed, ipak su odlučili plan provesti u djelo, jer su shvatili da se glas već proširio.

Usprkos mirnom događanju, Predsjedništvo OK SSOH Trnje je na sastanku 6. svibnja 1987. objavilo zaključak da se „zabranjuje (se) dalji rad grupi SVARUN pri OK SSOH Trnje, korištenje imena SSOH Trnje i korištenje prostorija OK SSOH Trnje“ (Španec, 1987). Kako su dalje objasnili, ovakva odluka je donesena radi „istupanja u javnosti i provođenja drugih akcija bez konzultacija i suglasnosti OK SSOH Trnje“⁸. Reakcija na odluku OK SSOH Trnje bila je objavljena i u Studentskom listu zaključkom da se „Svarun (se) često pokazao

⁵ Nacrt programa rada Svaruna nabavljen je iz privatne arhive novinara Zorana Oštrića, jednog od osnivača Svaruna

⁶ Izvješće pod imenom „Nastanak Svaruna i razvoj odnosa sa organima SSO“ iz veljače 1988. godine je nabavljeno iz privatne arhive novinara Zorana Oštrića

⁷ Još 1992. godine u časopisu „Socijalna ekologija“ izlazi članak "Ekološki pokreti u Jugoslaviji: građa za proučavanje razdoblja 1971. – 1991." u kojem autor, Zoran Oštrić, kao najaktivniji na području antinuklearnog pokreta u Jugoslaviji, navodi upravo Svarun. U članku autor društvene pojave iz osamdesetih godina smješta u tri kategorije: 1) antinuklearni pokret; 2) spontani lokalni protesti i samoorganiziranje građana; 3) spontanističke omladinske skupine.

⁸ Izvješće pod nazivom "Nastanak Svaruna i razvoj odnosa sa organima SSO" iz veljače 1988. godine je nabavljeno iz privatne arhive novinara Zorana Oštrića

politički zrelijim i pismenijim subjektom od mnogih njegovih kritičara i protivnika. Čak i u tolikoj mjeri da više toliko i ne prima k srcu neargumentirane napade i politikantska podmetanja“ (Španec, 1987). Ipak, problemi legitimnosti su se kasnije riješili kroz neke zajedničke suradnje sa Sveučilišnom konferencijom SSOH Zagreb i Gradskom konferencijom.

U četvrtak, 2. veljače 1989. na Filozofskom fakultetu se održala Osnivačka skupština Udruženja za jugoslavensku demokratsku inicijativu (UJDI), u kojoj je radilo i nekoliko ljudi iz Svaruna. Tada počinju raditi na prijedlogu za demokratiziranje Ustava. Na jednom od sastanaka Svaruna, nenajavljeni su došli Sran Dvornik⁹ i Lino Veljak¹⁰ te uručili mali stroj za izrađivanje bedževa. Tom je gestom starija generacija simbolično dala podršku mlađoj.

TTB i Svaren počinju govoriti o temama koje mnogi tada još ne shvaćaju pretjerano ozbiljno, no svojim vjerovanjem u ispravnosti i nužnost govorenja o ekološkim, ženskim i mirovnim problemima pomažu u podizanju razine svijesti ljudi.

3.3. Zelena akcija

Na početku devedesetih godina iz Svaruna ponovno nastaje nova udruga. Zelena akcija je osnovana u siječnju 1990. i otada već dvadeset godina radi na području Hrvatske kao najjača, najpoznatija i najveća udruga za zaštitu okoliša. Krajem 1989., točnije 22. studenog, održan je prvi sastanak Inicijativnog odbora, a 20. siječnja 1990. održava se osnivačka skupština u kino dvorani Radničkog i narodnog sveučilišta „Moša Pijade“¹¹ i na njoj se određuju programi, a to su: Zeleni telefon i baza ekoloških podataka, Komunalni otpad- slučaj Jakuševac, Zelene površine grada i Energetika i okoliš. Za prvog predsjednika Izvršnog odbora Zelene akcije izabran je Vladimir Lay¹² (Petrinjak-Šimek, Trukelj, 2000.).

Nakon prve godišnjice postojanja izlaze na izbore, stoga ih dugo prati glas političke organizacije, iako odmah sljedeće godine postaju nepolitička organizacija. Tijekom ovih dvadeset godina Zelena akcija je uspjela opstati kao ekološka udruga te je svojim radom stekla ugled ozbiljne i poštovane organizacije.

⁹ Poznati hrvatski sociolog i filozof te nezavisni publicist.

¹⁰ Redoviti profesor pri odjelu za filozofiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu.

¹¹ Danas poznatije kao Pučko otvoreno učilište Zagreb.

¹² Jedan od osnivača Zelene akcije devedesetih. Trenutno radi kao viši znanstveni suradnik pri Institutu Ivo Pilar, te kao profesor pri odjelu za sociologiju Hrvatskih studija u Zagrebu

4. Pokreti na ženskoj sceni

Ženska prava su još od kraja sedamdesetih bila jedna od aktualnijih tema o kojima se govorilo. Organiziranjem predavanja na temu ženskih prava te skupova na kojima su se sastajale feministkinje i feministi iz cijele Jugoslavije, potaknut je razvoj jedne od jačih ženska scena tada. „Žena i društvo“ je jedna od najranijih inicijativa nastala 1978. kao odjel Hrvatskog sociološkog društva. Odjel je organizirao predavanja, teorijske rasprave, medijske nastupe i obrazovne seminare na kojima se govorilo o diskriminaciji, nasilju i raznim drugim segmentima problematike ženskih prava. Cilj je odjela bio da se u medijima progovori o feminističkoj teoriji i kulturi (Barilar, 2000.). Njegovu važnost za kasnija djelovanja na ženskoj sceni najbolje opisuje Vesna Janković objašnjavajući da „definitivno tada je posijano to sjeme ženskog pokreta koji se onda devedesetih pod pritiskom repatrijarhalizacije, zapravo, razvio u punom smislu“¹³. Nakon što se 1986. godine osnovao Svarun, nekoliko je njegovih članica osnovalo Žensku grupu Trešnjevka. Grupa je započela rasprave o mnogim važnim pitanjima kao što su seksizam i pornografija, ali je i davala podršku sve mnogobrojnijim spisateljicama (Barilar, 2000.).

Uskoro se prepoznaje potreba za organiziranjem prvih feminističkih skupova na području tadašnje Jugoslavije. Povezuju se grupe iz Ljubljane, Zagreba i Beograda. U Ljubljani je tada djelovala udruga Lilit koja s beogradskom feminističkom grupom Žena i društvo/SOS telefon i zagrebačkom Ženskom grupom Trešnjevka sudjeluje u organizaciji četiriju Jugoslavenskih feminističkih skupova i to 1987. u Ljubljani, 1988. u Zagrebu, 1990. u Beogradu i 1991. ponovno u Ljubljani. Ime je posljednjeg skupa u Ljubljani bilo „Good girls go to heaven, bad girls go to Ljubljana“ (Stojčić, 2009., 118). Na skupovima se razmjenjuju iskustva i međusobno daje podrška razvijanju ženske scene uz predavanja i diskusije o nasilju nad ženama, također se govori o ženskoj kulturi i umjetnosti. Organiziraju se i prvi radni sastanci na temu homoseksualnosti te dolazi do uviđanja potrebe za osnivanjem SOS telefona za žene kao žrtve nasilja i traži se prostor za osnivanje prvih skloništa za žene kao žrtve obiteljskog nasilja. Na skupu u Zagrebu 1988. godine, već se daju konkretni prijedlozi za promjene zakona.

Ubrzo nakon toga riječi prelaze u djelo i kao prva u istočnom dijelu Europe, Ženska grupa Trešnjevka, osniva 1988. SOS telefon za žene i djecu žrtve nasilja (Barilar, 2000.). Na njihovu adresu počinju stizati brojna pisama zahvale i podrške te se na taj način prepoznaje mogućnost javnoga govorenja o temi koja je do tada smatrana privatnim problemom. U razdoblju od 1989. do 1990. aktivna na osvještavanju i promoviranju lezbijskih

¹³ Intervju s Vesnom Janković vođen je u sklopu istraživanja Razvoj civilnog društva u osamdesetim godinama u Zagrebu, 10. lipnja 2009.

prava i kulture, bila je i lezbijska inicijativa LILA (Barilar, 2000.).

Sve inicijative koje su probijale led osamdesetih godina na temu ženskih prava radile su na podizanju svijesti o problematici diskriminacije žena, seksizma, nasilja nad ženama, nejednakosti spolova, te sličnim temama, koje su se smatrale neprimjerenima za javne rasprave. Feministkinje tog doba, usuđujući se neprestano nametati temu ženskih prava, otvorile su put prema izvlačenju takvih tema iz privatnoga u javni prostor.

Zaključak

Kada se osamdesetih godina počinjalo s organiziranjem prvih inicijativa i udruživanjem u prve udruge, malo se tko mogao izdići iznad tog vremena i razmišljati što će sve njihovo djelovanje pokrenuti u budućnosti. Tu posebice mislim na one udruge civilnoga društva koje se bave mirovnim, ekološkim i ženskim temama. Danas je kod nas registrirano nešto malo više od četrdeset tisuća udruga, od kojih manji dio čine udruge za zaštitu okoliša i ljudskih prava. Međutim, taj broj ne znači nužno i razvijenu civilnu scenu. Aktivnih je udruga, u stvarnosti, puno manje.

Osamdesete su bile uspješan početak, prikaz mogućnosti i sposobnosti aktiviranja i samoorganiziranja ljudi, za razliku od sadašnjosti u kojoj vlada uvriježeno mišljenje da smo, kao narod, nesposobni. Priče iz tog vremena, o nastanku ideje poticanja ljudi da propitkuju i kritiziraju stvari oko sebe umjesto da ih uzimaju zdravo za gotovo, polako blijede. Dio ljudi koji su sudjelovali u građenju civilnog društva toga vremena, kasnije je sudjelovalo u osnivanju nekih drugih danas značajnih udruga te ih se i danas može naći kao organizatore različitih inicijativa, tribina, akcija, kampanja, kao autore članaka na portalima kao što su H-Alter, Zamirzine, urednike u raznim časopisima i slično. Drugi dio ljudi se pritajio iz razloga sličnih onome koji za sebe navodi Ivo Škorić kada kaže kako mu je „dosadilo da se bori(m) sa vjetrenjačama“¹⁴. Mnogi su digli ruke od daljnjeg angažmana i posvetili se svojim životima.

Iako s tom poviješću nisu upoznati, danas ipak postoje skupine ljudi, udruge koje vjerno nastavljaju započeto u tim godinama. Mnoge stvari koje su se tada napravile i pitanja koja su se tada otvorila, imala su neki utjecaj na kasnija zbivanja. Osnivanje skloništa za žene i djecu žrtve nasilja, Anti Ratna Kampanja (ARK) koja je progurala Prigovor savjesti u Ustav, Radio 101 koji je velikim prosvjedom uspio zadržati koncesiju, te Zelena Akcija kao članica međunarodne organizacije Friends of the Earth, samo su dio dobrih strana posljedica te priče.

¹⁴ Tim izrazom Ivo Škorić u dokumentarnom filmu Vragovi crveni, žuti, zeleni opisuje svoje gledanje na probleme s kojima se suočavao i koji su bili glavni motiv za odlazak u Ameriku u siječnju 1990. godine

Gledajući danas na događaje i aktere osamdesetih, držim kako je najvažnije shvatiti da „događaje i domete pokreta mladih netrebam jer i tisu samopotome koliko jest stvarno uspijodapromijenidruštvo već, prijesvega, što je pokazao i inicirao, najvio i otvorio“ (Touraine, 1983., 14).

Literatura

- Barilar, V. (2000.), *Aktivistkinje – Kako ‘opismeniti’ teoriju*, Zagreb, Centar za ženske studije.
- Fanuko, N. (1997.), *Sociologija*, Zagreb, Profil.
- Globočnik, M. (2007.), *Vragovi crveni, žuti, zeleni*, Fade In.
- Goldstein, I (2008.), *Hrvatska: 1918.-2008.*, Zagreb, Novi Liber.
- Oštrić, Z. (1992.), Ekološki pokreti u Jugoslaviji: građa za proučavanje razdoblja 1971.-1991., u: *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociolojska istraživanja okoline*, 1 (1): 83 – 103.
- Petrinjak-Šimek, V., Trkulj, T.(2000.), (ur.): *Zelena akcija: prvih 10 godina*, Zagreb, Zelena akcija.
- Perasović, B. (2001.) *Urbana plemena – Sociologija subkultura u Hrvatskoj*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Touraine, A. (1983), *Sociologija društvenih promjena*, Beograd, Radnička štampa.
- Stojčić, M.(2009.), Proleter i svih zemalja – ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978.-1989., u: Tomić, Đ., Atanacković, P. (ur.), *Društvo u pokretu – novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas* (str 108 – 121), Novi Sad, Cenzura.
- Španec, S.: *Zabranjen rad „Svarunu“!*, Studentski list, 13. svibnja 1987, (Dokumentacija iz arhive Zorana Oštrića).
- Tomić-Koludrović, I.(1993), Alternativna kultura kao oblik otpora u samoupravnom socijalizmu, u: *Društvena istraživanja*, 2 (4-5): 835 – 862,
- <http://www.uprava.hr/RegistarUdruga/faces/WEB-INF/pages/searchForm.jsp> (2.travnja 2010.)
- <http://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/232289.html> (2. travnja 2010.)

Izvori

- Nastanak „Svaruna“ i razvoj odnosa sa organima SSO, 3. veljače 1988. (Dokumentacija iz arhive Zorana Oštrića).
- „Svarun“- Nacrt programa rada (Dokumentacija iz arhive Zorana Oštrića).

ABSTRACT

When analysing the development of civil society in our country, the 1980's present a turnpoint. As a period of significant changes in former federal state they are crucial period for emergence of new social movements which had pioneer role in development of Croatia's modern civil society. This process is multi-layered since it is parallel with the dissolvment of crude structures of old regime. The outcomes enveloped different social issues, articulated by specific groups, from women's rights to peace and ecological problems. This paper depicts some of the main actors in that period by investigating their motives and ideas , putting them all in the social context.

KEYWORDS: civil society, social movement, activism, TTB, Svarun, women's rights, peace movements, ecological movements

STRUKTURALNA OGRANIČENJA ZATVORSKOG SUSTAVA RH

Klara Puškarić, bacc.soc.
Hrvatski studiji, Zagreb
klara.puskaric@gmail.com

SAŽETAK

S obzirom na raširenost kriminaliteta kao neizbježne društvene pojave u svakom, pa tako i u hrvatskom društvu, postavlja se pitanje o učinkovitosti bezuvjetnih zatvorskih kazni kao sankcija za počinitelje kaznenih djela. Uz kratak pregled kažnjavanja kroz povijest i organizacije zatvorskog sustava u Hrvatskoj, ovaj se rad bavi elementima na temelju kojih se provodi proces kažnjavanja unutar zatvorskih institucija – složeni proces koji bi trebao rezultirati resocijalizacijom zatvorenika i njihovim osposobljavanjem za primjereno društveno funkcioniranje. Kako statistički podaci i činjenice ukazuju na porast broja zatvorenika, naglasak je stavljen na probleme i nedostatke koji onemogućavaju ispunjavanje osnovne funkcije zatvorske kazne, a koji ujedno i dovode do prenapučenosti zatvora.

KLJUČNE RIJEČI – institucija zatvora, kažnjavanje, tretmanski i resocijalizacijski pristup, prenapučenost

Uvod

Kriminalitet je u brojnim društvenim zajednicama pojava koja ugrožava i negativno utječe na njihovo sigurno, moralno, financijsko i gospodarsko funkcioniranje. Brojna se moderna društva već godinama aktivno bave smanjivanjem stope kriminaliteta, a u slučaju neučinkovitosti preventivnih mjera jedini rezultat jest primjena kaznenih sankcija za počinitelje kaznenih djela, među kojima su i bezuvjetne zatvorske kazne. Među brojnim drugima, zatvorski sustav Republike Hrvatske iznimno je zanimljiv široj javnosti. Zbog brojnih kontroverzi koje ga prate, od problema financiranja do samog zakonodavnog ustrojstva države, te pitanja koliko se uistinu njegova učinkovitost u teoriji podudara s onom u realnom životu, zatvorski je sustav predmet niza istraživanja, analiza i kritika. U njima se kao jedan od glavnih problema ističe prenapučenost zatvora što jest ograničavajući čimbenik u provođenju programa uspješne resocijalizacije, a

vrlo je bitan i problem nedostatka stručnog osoblja. Na samom početku dotaknut ću se terminologije i objasniti osnovne pojmove bitne za razumijevanje same tematike kao što su penologija, zatvorska kazna i institucija zatvora koja je, prema shvaćanju Ervinga Goffmana, totalna institucija. U sljedećih ću nekoliko poglavlja prikazati kako u Hrvatskoj funkcionira zatvorski sustav i kakvo je njegovo ustrojstvo, odnosno na koji se način provodi ili bi se po zakonskim odredbama trebao provoditi proces kažnjavanja te na temelju činjenica i statističkih podataka pokušati prikazati postojanje strukturnih ograničenja koja otežavaju proces resocijalizacije i konačno dovode do neučinkovitosti zatvorske kazne u velikom broju slučajeva. O različitim oblicima kažnjavanja i kaznenim metodama svojevremeno je govorio i Michel Foucault, pa ću se u objašnjenju našega zatvorskog sustava poslužiti njegovim prikazom.

1. Institucija zatvora kao totalna institucija

Kako bi se razumio sam zatvorski sustav, na samom početku potrebno je objasniti neke od osnovnih termina. Kada govorimo o samoj problematici provedbe zatvorskih kazni, ulazimo u područje penologije, znanstvene discipline koja se bavi upravo problematikom kažnjavanja lišavanjem slobode. Pod spomenutim zatvorskim kaznama govorimo, dakle, o lišavanju slobode za pojedinca koji u društvenoj sredini pokazuje devijantno ponašanje, odnosno ono koje nije u skladu s društvenim normama i zakonima. Naime, osuđenom pojedincu oduzima se ili ograničava sloboda kao sankcija za kršenje kojega pisanog ili nepisanog pravila te ga se smješta u specijaliziranu ustanovu koja se naziva kaznionica ili zatvor. Pojedinač tamo postaje članom nove zajednice, takozvanog zatvoreničkog društva, u kojem egzistiraju specifični društveni odnosi, norme, komuniciranje te se javlja specifična kultura življenja nekarakteristična za ostatak društva. Društvene vrijednosti koje je pojedinac imao na slobodi u zatvoru nestaju jer ih zatvorska pravila ne dopuštaju (Šeparović, 2003.; Farkaš, Žakman-Ban, 2006.). Željko Krstić u članku *Zatvorsko duplo dno* govori o univerzalističkim principima, odnosno nepisanim pravilima u zatvorskom sustavu, a odnose se podjednako i na zatvorenike i zatvorske službenike. Svrstava ih u nekoliko kategorija odnosno principa, a to su:

- princip privilegiranja, koji se jednostavno odnosi na činjenicu da je nekima nešto dopušteno, dok drugima nije
- princip nagrađivanja i kažnjavanja, koji se često ne podudara s načelom pravednosti
- princip vremenitosti koji se kod zatvorenika odnosi na dužinu kazne a kod službenika na fizičku prisutnost na poslu

- princip teritorijalnosti temeljen na moći i utjecaju, čime se stvaraju marginalizirane skupine
- princip neformalnog grupiranja, odnosno udruživanja zatvorskih službenika ili zatvorenika u kolektivne skupine
- princip tajnosti, koji uključuje šutnju o zatvorskim događanjima
- princip ugroženosti, koji se ponajprije odnosi na marginalizirane u odnosu na privilegirane
- princip etiketiranja o kojemu je govorio i Howard Becker, a riječ je o uspješnom označavanju pojedinaca od strane ostalih pojedinaca, što je u zatvorima iznimno prisutno
- princip skrivanja iza autoriteta odnosno ostvarivanje čega pozivanjem na autoritet
- princip manipulacije utiskom čiji je cilj ostaviti dojam suprotan onome kakav zapravo jest (Krstić, 2003.).

Ono što je sociolozima najviše zanimljivo jest način prilagodbe na takav način života, pa tako možemo razlikovati nekoliko tipova zatvorenika. To su prosocijalni zatvorenici, odnosno oni koji imaju učestale odnose sa zatvorskim službenicima ali minimalne s ostalim zatvorenicima, antisocijalni zatvorenici, odnosno oni kod kojih je situacija obrnuta i prema čuvarima su ograničeni dok s drugim zatvorenicima imaju redovite odnose, pseudosocijalni, odnosno oni koji imaju podjednako dobre odnose s većinom zatvorske populacije, bilo da se radi o osoblju ili zatvorenicima, te na poslijetku, asocijalni zatvorenici ili oni koji imaju vrlo slabe odnose sa svima (Šeparović, 2003.). Brojni su autori pokušali definirati zatvorske ustanove. Tako je, primjerice, Erving Goffman govorio o totalnim institucijama pod kojima možemo podrazumijevati i zatvore. Goffman takva mjesta vidi kao mjesta stanovanja većeg broja pojedinaca koji su odsječeni od ostatka društva, svi se aspekti njihova života odvijaju na jedno te istom mjestu, a sve su aktivnosti definirane rasporedom (Krstić, 2003.). Jedan od najutjecajnijih sociologa koji je govorio o zatvorskom sustavu bio je Michel Foucault, koji u svom djelu *Nadzirati i kažnjavati* definira zatvor kao „strožiju kasarnu, nemilosrdnu školu, sumornu radionicu“, kao mjesto u kojem čovjek otplaćuje svoj dug. Prema njegovom mišljenju zatvorski sustav, sa svojim hijerarhijskim ustrojstvom, s pomoću disciplinskih institucija organizira životni put. Također drži kako je razvojem zatvorskog sustava disciplina prenesena iz penalne institucije prema cijelom socijalnom tijelu (Foucault, 1997).

2. Povijest i svrha zatvorske kazne

Način i svrha kažnjavanja su se mijenjali kroz povijest, a što dalje u prošlost gledamo, to nam se kazna kao društveni čin približava kroz različite oblike fizičkih mučenja, nanošenja boli, sakaćenja, umjesto smrtne kazne ili prije nje. Od početka novog vijeka zatvor, koji je do tad bio prostorija za izvršavanje smrtnih i tjelesnih kazni, dobiva svoje suvremene funkcije i postaje neki oblik mjere za osiguranje provođenja istrage te sredstvo kažnjavanja. 1595. godine osniva se zatvor temeljen na takvim načelima u Amsterdamu, nakon toga u Bremenu 1609., Hamburgu 1622., Beču 1670. godine. Posebno mjesto u povijesti zatvora i zatvorskih kazni ima Odjeljenje za maloljetne delinkvente u bolnici sv. Mihajla u Rimu. 1704. godine osnovao ga je papa Klement XI. koji primjenjuje radnu terapiju uz geslo da nije dovoljno kazniti zle, ako ih disciplinom ne učiniš boljima. U tamnicama je u to vrijeme bilo vrlo teško, ali mnogobrojne humanitarne reforme kojima su neki posvetili čitave živote dovele su do unapređenja sustava provedbe zatvorske kazne. Kaznionica u Gentu, primjerice, 1775. godine počinje raditi na tome da se žigosanje i tjelesne kazne zamijene jednom zgradom za popravljivanje, a zatvor se odlikuje zajedničkim dnevnim radom i noćnim razdvajanjem zatvorenika. Inače, začeci kaznenih zavoda u kojima postoji obveza rada zatvorenika svoje korijene vuku na prijelazu iz 16. u 17. stoljeće (Enciklopedija leksikografskog zavoda, 1967.). Foucault je u djelu *Nadzirati i kažnjavati* govorio o povijesti zatvorske kazne usredotočivši se na razdoblje između 1757. i 1830. godine kad je tortura zatvorenika bila zamijenjena manje bolnom i humaniziranijom kontrolom temeljenom na zatvorskim pravilima. Mjesto izravne fizičke sile zamijenili su zatvori, kaznionice, prisilni rad, a kažnjavanje se od izazivanja nepodnošljivih bolova pretvorilo u oduzeta prava. Foucault o tome slikovito govori kao o prijelazu s kažnjavanja tijela na kažnjavanje duše, emocija, uma. Samim tim mijenja se i cilj kazne, koji više nije sankcionirati nekoga za prekršaj, već ga nadzirati, neutralizirati, modificirati (Foucault, 1997.).

Oko polovice 19. stoljeća dolazi do uvođenja takozvanog Progresivnog sistema čiji je tvorac Francuz Hyde de Neuville. Osnovna je ideja bila da sudbina kažnjenika, kao i oblik i trajanje izrečene kazne, ovise o radu i ponašanju samog zatvorenika. Provedba kazne, naime, započinje osamljenjem i napornim radom, a kasnije se postepeno prema vladanju i rezultatima rada stječe pravo na lakši posao. Proširuju se prava zatvorenika, dok se na kraju ne stekne pravo na uvjetni otpust. U ocjenjivanju se rada zatvorenika koristi sustav bodovanja, a Sir Walter Crofton u Irskoj tome dodaje i upućivanje u poluotvorenu ustanovu prije uvjetnog otpusta. Također, sve do kraja 19. stoljeća kazneno je pravo poznavalo samo kaznu kao sankciju, a njena je svrha bila sprječavanje društveno

opasne djelatnosti. Nakon toga, posebice pod utjecajem pozitivističke škole, sve se više naglasak stavlja i na mjeru sigurnosti koja se primjenjuje uz kaznu ili samostalno, a svrha joj je specijalna prevencija ili sprječavanje počinitelja da ubuduće vrši kaznena djela (Enciklopedija leksikografskog zavoda, 1967.). U ovo se vrijeme, dakle, ukorjenjuju nova načela kazne koja u gotovo istom obliku kao i irski sistem postoje i danas. Naime, jedna je od osnovnih svrha zatvorske kazne u modernim društvima uspješna promjena onih vrsta ponašanja zbog kojih je osoba smještena u penalnu instituciju (Farkaš, Žakman-Ban, 2006.). Odnosno, prema Zakonu o izvršavanju kazne zatvora Republike Hrvatske, osposobljavanje zatvorenika za život na slobodi koji će biti u skladu sa zakonom te društvenim normama i pravilima. U suvremenim se društvima ističu tri funkcije kažnjavanja, a to su zaštita društva od prijestupnika, rehabilitacija prijestupnika i prevencija kriminalnog ponašanja (Damjanović, Butorac, 2006.). Ispunjavanje navedenih ciljeva je povjereno zatvorskom osoblju koje je specijalizirano za rad sa zatvorenicima. Njihova je osnovna zadaća organizirati život u zatvorima kako bi se zatvoreniku, već samim dolaskom na provedbu kazne, omogućila priprema za život na slobodi; te ih se od samog početka motivira da se osposobe za budući samostalan život usklađen s društvenim normama (Babić, Josipović, Tomašević, 2006.). U teorijskom smislu možemo reći kako postoje dva osnovna pristupa kažnjavanju, a to su retributivna i utilitaristička teorija kazne. Utilitarističko usmjerenje je orijentirano na budućnost i počiva na ideji da sve ljudske postupke treba procjenjivati prema njihovim posljedicama, pa su prema ovoj teoriji najvažniji učinci kazne zastrašivanje, samoodgoj i preodgoj. S druge strane, retributivna teorija je okrenuta prema prošlosti i temeljni joj je kriterij načelo pravde. Stoga je kažnjavanje isključivo temeljeno na počinjenom kaznenom djelu i kazna mu treba biti proporcionalna. U Hrvatskom zatvorskom sustavu je prisutna retributivna filozofija kazne (Šeparović, 2003.).

3. Organizacija zatvorskog sustava u Hrvatskoj

Provedba kaznenih sankcija u Republici Hrvatskoj je temeljena na nizu zakona, pravila, konvencija, deklaracija, a između ostalog je i regulirana Zakonom o izvršavanju kazne zatvora kojim je predviđeno ustrojavanje posebnih kaznionica s obzirom na dob, spol, zdravstveno stanje i kriminalni povrat zatvorenika (Šarić, 2006.), a svi su poslovi povjereni Upravi za zatvorski sustav. To je „upravna organizacija u sastavu ministarstva, osnovana posebnim zakonom, koja obavlja upravne i stručne poslove u svezi s izvršavanjem kazne zatvora izrečene u kaznenom i prekršajnom postupku, kazne maloljetničkog zatvora,

novčane kazne zamijenjene kaznom zatvora u kaznenom i prekršajnom postupku, mjere pritvora, uvjetne osude sa zaštitnim nadzorom i rada za opće dobro na slobodi, odgojne mjere upućivanja u odgojni zavod, provodi stručnu izobrazbu službenika zatvorskog sustava te obavlja unutarnji nadzor pravilnog, pravodobnog i zakonitog rada ustrojstvenih jedinica, službenika i namještenika Uprave“ (<http://www.pravosudje.hr> 20.07.2010). Kazne zatvora i pritvora u Hrvatskoj se odslužuju u 14 zatvora, 6 kaznionica te dva odgojna zavoda. „Zatvori se ustrojavaju za obavljanje poslova izvršavanja mjere pritvora, izvršavanje kazne zatvora, izvršavanje kazne zatvora izrečene u prekršajnom postupku, osiguranje zatvora, održavanje unutarnjeg reda među zatvorenicima, dežurstva i sprovođenja zatvorenika, osiguravanja smještaja, prehrane, opreme i pravne pomoći zatvorenicima organizacije rada i strukovne izobrazbe zatvorenika, zdravstvene zaštite zatvorenika, vođenja propisanih evidencija, kadrovske i financijsko-knjigovodstvene poslove i ostale poslove koji omogućuju upravljanje i rad zatvora“, dok se „kaznionice ustrojavaju za izvršavanje kazne zatvora izrečene u kaznenom i prekršajnom postupku, sigurnosne mjere izrečene uz kaznu zatvora, kazne zatvora kojom je zamijenjena novčana kazna izrečena u kaznenom i prekršajnom postupku, kazne maloljetničkog zatvora i mjere pritvora“ (<http://www.pravosudje.hr> 20.7.2010).

4. Individualizacija kazne i problemi koji je onemogućavaju

Kako u drugim, tako je i u hrvatskoj kaznenoj politici i praksi prisutan pristup temeljen na pojedinačnim programima provedbe kazne zatvora, odnosno na individualizaciji kazne. U samoj se osnovi takvog načina resocijalizacije nalaz već spomenuto osposobljavanje zatvorenika za reintegraciju u društvo i život na slobodi, a s penološkog stajališta se radi o donošenju pojedinačnog programa provedbe kazne zatvora. Za svakog se zatvorenika donosi program koji je u skladu s njegovim osobinama i potrebama, a on uključuje obrazovanje, način iskorištavanja slobodnog vremena, rad, uključivanje u posebne programe, kao i brigu o zatvoreniku nakon otpuštanja iz zatvora, ako se to drži potrebnim (Babić, Josipović, Tomašević, 2006.). Jandre Šarić u članku *Individualizacija kažnjavanja u fazi izvršavanja kazne zatvora* navodi nekoliko osnovnih karakteristika učinkovitih tretmanskih programa nad zatvorenicima, a to su

1. zasnovanost programa na dobro oblikovanim modelima o uzrocima kriminalnog ponašanja
2. procjena rizika od ponovnog počinjenja kaznenog djela temeljena na prijašnjoj osuđivanosti i nizu drugih varijabli

3. provođenje dijagnostike rizičnih čimbenika poput zlouporabe droga, alkohola, problema sa samokontrolom i slično
4. prikladnost programa u odnosu na pojedine osobe
5. jasni ciljevi, uvježbanost i uključenost osoblja u provođenje zadataka
6. metoda u provođenju individualizacije
7. cjelovitost programa i uvježbano i stručno osoblje

1987. godine u okviru Ministarstva pravosuđa Republike Hrvatske u zatvoru u Zagrebu je osnovan, prvi i još i danas jedini u zemlji, Odjel za psihosocijalnu dijagnostiku. Svi zatvorenici osuđeni na kaznu zatvora dužu od šest mjeseci, prilikom dolaska u zatvorsku ustanovu, prolaze kroz spomenuti odjel na kojem ih u razdoblju od nekoliko tjedana obrađuju stručnjaci, kako bi se kreirao plan postupanja sa svakim od njih. Tijekom niza dijagnostičkih postupaka primjenom testova, upitnika, intervju a te proučavanjem zatvorenikove dokumentacije, utvrđuju se sposobnosti zatvorenika, njihova struktura ličnosti, sustav vrijednosti, usvojenost društvenih i moralnih normi, potrebe, interesi, radne navike, ovisnosti o drogama ili alkoholu, zdravstveno stanje i slično. Predviđa se rizičnost zatvorenikovog ponašanja za vrijeme izdržavanja kazne kao i nakon toga, a na temelju toga ga se upućuje u konkretnu kaznionicu (zatvorenog, poluotvorenog ili otvorenog tipa) ili u zatvor gdje će odsluživati kaznu (Šarić, 2006.). Zanimljivo je kako je Foucault govorio o Panoptikumu, odnosno tornju u središtu zatvora iz kojeg službenici mogu u potpunosti promatrati kriminalce što im pruža ogromnu moć, a takav oblik kontrole i nadzora je smatrao prethodnikom socijalno-znanstvenih tehnika za prikupljanje informacija o ljudima (Ritzer, 1997.). Spomenuti Odjel možemo povezati s tim Foucaultovim stajalištem i jasno je koliko moći u odnosu na zatvorenike imaju stručnjaci i zatvorsko osoblje. Proces individualizacije koji započinje prikupljanjem podataka o svakom zatvoreniku trebao trebao bi se nastaviti i tijekom cjelokupnog vremena izvršavanja kazne na način da se zatvorenicima organizira program aktivnosti koji uključuje rad, naobrazbu i ostale načine provođenja vremena, te da stručno osoblje svakodnevno kroz razgovore i razne programe radi na njihovoj resocijalizaciji, što je ključno za svrhu zatvorske kazne. Foucault je oblik kažnjavanja opisao kroz tri osnovna elementa koje on naziva instrumentima disciplinske moći. To su hijerarhijsko promatranje odnosno, sposobnost službenika da inspekcijama kontroliraju zatvorenike, zatim izricanje normalizirajućih prosudbi, tj. kažnjavanje onih koji krše norme, te naposljetku ispitivanje, odnosno promatranje zatvorenika kako bi se donijele normalizirajuće prosudbe o njima. Foucault je imao negativan stav prema takvom obliku discipliniranja i smatrao je kako se kriminal ne rađa kao posljedica isključivanja

iz društva, već uključivanjem u njega, nadzorom i discipliniranjem, te da se disciplinski sustav širi čitavim društvom (Ritzer, 1997.), no možemo reći kako se institucija zatvora i danas temelji na takvim načelima.

Međutim, postoje brojni problemi i ograničenosti takvog oblika kažnjavanja. Kako navodi Europski odbor za sprječavanje mučenja i neljudskog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja, organizacija spomenutih aktivnosti u zatvorskim ustanovama nije jednostavna. Rijetko gdje se može govoriti o individualiziranim programima tretmana i nerijetko se događa da zatvorenici tjednima ili čak mjesecima ostaju zatvoreni u ćelijama (<http://www.cpt.coe.int/lang/hrv/hrv-standards.pdf> 25.07.2010). U slučaju naše zemlje razlozi za neuspješno provođenje ovog programa su brojni. Vjerojatno jedan od najvažnijih jest prenapučenost zatvora (o čemu će više riječi biti u nastavku), što ne omogućuje individualan rad sa svakim pojedinim zatvorenikom. Naime, tijela kaznenog pravosuđa postaju preopterećena i više ne uspijevaju ispunjavati svoje redovite dužnosti i zadaće. Tu je i nezaobilazni problem nedostatka stručnog kadra osposobljenog za rad sa zatvorenicima. Naime, prema izvješću Hrvatske psihološke komore 2008. godine u hrvatskom zatvorskom sustavu bilo je zaposleno 20 psihologa. Uzevši u obzir već spomenutu činjenicu, a to je da u Hrvatskoj ima 14 zatvora, 6 kaznionica i 2 odgojna zavoda, te broj osoba u kaznenim tijelima, jasno je kako je stručnog kadra u penalnom sustavu premalo (www.psiholoska-komora.hr 1.08.2010).

Kada je riječ o problemima, valja spomenuti i obvezu rada u zatvorima. Naime, unatoč tome što je rad značajan element pojedinačnog programa izvršavanja kazne zatvora na temelju kojeg se održavaju radne navike i stječu nove, obveza rada u zatvorima u Hrvatskoj je ukinuta i samo šezdesetak posto zatvorenika prihvaća rad kao način provođenja zatvoreničkog vremena. Svi ostali prilikom dolaska u ustanovu imaju pravo odbiti rad u nekim od zatvorskih radionica, čime je znatno otežana resocijalizacija. S obzirom da se zatvori financiraju državnim proračunom, radom se zatvorenika mogu ostvariti dodatni prihodi i time podižu vlastiti standard, no ukidanjem ove obveze to se ne događa. Tu su još i brojni drugi problemi poput nedostatka prostora za pojedinačni i skupni rad sa zatvorenicima, nemotiviranost službenika, nemogućnost provođenja tretmana zbog čestih premještaja zatvorenika. U svakom slučaju, jedan problem za sobom povodi drugi, a sve rezultira činjenicom da se pojedinačni programi provedbi kazna zatvora u praksi ne provode onako kako je to zakonom propisano. Sudeći po Foucaultu, zatvor ne smanjuje stopu kriminaliteta i broj kaznenih djela, već je povećava. On je smatrao da zatvor stvara prijestupnike time što ih drži pod nepodnošljivom kontrolom, zatvor omogućava njihovo udruživanje te potiče negativne i frustrirajuće osjećaje kod zatvorenika (Foucault, 1997.). Možda je problem kojeg je isticao Foucault prisutan i danas, zatvorska disciplina vrši

upravo suprotnu funkciju od one koju bi trebala, no ako je svim zakonima određen takav način provedbe zatvorske kazne, trebali bi se osigurati uvjeti za nju.

5. Problem prenapučenosti Hrvatskih zatvora

U posljednje se vrijeme često govori o prenapučenosti kako hrvatskih, tako i europskih zatvora. Europski je odbor za sprječavanje mučenja i neljudskog ili ponižavajućeg postupanja ili kažnjavanja (CPT) još 1996. godine zabilježio fenomen pretrpanih zatvora širom Europe, što znači da je spomenuti trend u porastu već više godina (www.cpt.coe.int/lang/hrv/hrv-standards.pdf 25.07.2010). U zatvorskom sustavu Republike Hrvatske je očito povećanje broja zatvorenika koje nije praćeno odgovarajućim povećanjem smještajnih kapaciteta, što rezultira prenapučenošću kaznionica i teškoćama u ispunjavanju međunarodnih zatvorskih standarda. Prema statističkim podacima Ministarstva pravosuđa, u kaznenim tijelima 2005. godine bile su 2293 punoljetne i 66 maloljetnih osoba, godinu dana kasnije taj je broj porastao na 2438 punoljetnika, odnosno 83 maloljetnika, dok se 2007. godine radi o 2744 punoljetne i 117 maloljetnih osoba (<http://www.pravosudje.hr> 1.08.2010). Republika Hrvatska se nalazi u skupini s najmanjom stopom zatvorenika u odnosu na broj stanovnika, ali 2005. godine zabilježen je porast od 50% u odnosu na početnu 2000. godinu (Damjanović, Butorac, 2006.). Unatoč predviđanjima kako će se broj smanjiti i do 20%, ono što je vidljivo jest da je on iz godine u godinu u porastu i umjesto postotka smanjenja broja zatvorenika, prisutno je do 30% prenapučenosti zatvora (<http://www.pravosudje.hr> 1.08.2010).

Problem nedovoljnog smještajnog kapaciteta zatvora i kaznionica negativno utječe na samu resocijalizaciju i preodgoj zatvorenika. Ukoliko se zatvor mora pobrinuti za veći broj zatvorenika nego što je predviđeno, utoliko je ukupna kvaliteta života u toj ustanovi znatno pogoršana – pretrpan zatvor znači smještaj u malenim i nehigijenskim uvjetima, nedostatak privatnosti, preopterećenost zdravstvenih službi, te je veća vjerojatnost da će napetosti i tenzije dovesti do nasilja između zatvorenika međusobno ili zatvorenika i osoblja (<http://www.cpt.coe.int/lang/hrv/hrv-standards.pdf> 25.07.2010). Kako bi riješile problem pretrpanosti, neke su zemlje odlučile ulagati u smještajne kapacitete i povećati broj zatvorskih mjesta, no pitanje je: „Ne bi li trebalo promijeniti neučinkovito zakonodavstvo i raditi na smanjivanju broja zatvorenika, umjesto na povećavanju broja zatvorskih mjesta?“. No, ako prihvatimo situaciju kakvu nam prikazuju brojke, još je jedan značajan problem nedovoljan broj stručnih kadrova u hrvatskim zatvorima, odnosno nepovoljan omjer osoblja u odnosu na zatvorenike, čime je također značajno

otežana resocijalizacija. Naime, u odnosu na porast broja zatvorenika nije zabilježen proporcionalan porast broja stručnog osoblja, stoga se jedna od osnovnih zadaća zatvorskog osoblja, a to je organizacija života u zatvorima tako da se zatvoreniku već od dolaska na izvršavanje kazne omogući priprema za život na slobodi, što znači da ih treba poticati tako da im vrijeme provedeno u zatvoru kasnije omogući društveno odgovorno ponašanje nakon otpusta, te ih motivirati da se obrazovanjem i radom osposobe za samostalan život u skladu s društvenim normama, ne provodi u potpunosti i učinkovito (Babić Josipović, Tomašević, 2006.). Jedan je od razloga prenapučenosti zatvora svakako i mogućnost da se novčana kazna zamijeni zatvorskom. Ona je uvedena s namjerom da prijetnja zatvaranjem zaplaši one koji odbijaju platiti novčanu kaznu, no imala je u potpunosti suprotan učinak, pa su zabilježeni i slučajevi da se u zatvoru odslužuju kazne i od 200 kuna. Iako neki ističu kako problem zatvorskog sustava u Hrvatskoj nije velik broj zatvorenika i manjak službenika, već nepotizam i korupcija, spomenuti problem svejedno ne treba zanemarivati.

Zaključak

Značenje zatvorske kazne za prevenciju i suzbijanje kriminaliteta iznimno je značajno. Međutim, postavlja se pitanje koliko je kazna zaista djelotvorna, koliko rehabilitira odnosno, odvraća počinitelje kaznenih djela od ponavljanja istih, i koliko uistinu ispunjava svoju krajnju svrhu, a to je rehabilitacija i reintegracija osuđenika u društvenu zajednicu. Unatoč tome što je velik dio ljudi uvjeren u to kako je stanje u hrvatskim zatvorima dobro, statistički podaci i činjenice upućuju na probleme koji se ne mogu zanemariti. U ovom sam radu pokušala prikazati neke od osnovnih karakteristika institucije zatvora sa sociološkog stajališta, kao i probleme koji su vezani uz neuspješno ispunjavanje osnovne funkcije zatvora, odnosno kažnjavanja, a to je promjena onog ponašanja koje je osobu dovelo u penalnu instituciju, kako bi ona bila osposobljena za primjereno funkcioniranje u društvu. Naime, u usporedbi s drugim zemljama u razvoju prema stopi zatvorenika na sto tisuća stanovnika Hrvatska se nalazi na boljem dijelu ljestvice, no unatoč tome u posljednjih je desetak godina zabilježen trend porasta broja zatvorenika koji posljedično dovodi do prenapučenosti zatvorskog sustava i samim time većih nedostataka u tretmanu. Kad govorim o tretmanu, mislim na individualizaciju izvršavanja zatvorske kazne koja uključuje niz prikazanih čimbenika, ali popraćenih jednako tako nizom problema koji onemogućuju njegovo ispunjavanje, poput nedovoljnog broja psihologa i drugih stručnjaka osposobljenih za rad sa zatvorenicima. Kroz nekoliko sam poglavlja pokušala prikazati realnu sliku hrvatskog zatvorskog sustava

na temelju statističkih podataka i činjenica. Iz navedenog bi se moglo zaključiti kako će se, unatoč predviđanjima da će hrvatski zatvorski sustav do 2014. godine biti jedan od uređenijih u Europi, trend porasta broja zatvorskih kazni nastaviti i da naš zatvorski sustav nije učinkovit u onolikoj mjeri koliko bi trebao biti. Tome u prilog navest ću još i činjenicu kako je u Hrvatskoj 1/3 kriminalaca povratnika, odnosno recidivista, što znači da svrha bezuvjetne zatvorske kazne nije ispunjena, barem ne u smislu da se počinitelje odvрати od ponovnog počinjavanja kaznenih djela.

Literatura

- Babić, V., Josipović, M. i Tomašević, G. (2006.), Hrvatski zatvorski sustav i zaštita ljudskih prava zatvorenika, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13(2006), br. 2, 685-743. <http://www.pravo.hr> (20.07.2010)
- Damjanović, I. i Butorac, K. (2006.), Politika suzbijanja kriminaliteta: perspektive izvršenja kaznenopravnih sankcija, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13(2006), br. 2, 657-684 <http://www.pravo.hr> (20.07.2010)
- *Enciklopedija leksikografskog zavoda - 3 (Heliodor - Lagerlöf)*, 1967, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod
- Farkaš, R. i Žakman-Ban, V. (2006.), Obilježja procesa prilagodbe zatvorskim uvjetima zatvorenika/zatvorenica s obzirom na sociodemografske i kriminološke osobujnosti, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13(2006), br. 2, 957-990. <http://www.pravo.hr> (20.07.2010)
- Foucault, M. (1997.), *Nadzirati i kažnjavati: rođenje zatvora*, Beograd, Prosveta.
- Krstić, Ž. (2003.), Zatvorsko duplo dno, *Sociologija*, 44(2002), br. 3, 223-240. <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-0318/2002/0038-03180203223K.pdf> (1.08.2010.)
- Ritzer, G. (1997.), *Suvremena sociologijska teorija*, Zagreb, Nakladni zavod Globus.
- Šarić, J. (2006.), Individualizacija kažnjavanja u fazi izvršavanja kazne zatvora, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13(2006), br. 2, 867-878. <http://www.pravo.hr> (20.07.2010)
- Šeparović, Z. (2003.), *Kazneno izvršno pravo i uvod u penologiju*, Zagreb, Pravni fakultet, Poslijediplomski studij iz Kaznenopravnih znanosti.
- <http://www.psiholoska-komora.hr/index.php> (1. 8. 2010.)
- <http://www.pravosudje.hr/mp/naslovnica.htm>(1.8.2010.)
- www.cpt.coe.int/lang/hrv/hrv-standards.pdf (25.07.2010.)

ABSTRACT

Given the prevalence of criminality as an inevitable social phenomenon in all, including the Croatian society, it is important to question effectiveness of unconditional imprisonment as a sanction against perpetrators of crimes. After a brief review of punishment throughout history and an organization of the prison system in Croatia, this

paper deals with the elements upon which the process of punishment within prisons is based - a complex process that should lead to the re-socialization of prisoners and their training for adequate functioning in the society. Given the statistic data and facts that indicate an increase in the number of prisoners, the emphasis is on the problems and shortcomings that prevent the fulfillment of the basic functions of a prison sentence, arising from as well as leading to prison overcrowding.

KEYWORDS: prisons, punishment, treatment and resocialization, overcrowding

ELEMENTARNE ODREDNICE SVIJESTI KOD FENOMENOLOGA I SIMBOLIČKIH INTERAKCIONISTA

Petar Bodlović, bacc. soc./phil.
Hrvatski studiji, Zagreb
petar.bodlovic@yahoo.com

SAŽETAK

U radu se želi prikazati i analizirati osnovne odrednice svijesti kod dviju kreativnih sociologija: fenomenologijske sociologije i simboličkog interakcionizma. Zaokret ka definicijskoj paradigmi u sociologiji može se – barem na nekoj razini - promatrati kao ponovno „otkrivanje“ kreativnih potencijala ljudske svijesti i svjesne djelatnosti. Ovo je, doduše, nešto jasnije vidljivo u fenomenologijskoj sociologiji izgrađenoj na temeljima filozofske fenomenologije koja pak nije ništa drugo, nego teorija svijesti. Fenomenologija se pita o prirodi predrasuda o svijetu koji nas okružuje, a koje su bilo apriorne ili stečene, konstituensi naše svijesti. U simboličkom interakcionizmu svijest nema tako izražen ni aprioran značaj, ali je kao društveni proces temeljna nit povezivanja pojedinca i „poopćenog drugog“ te je ključna za nastanak „osobe“ kao duhovne jedinice. U oba je slučaja izrazito teorijski relevantna. Jednostavna usporedna analiza dvaju poimanja, koja ipak nije u prvom planu, dovodi na kraju do zanimljive spoznaje: različite perspektive istoga fenomena ne moraju poprimiti formu isključivosti uz pretpostavku da različitost perspektiva proizlazi iz različitih *razina* promatranja.

KLJUČNE RIJEČI: intencionalnost, prirodni stav, transcendentalna subjektivnost, samo-svijest, „osoba“

Uvod

Cilj je ovog rada sažeta, ali jezgrovita obrada poimanja svijesti kod fenomenologa i simboličkih interakcionista. Kako fenomenologijski pokret u sociologiji ima jasne i duboke filozofske korijene prikladnim se nametnulo „svijest“ prikazati u okvirima teorije Edmunda Husserla. Nakon početnog definiranja intencionalnosti, koja čini pretpostavku daljnjega razumijevanja, tijek rada prati stupnjevitost spoznaje kakvom je Husserl

zamišlja. Ključni pojmovi obrađeni su kronološki, ovisno o slijedu pojavljivanja na spoznajnom kontinuumu. Nakon „prirodnog stava“, čije je razumjevanje nužno za shvaćanje *epoche*, ukratko je objašnjena transcendentala subjektivnost koja tvori samu osnovu fenomenologijske ideje. Razmatranje fenomenologije završava kratkom notacijom sociološke recepcije originalno filozofskih ideja. Taj bi dio, sudeći po tematskom određenju, trebao sadržavati i analizu koja bi pokazala u kolikoj mjeri sociolozi ostaju vjerni originalnim fenomenologijskim idejama, tj. u kolikoj ih mjeri revidiraju ili možda problematično reinterpretiraju. Takva je analiza ipak izostala jer svojom zahtjevnosti uvelike premašuje realan doseg ovog rada.

Iako i simbolički interakcionizam ima svoje filozofske korijene (u pragmatizmu), on je u tom smislu donekle autonomniji nego fenomenologijska sociologija koja se izravnije prislanja na fenomenologijsku filozofiju.¹ Pri tematiziranju svijesti kod simboličkih interakcionista stoga neće biti potrebe vraćati se do samih filozofskih izvora, već će ona biti prikazana u okvirima teorije Georga Herberta Meada. Obrada društvenog podrijetla osobe i svijesti poslužit će kao uvodna kontekstualizacija za detaljnije razmatranje potonjega. Pokušat će se pružiti jednostavan argument protiv mogućnosti strogoga i jednoznačnoga određenja „svijesti“ kod Meada. Naposljetku razmotrit će se odnos svijesti i osobe u okviru društvenoga procesa. Odnos će se pokušati razjasniti osnovnim terminima tradicionalne metafizike posredstvom pobijanja moguće analogije s Reneom Descartesom. Zaključak donosi sažeti prikaz dvaju shvaćanja svijesti kao i njihovu kratku usporedbu.

1. Svijest u fenomenologiji

Moderna fenomenologija jedan je od najznačajnijih filozofskih pokreta vezanih uz kraj devetnaestog i čitavo dvadeseto stoljeće. Kao pokret koji pažnju usmjerava na samog subjekta i njegovu svijest daleku osnovu baštini iz Descartesova djela, a nešto vremenski bliže i svakako „izravnije“ reference pronalaze se u djelima Immanuela Kanta i klasičnih njemačkih idealista. Za Edmunda Husserla, prema mnogima najznačajnijeg mislioca moderne fenomenologije, od velikog su značaja bile i zamisli Franza Brentana.²

¹ Pragmatizam je filozofska škola prilično antimetafizičke orijentacije. Nastoji biti pristup koji će teoretiziranje vratiti onom dostupnom, opažljivom, konkretnom, praktično korisnom (Kalin, 2006). Osnova pragmatizma sastoji se u ideji da se spoznajni proces može smisleno razmatrati jedino u okvirima njegove korisnosti (Halder, 2008., 266). Drugim riječima, pragmatizam je specifičan epistemološki pristup koji istinu shvaća (i) konsenzualistički (istinito je ono vjerovanje oko kojega postoji univerzalni konsenzus) i/ili (ii) instrumentalistički (istinito je ono vjerovanje koje je dugoročno spoznajno korisno) (Čuljak, 2003., 9). U oba je slučaja spoznaja/istina određena interesima epistemičkog subjekta, tj. aktera. Na tragu prethodnog George Ritzer relevanciju pragmatizma za simbolički interakcionizam sažima u trima središnjim točkama: (i) fokusiranje na interakciju između aktera i svijeta, (ii) promatranje aktera i svijeta u dinamičnom odnosu, (iii) naglašavanje interpretacijskog potencijala aktera (Ritzer, 1997., 180)

² Franza Brentana (1838-1917) se u literaturi gotovo nezabildno navodi kao Husserlova učitelja. Temeljni značaj njegova

Na njegovim idejnim i pojmovnim osnovama Husserl utemeljuje svoj program fenomenologije kao stroge znanosti kojeg se često i ne smatra ničim drugim nego teorijom svijesti. Radi izbjegavanja eventualnih terminoloških nejasnoća, valja spomenuti kako svijest u Husserlovoj fenomenologiji nije samo ono što se često u stručnoj literaturi naziva „fenomenologijskom sviješću“. „Fenomenologijska svijest“ se odnosi na individualnu kvalitetu iskustva (primjerice, osjećaj boli), tj. problem *qualia* u filozofiji uma (Lormand, 1996., 1). Svijest u fenomenologiji uključuje i tako shvaćenu „fenomenologijsku svijest“, ali sama ima znatno kompleksniju i širu strukturu jer obuhvaća i sve ostale predodžbe (Van Gulick, 2004., 9).

1.1. Poimanje svijesti Edmunda Husserla

Za početak je važno navesti najopćenitiju filozofijsku kvalifikaciju Husserlove fenomenologije: radi se o epistemološkoj teoriji kojoj samim time nije cilj dati ontološki sud o postojanju stvari (Marx, 2005., 25). Fenomenologija se ne bavi time što svijet jest, što ulazi u njegov inventar, je li „stvar o sebi“ postoji i sl. Ona propituje konstitutivne principe svijesti, načine kojima svijest uobličuje zbilju ne ulazeći pritom u problematiziranje realnog, faktičnog, zbiljskog, prostorno-vremenskog postojanja predmeta koji stoje kao korelati intencionalnih akata (Marx, 2005., 24 – 25). Samim time, što se predmetnosti tiče, ostaje na razini „fenomena“³. Fokusrajući se na epistemički aspekt svijesti, njenu spoznajnu funkciju, Husserl izrađuje svoj složeni program fenomenologije kao stroge znanosti. Kako bi on u svojoj osnovi bio shvatljiv valja preliminarno definirati ključne pojmove; prvenstveno intencionalnost kao nužnu odrednicu svijesti.

1.1.1. Intencionalnost

Pojam intencionalnosti filozofijski je prisutan već u skolastici kroz razlikovanje znanja *in intentione recta* (predmetnog znanja) i znanja *in intentione obliqua* (refleksivnog znanja) (Talanga, 1999., 88 – 89). U istom je razdoblju spominjan prilikom rasprava o odnosu mišljenja i djelovanja, a tek ga je Brentano prilagodio fenomenologijskoj filozofiji (Halder, 2008., 147).

Značaj intencionalnosti može se shvatiti samo u kontekstu temeljnoga zadatka fenomenologije: objašnjavanja odnosa svijesti (subjekta) i predmetnosti („objektivnosti“)

rada je u zahtjevanju stroge znanstvenosti u filozofiji čime se suprostavlja klasičnim njemačkim idealistima. Propagiranjem takve težnje i ponovnom aktualizacijom „intencionalnosti“ stvorio je osnove za Husserlovu žustru kritiku psihologizma iz fenomenologijske pozicije (Halder, 2008., 50-1).

³ Tvrdnja se nameće ilustrativno plodnom u objašnjavanju Kantova doprinosa fenomenologiji, ali također i njena odmak od cjeline Kantova učenja. Fenomenologija kao varijanta epistemološkoga antirealizma glavnopolazište baštini iz Kantove transcendentalne filozofije, koja je i sama antirealistički pristup: apriorne forme što konstituiraju svijest subjekta uvjetuju spoznaju. Pa ipak, fenomenolozi ne posvećuju posebnu pažnju postojanju „stvari o sebi“ koja je jedna od temeljnih (i najprijeponijih) točaka Kantove filozofije.

(Werner, 2005., 17). Ključno je da Husserl baš konceptom intencionalnosti dokida takvu distinkciju ili ju, ako ništa drugo, svodi na teorijsko-analitički konstrukt. Intencionalnost naprosto znači da je svijest uvijek svijest o nečemu. Svijest, imajući svojstvo intencionalnosti, uvijek i nužno uključuje neki predmet. Time se automatski dokida njihova stvarna odjeljenost, predmet je dan u svijesti. Naravno, ne valja samim time zaključiti kako predmet kao takav ne postoji ili kako fenomenologija osporava postojanje vanjskog svijeta. Ontološke implikacije ostavljene su po strani, a naglašava se nemogućnost spoznajnog odvajanja svijesti i predmeta. Predmeti su nastali u intencionalnim aktovima svijesti, u njoj su dani kao fenomeni (pojavljuju se na određeni način), a pitanje u kojoj mjeri fenomeni korespondiraju sa zbiljskim odredbama predmeta vodi svojevrsnom klupku ontološko-epistemičkih problema.

Uz pojam intencionalnosti značajan je i pojam korelacije. Svjesni akti, intencionalni aktovi svijesti, uvijek su u korelaciji s nekim posebnim predmetnim područjem. Drugim riječima, postoji poseban odnos pripadnosti i odgovaranja predmeta jednog područja i načina na koji su baš ti predmeti dani u svijesti. Tako su, primjerice, realni predmeti (oni prostorno-vremenski protegnuti) dani u svijesti pomoću osjetilnih akata, dok su idealni predmeti dani pomoću eidetskog zora biti (Marx, 2005., 14).

1.1.2. Spoznajna stupnjevitost

Kad je u osnovi objašnjena osnovna komponenta svijesti moguće je lakše razumjeti Husserlovo shvaćanje stupnjevitosti znanstvene spoznaje. Svaka je spoznaja utemeljena u svijesti, a poznavajući svojstvo intencionalnosti te ideju korelacije, logičnim se čini kako je stupnjevanje spoznaje nekakav korelat predmetne različitosti. Znanstveno spoznavanje, prema W. Marxu (2005.), ima tri stupnja s obzirom na tri predmetna područja: (i) stupanj empirijskih znanosti, (ii) stupanj eidetske znanosti, (iii) stupanj transcendentno-fenomenologijske znanosti. U stupnju empirijskih znanosti intencionalni aktovi svijesti koreliraju činjenične predmete. Za stupanj eidetskih znanosti karakteristično je bavljenje bitima ili, pojednostavljeno rečeno, traženje temeljnih sličnosti koje određeni broj predmeta sabiru u zajedničku regionalnu ontologiju. Regionalna ontologija je određeno predmetno područje koje ima svoj opseg i sadržaj, a sačinjavaju je predmeti zajedničke biti (Marx, 2005.). Za svaku regionalnu ontologiju karakteristična je jedinstvena korelacija: predmeti svake regionalne ontologije bivaju, u skladu sa svojom posebnošću, zahvaćeni pripadajućim aktovima svijesti. Koristeći još jedan od ključnih Husserlovih termina: svaka regionalna ontologija ima svoj poseban pripadajući „stav“. Nakon stupnja eidetske znanosti, gdje se utvrđuju biti i regionalne ontologije, slijedi presudan korak u spoznajnoj evoluciji (*epoche*) koji vodi do posljednjeg i ključnog stupnja transcenden-

talno-fenomenologijske znanosti. Na tom se stupnju pokušava razjasniti načelan odnos transcendentale subjektivnosti i svijeta.

1.1.3. Prirodni stav

„Stav“, u interpretaciji W. Marxa (2005.), za Husserla znači specifičnost korelacije neke regionalne ontologije i akata svijesti. Drugim riječima imajući stav (a neki je uvijek na snazi) mi prilagođavamo naše shvaćanje određenih predmeta njihovoj naravi i pripadajućoj ontologiji. Stav koji u Husserlovu djelu ima nezaobilaznu ulogu, a izrazito je važan i kod fenomenologijskih sociologa, je tzv. prirodni stav. Prirodni stav je, prije svega, naše matično polazište; to je način odnošenja prema predmetima prisutan u svakodnevnom funkcioniranju. Prvenstveno se odnosi na izostanak onog tipa refleksije koji propituje stvarnu narav predmeta i naš subjektivni utjecaj u konstrukciji zbilje. Pojedinaac u prirodnom stavu smatra kako je svijet sam po sebi vrhunski uređen, a zanemaruje činjenicu da je uređen uglavnom aktivnošću ljudske svijesti (Ritzer, 1997., 217). Prirodni stav tako trpi istu kritiku kao i tzv. mit o danosti kojim se pretpostavlja neovisno postojanje entiteta i njihova samorodna strukturiranost i time zanemaruje uloga ljudske duhovnosti i kulturnih potencijala.⁴ Još se jedan – uz spomenuti mit o danosti – u sociologiji prisutan koncept nameće bliskim ideji prirodnog stava. Radi se o konceptu opredmećenja ili postvarenja. On je u svojim različitim inačicama često konkretna ilustracija ogoljene forme prirodnog stava gdje se vlastiti konstrukt shvaća kao samoegzistirajuća danost.⁵

1.1.4. Epoche

Svakodnevno funkcioniranje, ali i funkcioniranje pozitivnih znanosti, odvija se u prirodnom stavu. Eidetska znanost može djelovati u prirodnom stavu kad određuje regionalne ontologije pozitivnih znanosti, tj. kad razgraničava njihove domene. No, eidetska znanost može i nadići okvire prirodnoga stava kad se, kao znanost o bitima, bavi s biti transcendentale subjektivnosti koja je od njega „očišćena“ pomoću *epoche* (Marx, 2005.). Što to točno znači, bit će objašnjeno jednostavnim slijedom. Prvi spoznajni stupanj jest bavljenje nekim činjenicama, drugi spoznajni stupanj služi utvrđivanju srodnosti određenoga skupa činjenica čime se, pojednostavljeno, izbjegava kaos.

⁴ Mit o danosti ustvari je blago pogrdan naziv za tradicionalnu, tj. realističku poziciju u metafizici koja brani stav o postojanju svijeta bez primjesa mentalnosti, svijeta nezavisnog od uma. Takvo se shvaćanje prvenstveno zasniva na korespondencijskoj teoriji istine koja nalaže da je istinitost suda određena njegovom korespondencijom sa stanjem stvari koja je neovisna o ljudskim epistemičkim potencijalima (Loux, 2010., 293 – 5).

⁵ Koncept opredmećenja ili postvaranja pronalazimo, primjerice kod Feuerbachova shvaćanja religije, Marxova fetišizma robe i svijesti, Lukasove reifikacije, Simmelove tragedije kulture itd.

Ono što tada slijedi jest tzv. *epoche*, postupak kojim se osporava shvaćanje činjenica i predmeta kao samoegzistirajućih. *Epoche* radi odmak od prirodnoga stava: njome se oslobađamo naivne zaljubljenosti u predmete, mita o danosti, njome „precrtavamo“ ili „stavljamo u zagrade“ svijet bitkujuće predmetnosti. To je „proces koji jednim udarcem potapa svijet, ‘univerzalnu vjeru’ da svijet jest“ (Marx, 2005., 24). Dakle, dok na razini svakodnevlja, pozitivnih znanosti i donekle eidetske znanosti operiramo s činjenicama (koliko god možda ulazili u njihove složene međuodnose), nakon izvršene *epoche* i doki-danja svake samoegzistirajuće činjeničnosti i empirije temeljni predmet analize postaje svijest.

Treba ponovno naglasiti da *epoche* kao fenomenologijski postupak ima epistemološku konotaciju. Njome se ne dokida bitak, ne tvrdi se odjednom kako vanjski činjenični svijet ne postoji. Sam Husserl smatra kako on i mora na neki način postojati jer kako ga inače zanjekati ili išta o njemu tvrditi (Husserl, 2007., 65).⁶ *Epoche* nema ontološke implikacije: ona je tek metodološki postupak, nešto na tragu Descartesove hiperbolizirane sumnje, kojim se prilikom zaklanjanja pogleda s empirijskog otvara prostor svijesti u koju se ne može sumnjati.⁷ Preciznije rečeno, *epoche* otvara prostor transcendentalno-fenomenologijskoj znanosti i analizi transcendentalne subjektivnosti.

1.1.5. Transcendentalna subjektivnost

Kad je izvršena *epoche* predmeti su prema Husserlu „očišćeni pokrova koji im prijanja u prirodnom stavu“ (Marx, 2005., 31). Oni se sada javljaju kao čisti fenomeni svijesti. Došlo je do promjene stava. Dok se u prirodnom stavu predmeti javljaju u kategorijama svakodnevlja i empirije, u stavu transcendentalne subjektivnosti predmeti se javljaju u svijesti čisti, onakvi kakvi su originalno dati (ali ne kakvi jesu u ontološkom smislu). Iz takve spoznaje slijedi zaključak kako je cjelokupna zbilja *a priori* konstrukt naše svijesti, te da transcendentalna subjektivnost konstituira smisao, značenje, osmišljava bitak te na taj način tvori temelj svih partikularnih ontologija. Možda se može reći kako je posredstvom transcendentalne subjektivnosti svaka objektivnost *a priori* subjektivna, jer bez obzira na

⁶ Ova Husserlova teza intrigantna je s barem tri isprepletene filozofijske aspekte: epistemološkoga aspekta, aspekta filozofije jezika te ontološkoga aspekta. Nekako po logici stvari epistemologija i filozofija jezika moraju pronaći ontološko utemeljenje: znanje i spoznaja odnose se na nešto što jest (propozicijsko znanje), a i smisljeno je tvrđenje povezano s denotiranjem nečega što jest. Husserl kao fenomenolog ne želi ulaziti previše u problem ontološkoga temelja, no ne zatvara oči pred činjenicom da se on prirodno nameće. Njegovo usputno rješenje podsjeća na staru Parmenidovu tezu kako se o onome što nije, ne može ništa ni misliti ni govoriti. Jedno suvremeno rješenje u sličnom duhu nalazimo kod W. O. Quinea i njegova shvaćanja ontološke obveze u znamenitom članku „O onome što jest“: moramo biti spremni na neki modus postojanja svega što tvrdimo; našim se tvrdnjama obvezujemo određenim ontologijama. Rečeno u terminima predikatske logike: biti ne znači više nego biti vrijednost varijable kvantificiranog iskaza.

⁷ Važno je spomenuti kako između fenomenologijske epoche i Descartesova radikalnoga skepticizma nema ekvivalencije. Iako općenito dijele sličnu formu (sumnjom u ono inače pretpostavljeno i dokidanjem istoga doći do temelja), dvije se metode razlikuju u funkciji i rezultatima: epoche je postupak koji vodi uviđanju isključivo epistemoloških prvotnosti, dok Descartesova sumnja rezultira i postuliranjem ontoloških temelja.

ontološku strukturu zbilje kada subjekt biva aficiran njegova svijest automatski uobličuje i osmišljava objekt spoznaje. Zato, rečeno u terminima Kantove transcendentalne filozofije, uvijek vidimo fenomene (pojave) a ne stvari o sebi. O jednom fenomenu svijesti se može smisleno govoriti samo kao o *cogitatumu* jednog *ego cogito* (Marx, 2005., 31).

Transcendentalna subjektivnost predstavlja tako sferu čiste svijesti koja oblikuje smisao. No, ne bi bilo ispravno tvrditi kako fenomenologija ovdje upada u zamku privatne, individualne pristranosti. Transcendentalna subjektivnost ne znači puku osobnu subjektivnost prosudbe s interesnim konotacijama ili pak kulturnu stereotipizaciju. Ona je prije „opće-čovječanska“. Njome se misli na opće spoznajne pretpostavke pojedinačnih subjekata ili na, prema Ritzeru, „opis opće strukture subjektivnih orijentacija“⁸ (Ritzer, 1997., 217).

Analiza transcendentalne subjektivnosti srž je cjelokupne fenomenologije. Spoznajni stupanj transcendentalno-fenomenologijske znanosti iako najviši, ne mora biti i krajnji. Moguća je, naime, i neka vrst eidetske metaanalize biti same transcendentalne subjektivnosti. No, ono što je ključno krajnja je konkluzija Husserlove fenomenologije, to je tvrdnja kako se cjelokupni smisao koji pridajemo predmetima (pa tako i onima socijalnoga karaktera) pronalazi u našoj svijesti, tj. našoj spoznajnoj moći. Čitava konstitucija stvarnosti je plod subjekta, koliko god da je ponekad temeljena na onom nesvjesnom (primjerice, internaliziranosti pogleda kulturne sredine). Tvrdnja o našoj svijesti koja u svojim intencionalnim aktovima kako zahvaća (biva aficirana) tako i konstituira zbilju, bila je vrlo primamljiva, tzv. kreativnim sociologijama⁹. Fenomenologijska sociologija, koja svoje uporište ima direktno u Husserlu, takvo je razmišljanje posebno promovirala kroz pojam tipizacije.

1.2. Fenomenologijska sociologija i tipizacije

Težnja fenomenologijske sociologije jest što bolje i adekvatnije primjeniti koncepte filozofijske fenomenologije na društvo. Samim tim metodologija ove kreativne sociologije nema empirijski karakter, već je temeljena pretežno na teoretiziranju i misaonim eksperimentima (Ritzer, 1997., 214). Glavni je fokus na razmatranju definicija socijalne zbilje od strane aktera te promatranju na koji način te definicije utječu na društvenu interakciju. U tome se jasno zrcali osnovna misao filozofijske fenomenologije kako svijest konstituira značenje, a značenja uvjetuju zbiljsko djelovanje. Glavni predstavnik fenomenologijske sociologije je Alfred Schutz, a izniman doprinos dali su Petar L. Berger i Thomas Luckmann svojim djelom

⁸ Može se reći da je i ovdje, doduše u epistemičkom smislu, vidljiva jedna preokupacija ljudske misli još od Jonjana i Heraklita: potraga za općim u pojedinačnom, jedinstvom u mnoštvu, istom u različitom. Težnja za razriješenjem ovog fenomenologijskog pitanja svojstvena je i Kantu te klasičnim njemačkim idealistima.

⁹ U kreativne sociologije, često nazvane i sociologijama svakodnevnoga života ili definicionističim sociologijama, u prvom redu spadaju simbolički interakcionizam, fenomenologijska sociologija i etnometodologija. Na sličnim idejnim osnovama leže i dramaturški pristup Ervinga Goffmana, sociologija društvenih pokreta Allana Toureaina ili primjerice Michael de Certeau sa svojim „anonimnim junakom“ koji kreira svakodnevicu (Spasić, 2004., 217)

„Socijalna konstrukcija zbilje“ u kojem pokušavaju oformiti novu sociologiju spoznaje.

Jedan od ključnih pojmova u fenomenologijskoj sociologiji, preuzet od Husserla, koji oslikava osnovnu poantu o relevantnosti svijesti za osmišljavanje i djelovanje jest pojam tipizacije. Husserl tipizaciju shvaća kao proces u kojem spoznajni subjekt neki predmet nikad ne zahvaća „tek kao predmet“, kao neko nedefinirljivo biće, već uvijek s jednim „momentom poznatosti“ (Marx, 2005., 50). U prirodnom stavu, na planu svakodnevlja, teško bi funkcionirali kad baš nigdje ne bi očekivali ništa tipično. Bilo bi teško djelovati, odrediti racionalan cilj i sredstvo, bez neke induktivno stečene predodžbe o tome što se može očekivati. U kontekstu fenomenologijske sociologije tipizacije se definiraju kao socijalizacijski usvojeni „recepti za djelovanje u kulturi kao cjelini“ (Ritzer, 1997., 225). Shodno tome, osnovni zadaci tipizacije su „sposobnost intersubjektivnog tipičnog razumijevanja“ i mogućnost „posrednog doživljavanja ne-nazočnog Drugog“ (Pavić, 1994., 22).

Tako, primjerice, naše svakodnevno znanje o osobama, nije tek znanje o pukim osobama. Mi na nesvjesnoj osnovi uvijek nešto prediçiramo. Rijetko vidimo „čistu osobu“, prije određeni tip osobe, primjerice vozača, profesora, boema, seljaka, majku, sportaša i sl. Čak smo i skloni u slučaju izostanka konkretnih predikata osobu jednostavno okarakterizirati kao bezličnu. Važno je istaknuti kako se tipizacije na osobnoj razini mogu relativno lako promjeniti, dok su one kulturne znatno dugotrajnije i otpornije (Ritzer, 1997., 226).

2. Svijest u simboličkom interakcionizmu

Simbolički interakcionizam jedan je od osnovnih mikrosocioloških pristupa, jedna od kreativnih sociologija ili prema pojmovlju Georga Ritzera (1997.) jedna komponenta paradigme socijalne definicije. Ovaj mikrosociološki pravac za razliku od fenomenologijske sociologije ne stavlja primaran naglasak na konstituciju svijesti, već se fokusira na značenjske simbole, jezik, kao osnovu interakcije i stvaranja značenja. Time što svijest načelno nije u prvom planu ne znači kako je njena uloga beznačajna. Ona shvaćena kao socijalni proces ima temeljnu ulogu u konstituciji osobe kao bića viših duhovnih sposobnosti. Takva je ideja posebno eksplicirana u djelu Georga Herberta Meada kojeg se često smatra idejnim začetnikom simboličkoga interakcionizma. Iako njegovo shvaćanje svijesti prilično nalikuje shvaćanju filozofskih pragmatista, a ne valja zanemariti ni utjecaj psihologijskog biheviorizma, nisam vidio potrebu previše ulaziti u spomenute korijene. Razlog tomu je što se simbolički interakcionizam u pogledu svijesti nameće kao vidno autonomniji pristup nego što je slučaj s fenomenologijskom sociologijom. U daljnjoj raspravi shvaćanje svijesti kod simboličkih interakcionista bit će prikazano u okvirima Meadove teorije.

2.1. Društveno porijeklo osobe i svijesti

Iako predstavnik mikrosociologije, Mead je u svojoj analizi postavio stvari na način da je osuđen polaziti od društva. On ga doduše na shvaća kao neku širu, stabilnu strukturu, ali je društvo ipak uzročno značajan kontekst svih interaktivnih odnosa. Ono je okvir u kojem nastaju osoba i svijest ili preciznije opći interaktivni obrazac (Ritzer, 1997., 188). Bez obzira što koncept društva u Meadovoj teoriji ima možda i najviše manjkavosti, to po sebi ne znači kako je društvo kod Meada rezidualnoga karaktera. Njegova analiza možda nije Meadov primarni interes no, sagledano u okvirima teorije, postojanje društva kao kategorijalnoga fakta nužno je za stvaranje svijesti, a onda i osobe kao dispozicijskoga svojstva biološkog organizma. U tom se smislu Ritzerova kvalifikacija Meadovog društva kao reziduuma čini prilično prijepornom.

Osnovni je cilj Meada dokazati društveno porijeklo osobe i svijesti (Morris, 2003., 9). Kako bi teza bila održiva i dobila na ozbiljnosti Mead je eksplicirao kojim mehanizmom društvo stvara osobu i svijest. Radi se o jeziku kao skupu simbola, glasovnoj gesti i neprijepornom elementu interakcije¹⁰ (Mead, 2003., 53-62). On je neminovno društvenog podrijetla, univerzalan je i kulturno zajednički skup simbola te omogućuje da „u individui njene vlastite geste pobude stavove i uloge drugih koji sudjeluju u zajedničkoj društvenoj aktivnosti“ (Morris, 2003., 12). Iz ovog se Morrisovog tumačenja izravno iščitava društvena geneza svijesti i osobe: jezik kao društveni fenomen omogućava da individua odgovori sebi kao „poopćeni drugi“, što je proces koji Mead naziva „(samo)sviješču“. A kad nastupa „(samo)svijest“ u tom smislu, dolazi do konstitucije osobe kao oduhovljene biološke jedinice.¹¹

Za daljnje shvaćanje valja napomenuti kako se osoba konstituira kroz dvije faze: *fazu igranja* – gdje je akter sposoban preuzeti stavove neke konkretne ličnosti i s te pozicije propitati svoje reakcije i *fazu igre* – gdje akter preuzima stavove cijele grupe, „poopćenog drugog“ i s te pozicije usklađuje svoje reakcije (Mead, 2003., 147 – 157). Sada već konstituiranu osobu u vladanju obilježavaju dva različita aspekta: „Ja“ (reakcija osobe na

¹⁰ Ideju društvenoga podrijetla svijesti i time neopravdanosti njena individualiziranja, može se, naravno, pronaći i prije Meada. U djelu „Radosna znanost“ Friedrich Nietzsche zagovara tezu da svijest nastaje iz ljudske potrebe za priopćavanjem koju sa sobom donose životne nedaće. Ljudi žele riješiti svoje probleme te razvijaju sposobnost priopćavanja istih drugima ne bi li u tome lakše uspjeli. Razvijanjem te sposobnosti, razvija se i svijest (Nietzsche, 2003.). Ona je moguća samo kroz društvene odnose te je – eto još jedne sličnosti s Meadom - sljubljena uz jezik. Nietzsche naposljetku zaključuje: naši postupci mogu biti individualni, ali prijevod u svijest vodi gubljenju takva određenja. Sličan odnos u kojem kod Nietzschea stoje individualni postupak i svijest, ustvrđuje kasnije Wittgenstein između individualnih mentalnih predodžbi i karaktera jezika. Wittgensteinov argument o nepostojanju privatnoga jezika veže se, u Kripkeovoj interpretaciji, uz činjenicu da korištenjem jezika za naše privatne misli i senzacije iste objektiviziramo i činimo intersubjektivno shvatljivima. Ono privatno je naš unutarnji predodžbeni tok, ali jezična forma artikulacije to više ne može biti. Značenje riječi, kao jezične jedinice, uvjetovana je društvenim shvaćanjima, a njena upotreba slijeđenjem društveno definiranih pravila. Kako ideja stvaranja vlastitih privatnih pravila za korištenje privatnoga jezika nije koherentna – jezik po svojoj prirodi mora biti društven (Dancy, 2001.).

¹¹ Osoba kod Meada kao u etici, ali i drugim granama filozofije predstavlja vrijednosnu varijantu biološke jedinice.

stavove drugih; nesvjesni dio akcije; prostor slobode) i „Mene“ (organizirani skup stavova „poopćenog drugog“ koji je internaliziran od strane osobe; analitički okvir za biranje reakcije) (Mead, 2003., 166 – 170).

Čini se kako je Meadova teorija zbog nužnosti društva u stvaranju svijesti i konstituiranju osobe (pogotovo kroz „Mene“) prilično deterministička sugerirajući kako je osoba, naposljetku, tek društvo u malom. Mada postoje tendencije koje u početku navode na takvo tumačenje, spomenutu kritiku svakako treba dovesti u pitanje jer, kako sam Mead novodi, „mi nismo samo ono zajedničko svima: svaka osoba se razlikuje od druge; ali mora postojati takva zajednička struktura ... da bismo uopće mogli biti članovi neke zajednice“ (Mead, 2003., 156). Iz spomenutog je citata jasno kako unatoč nezanimarivom djelovanju društvenih silnica Mead ostavlja prostor za individualnost i slobodu aktera.

2.2. Odrednice svijesti

U djelu „Um, osoba i društvo“ Mead eksplicira razliku između svijesti i samosvijesti. Pod svijesti misli na individualnu kvalitetu iskustva (*qualia*), a pod samosvijesti na refleksivnu svijest kojom se svjesni subjekt prikazuje sebi kao predmet (Mead, 2003., 158 – 9). Iako je uveo takvo razlikovanje u djelu ga nije posebno poštovao vjerojatno iz razloga što svijest, shvaćena na prethodni način nije zanimljiva u proučavanju ljudske interakcije. Ona bi postojala i u ambijentu socijalnoga atomizma. Sukladno tome kad Mead dalje govori o svijesti, govori o onome što bi se u strogom smislu okarakteriziralo kao samosvijest.

Svijest u Meadovoj teoriji poprima karakter društvenoga procesa. Ona nije supstancija, nije entitet, nije nešto statično i u tom smislu sadržajno je nije moguće definirati. Ona se može, samim time što kao društveni proces pretpostavlja postojanje relacije, promatrati u formalnom smislu kao određena vrsta komunikacijskoga, interaktivnoga kanala. U tom kontekstu svijest je proces u kojem akter i društvo stupaju u relaciju na način da se akter kroz analitički okvir „Mene“ i uporabu značenjskih simbola stavlja u poziciju „poopćenog drugog“ te bira prikladnu reakciju s obzirom na situaciju. Elegantnije rečeno svijest je „odnos između aktera i situacije posredovane cjelinom simbola“ (Ritzer, 1997., 187). Utjecaj društva na nastanak svijesti najjasnije je vidljiv kroz nužnost jezika i „Mene“ kao komponentu osobe. U nešto jednostavnijem smislu, ali na istom tragu svijest se definira i kao mogućnost igranja uloga, preuzimanja uloge drugog, ali i kao razgovor sa samim sobom. Značajna je činjenica kako u ovom posljednjem smislu također nije isključen utjecaj društva, jer dok razmišljamo ponovno to radimo u okvirima jezika i konzultirajući „Mene“.¹²

¹² Samim time tradicionalno pojmljena introspekcija kao neposredno poniranje u vlastitu mentalnost nije moguća, kao što nije moguće ni strogo rezoniranje u okvirima novovjekovnoga shvaćanja analitičke metode.

2.2.1. Problematičnost Meadove svijesti

Nešto detaljniji uvid nalaže kako Meadovo shvaćanje svijesti pati od stanovitih poteškoća. Ako i zanemarimo činjenicu da Mead često koristi svijest kad misli na samosvijest, kao osnovna poteškoća nameće se preširoko određenje pojma svijesti, koja se u mnogim slučajevima može ispravno jednačiti s duhom općenito, smislenim simbolom, osobom, sebstvom itd. Meadova svijest također – ako se shvati kao proces konzultiranja „Mene“ i usklađivanja reakcije – jednako opisuje odnos aktera i vanjske situacije, kao i unutarnji razgovor aktera sa samim sobom. Sumiranje tih dvaju aspekata pod zajedničkim pojmom ne mora biti problematično, no Mead nije ušao u dublju analizu različitosti onog što fenomenolozi nazivaju transcendentnim i imanentnim aktovima svijesti. Sljedeći prigovor mogao bi biti prigovor cirkularnosti i praznoga definiranja. Mead u jednoj od svojih definicija svijesti tvrdi kako ona služi „da bismo se stavili na mjesta drugih i tako bili u stanju interpretirati njihove misli i akcije“ (Ritzer, 1997., 186). Svijest time nije ništa drugo doli proces preuzimanja uloga. Problem pak nastaje kada Mead proces preuzimanja uloga definira kao proces u kojem nastaju „osobe kao bića koja su postala svjesna sebe“ (Morris, 2003., 19). Dakle, svijest je preuzimanje uloga, a preuzimanje uloga je proces nastanka svjesnih bića. Svijest je time ni manje ni više nego nastanak svjesnih bića. Ispada kako je svijest tek vlastiti nastanak. Ovaj donekle isprovocirani problem cirkularnosti neki Meadov apologet može legitimno izbjeći tvrdnjom kako se pod sviješću u definiciji preuzimanja uloga ne misli na onu procesnu svijest o kojoj je bilo govora. Svijest u formulaciji „osoba kao biće koje je postalo svjesno sebe“ više upućuje na neko znanje o vlastitom identitetu, nego na proces kojim je ta vlastitost stvorena. Time bi se izbjegla cirkularnost, ali i iznio dodatni argument u prilog tezi o Meadovom preširokom shvaćanju svijesti. Ona bi i ovom prilikom bila ambivalentna podrazumijevajući proces kojim nastaje osoba i znanje bića o tome da jest osoba. Čini se kako je prilično izazovno unutar Meadovog djela govoriti o svijesti u strogom smislu.

2.2.2. Odnos svijesti i osobe

Ako zanemarimo činjenicu kako je u Meadovoj teoriji svijest prilično višeznačna (proces preuzimanja uloga, razgovor aktera i situacije, razgovor aktera sa samim sobom, individualna kvaliteta iskustva, znanje bića o sebi itd.) i shvatimo je samo kao proces preuzimanja uloga drugoga s ciljem odabira reakcije, vrijedilo bi ukratko propitati odnos svijesti i osobe.

Iz dosadašnjeg tijeka rada jasno je kako društvo (jezik) prethodi svijesti, a svijest prethodi osobi. Iz toga se na neki način nameće kako je svijest samim time što je prisutna uvijek kad je prisutna osoba nužan atribut osobe. Iz postojanja svijesti može se zaključiti na postojanje osobe na sličan način kao što je Descartes svojevremeno s nespornog co-

gitatio (mišljenje/modusi mišljenja) zaključio na *res cogitans* (misleća supstancija/misleći subjekt). To je odnos svijesti i osobe koji se, u terminima tradicionalne metafizike, možda intuitivno u početku nameće. No, stvari nisu tako jednostavne. Analogija s Descartesom jednostavno ne stoji. Dok se u tom slučaju sa svijesti (*cogitatio*) zaključuje na *res cogitans* koja je ontološka prvotnost, kod Meada se sa svijesti zaključuje na osobu koja nema tako jasan ontološki status. Naime, ne stvara prvotno osoba svijest, nego svijest osobu, dok kod Descartesa *res cogitans* uvijek stvara *cogitatio*.¹³ Teško svijest može u tradicionalnom smislu biti atribut osobe ako joj uzročno i logički prethodi. Obično ono što uzročno prethodi ima viši ontološki status (primjerice, Platonov svijet ideja), kao i ono što prethodi logički (primjerice, subjekt prethodi predikatu). Kako svijest uzročno i logički prethodi osobi teško ona može biti nužni atribut osobe, iako je neosporno nužni uvjet za njezin nastanak.

Zaključak

Svijest je u suvremenoj fenomenologiji temeljni predmet proučavanja. Njena nužna odrednica je intencionalnost, što znači da je svijest uvijek svijest o nečemu. Time se u epistemičkom smislu dokida razdvojenost dvaju polova spoznajne relacije – objekt je uvijek dan u svijesti subjekta – što naravno ne implicira kako vanjski predmetni svijet ontološki ne postoji. Svijest je intencionalna prema različitim predmetnim područjima, a spoznajno stupnjevanje prema Husserlu je analogno različitim tipovima korelacije intencionalnih akata svijesti i skupova predmeta. Prvi spoznajni stupanj je stupanj empirijskih znanosti gdje aktovima svijesti koreliraju činjenice. U drugom stupnju spoznaje aktovi svijesti koreliraju biti temeljem kojih eidetska znanost ustvrđuje regionalne ontologije. Empirijske znanosti, a dijelom i one eidetske, odvijaju se u prirodnom stavu. To znači da predmete uzimaju kao postojeće neovisno o subjektu i svijesti te da shvaćaju svijet kao uređen sam po sebi. Kako bi se došlo do trećega spoznajnog stupnja valja izvršiti *epoche*, postupak kojim se izlazi iz prirodnog stava i koji posreduje premještanje fokusa analize na polje čiste svijesti. Na stupnju transcendentalne subjektivnosti uviđa se kako su sva značenja i svi smislaoni sadržaji, koji se u prirodnom stavu nameću kao samostalno egzistirajući, ustvari plod raznih aktivnih i pasivnih sinteza naše svijesti. Samim time, svi su objektivni sadržaji uvijek subjektivno dani. Jedan od značajnih pojmova filozofske

¹³ Descartesova je filozofija načelno „opterećena“ supstancijalnošću, dok Mead već samoj svijesti, koja se prema analizi nameće kao ontološki prvotnija od osobe, odriče ikakva supstancijalnost. Analogija Descartesova zaključivanja s nužnog atributa na supstanciju s Meadovim shvaćanjima tako se u začetku suočava s problemima: Meadova supstancija (osoba) ontološki je niža od atributa (svijest) iako ni on sam nema nikakve supstancijalnosti!

fenomenologije, a tako i fenomenologijske sociologije, jest pojam tipizacije. Tipizacije predstavljaju određene socijalizacijski usvojene principe koji omogućuju funkcioniranje u dotičnoj kulturi. One su posljedica toga što naša svijest nikad predmet ne registrira tek kao predmet, već u njemu uvijek pronalazi nešto tipično.

Polazišna točka simboličkoga interakcionizma nije svijest kao takva, već jezik kao skup značenjskih simbola i društveni element koji određuje interakciju. Ipak, u teoriji G.H. Meada, svijest ima značajnu ulogu kao društveni proces. Dakle, dok fenomenolozi kreću od svijesti da bi došli do društvenih značenja, simbolički interakcionisti svijest smatraju društvenim fenomenom. Dapače, fenomenolozi smatraju kako svijest konstituira značenje, dok simbolički interakcionisti drže kako značenje u mnogim slučajevima prethodi svijesti. Sažeto rečeno svijest bi bila društveni proces u kojem se akter stavlja u poziciju poopćenog drugog da bi u datoj situaciji odabrao prikladnu reakciju. Ona se može izjednačiti s procesom preuzimanja uloga drugog koji potom vodi konstituiranju osobe. U određenim kontekstima ona znači i znanje o tome da je biće postalo osoba. Odnos osobe i svijesti nije jednostavan, no čini se kako se svijest može okarakterizirati nužnim uvjetom nastanka osobe, ali ne i njenim nužnim atributom.

Značajno je na kraju istaknuti kako različita shvaćanja svijesti ne impliciraju nužnost međusobnoga dokidanja. Fenomenolozi i simbolički interakcionisti govoreći o istome gotovo i ne stupaju u kontakt: prvi se bave odnosom svijesti i predmetnosti te transcendentnim uvjetima svake spoznaje, drugi daju jednu interpretaciju geneze svijesti u društvenim okvirima. Potonji se uopće ne zamaraju transcendentnim, dok je fenomenolozima empirijska svijest metodološko polazište, ono što se tek na razini načelnog stava, pristupa stvarima, mora razjasniti kako bi se u konačnici uspjelo do – transcendentnog.

Literatura

- Čuljak, Z. (2003) *Vjervanje, opravdanje i znanje. Suvremene teorije znanja i epistemičkog opravdanja*. Zagreb: Ibis grafika.
- Dancy, J. (2001) *Uvod u suvremenu epistemologiju*. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Halder, A. (2008) *Filozofijski rječnik*. Zagreb: Naklada Jurčić.
- Husserl, E. (2007) *Ideje za čistu fenomenologiju i fenomenologijsku filozofiju*. Zagreb: Naklada Breza.
- Kalin, B. (2006) *Povijest filozofije*. Zagreb: ŠK.
- Loramad, E. (1996) *Consciousness*, Routledge Encyclopedia of Philosophy, Version 1.0. London: Routledge.
- Loux, M.J. (2010) *Metafizika. Suvremen uvod*. Zagreb: Hrvatski studiji.

- Marx, W. (2005) *Fenomenologija Edmunda Husserla*. Zagreb: Naklada Breza.
- Mead, G.H. (2003) *Um, osoba i društvo*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Morris, C.W. (2003) „Uvod: George H. Mead kao socijalni psiholog i socijalni filozof“. U: Mead, G.H. *Um, osoba i društvo*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Nietzsche, F. (2003) *Radosna znanost*. Zagreb: Demetra.
- Pavić, Ž. (1994) *Fenomenologija i sociologija: uvod u refleksivnu sociologiju*. U: Društvena istraživanja, Vol. 3 No. 2-3 (10-11), 263-278 str.
- Ritzer, G. (1997) *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Globus.
- Spasić, I. (2004) *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: Societas.
- Talanga, J. (1999) *Etika*. Zagreb: Hrvatski studiji.
- Van Gulick, R. (2004) *Consciousness*, Stanford Encyclopedia of Philosophy <http://plato.stanford.edu/entries/consciousness/> 23.4.2010

ABSTRACT

The main intent of the article is to give simple description of elementary determinations of consciousness considering two „creative sociologies“: phenomenological sociology and symbolic interactionism. A turn to the paradigm of social definitions, that happen in sociology, can be seen – on some level – as relevance of consciousness and its creative potential being reborn. It’s slightly easier to notice that in the scope of phenomenological sociology because of her being grounded in phenomenological philosophy (phenomenology) which is, basically, a theory of consciousness. Phenomenology argues about the nature of preconceptions that are our forms of seeing the world and constitutive parts of our consciousness, no matter of them being *a priori* or learned during the life. In symbolic interactionism consciousness doesn’t have such a significant or *a priori* relevance, but she is, as a social process, a linking fibre between individual and „generalized other“. Consciousness is, in that sense, necessary for individual to develop the spiritual stage of „person“. In both cases consciousness plays theoretically significant role. Simple comparison of these two views, that wasn’t the main intent, leads to an interesting point in the end: different views of the same phenomena don’t have to exclude themselves if these different views also represent different *levels* of seeing.

KEYWORDS: intentionality, „natural attitude“, transcendental subject, self-consciousness, „person“

SAMOUBOJSTVO KAO DRUŠTVENI PROBLEM: RASPRAVA IZ SOCIOLOŠKE PERSPEKTIVE

Mateja Šakić, bacc.soc
Hrvatski studiji, Zagreb
mateja.sakic@gmail.com

SAŽETAK

Samoubojstvo je kao društveni fenomen prisutno u različitim povijesnim razdobljima, kulturama i društvenim skupinama. Te okolnosti, uz biološke i psihološke čimbenike, bitno su utjecale i utječu na motivacijske sklopove i mentalna stanja počinitelja samoubojstva. Stoga je, osim individualne psihološke razine, taj fenomen nužno promatrati u povijesnoj perspektivi uz analizu društvenih i kulturnih procesa koji utječu na njegovu manju ili veću pojavnost. Drugim riječima, korijene samoubojstva zbog njihove složenosti nije moguće cjelovito analizirati ako se ne uvažavaju spoznaje iz različitih znanstvenih perspektiva. U ovom je radu, pored osvrta na te relevantne izvore spoznaja, posebna pozornost usmjerena na sociološku perspektivu. U istom kontekstu naglašena je važnost preventivnih programa kao najprimjerenije metode za smanjivanje pojavnosti samoubojstava na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini.

KLJUČNE RIJEČI: samoubojstvo, socijalna isključenost, prevencija samoubojstava

Samoubojstvo je individualni problem, ali ima socijalne uzroke i posljedice.

Alfred Adler

Uvod

Samoubojstvo je ozbiljan, potresan, ali i zanimljiv društveni fenomen. Čovjek je jedino živo biće kojemu je zbog razvijene svijesti poznata ograničenost vlastite egzistencije, a spoznaja o mogućnosti oduzimanja vlastitog života prisutna je već od djetinjstva. Samoubojstvo je tema prisutna u brojnim filozofskim i književnim djelima, a predmet je proučavanja i različitih znanstvenih disciplina kao što su antropologija, sociologija, psihologija, medicina i dr.

Ovaj rad bavi se samoubojstvom kao društvenim fenomenom. U radu je ponuđena analiza različitih gledišta na samoubojstvo, s posebnim naglaskom na sociološko gle-

dište. Osim toga, ukratko su opisane mogućnosti prevencije samoubojstava na trima razinama: globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj.

1. Kratki povijesni pregled

Promatrano iz šire perspektive, pojam „samoubojstvo“ može se definirati kao svjestan i nasilnički čin prema vlastitom životu (Pilić, 1998.). Ovisno o pojedinim povijesnim razdobljima mijenjalo se shvaćanje i vrednovanje samoubojstva. Dok su se tom činu u nekim razdobljima i sredinama pridavali epiteti časti i hrabrosti, u drugim razdobljima i sredinama izjednačavan je s teškim zločinom, kukavičlukom, egoizmom i postupkom nedostojnim ljudskog bića (Stanić, 1999.).

U nekim primitivnim plemenima samoubojstvo je gotovo nepoznat čin, dok je u drugima ono postalo ili društvena norma korištena u rješavanju pojedinih problema ili čak religiozni čin (Stanić, 1999.). Primjerice, kod Eskima su samoubojstvo, u vidu žrtvovanja, vršili stari i nemoćni kada bi ponestalo hrane za čitav narod. Slično se događalo kod drevnih naroda (primjerice Vizigota i Tračana) koji su učestala samoubojstva staraca shvaćali kao pravo na dostojanstvenu smrt prije nego što postanu nemoćni i nepokretni.

Povijesni primjeri upućuju na društveno opravdavanje samoubojstva i zbog drugih razloga. Tako kod Gala sluga nije smio nadživjeti gospodara, a u Indiji su žene nakon muževljeve smrti bile spaljivane s muževim tijelom. Nasuprot tome, u staroj Grčkoj samoubojstvo je smatrano sastavnicom prava, slobode i dostojanstva svakog čovjeka. Međutim, to nije bio samo čin individualne odluke, pune slobode i osobnih poriva, već je bilo povezano i s odlukom Senata, koji je o tome donosio konačan sud.¹

Prije pojave kršćanstva uobičajeno se kvaliteti života davao veći značaj od njegova trajanja. U razdoblju ranog kršćanstva samoubojstvo se nije osuđivalo. Štoviše, mnogi su kršćani počinili samoubojstvo kao mučenici, jer su vjerovali u prolaznost života i blaženstvo nakon smrti. Stav kršćanstva o samoubojstvu ostao je isti sve do srednjeg vijeka kada se počeo mijenjati. Primjerice, Aurelije Augustin u svome djelu *De Civitate Dei* osuđuje samoubojstvo, izjednačujući ga s ubojstvom i smatrajući ih oboje zločinom i svetogrđem (Nikić, 1995.). Otada počinje službena osuda samoubojstva u okviru kršćanstva. Također, samoubojice su izopćavane iz Crkve te je zabranjivan njihov ukop na posvećenim mjestima. Konačna osuda čina samoubojstva, što kasnije postaje sastavnicom Kanonskog prava, dogodila se 1148. godine na Koncilu u Nimesu (Stanić, 1999.). Na temelju takvog moralnog vrednovanja samoubojstvo je u kaznenim zakonicima broj-

¹ Povijesni primjer je smrtna kazna koju je Senat izrekao Sokratu; izvršenje kazne bio je čin samoubojstva jer je Sokrat, po presudi Senata, na koju je pristao, ispio otrov.

nih zemalja tretirano kao kazneno djelo. Takvo je stajalište ostalo prisutno u zapadnom društvu dugi niz godina. Čak je ozakonjeno i oduzimanje cjelokupne imovine samoubojica bez ikakve naknade i obeštećenja u korist obitelji. U konačnici to je dovelo do toga da su samoubojice pokapane na izoliranim mjestima, bez crkvenog i vjerskog obreda.

Takva stajališta postupno se počinju mijenjati u razdoblju renesanse i prosvjetiteljstva. U vrijeme Francuske revolucije brojni teoretičari prihvatili su gledište da je samoubojstvo rezultat bijede pojedinaca ili pak optužba postojećeg društvenog poretka (Stanić, 1999.). To je utjecalo i na promjene u stajalištima prema samoubojicama te je dovelo do mijenjanja kaznenih odredbi. Primjerice, u Francuskoj je dekretom iz 1790. godine ukinuto kažnjavanje samoubojica, imovina im se više nije plijenila te su mogli biti pokopani kao i ostali umrli (Stanić, 1999.).

Od razdoblja Francuske revolucije do danas u zapadnoj civilizaciji prisutan je znatno tolerantniji odnos prema samoubojstvu nego u srednjem vijeku. Demokratski i humani društveni sustavi zalažu se za prevenciju i sprječavanje samoubojstava, a ne kažnjavanje. Kažnjava se poticanje i nagovaranje na samoubojstvo te pružanje pomoći pri njegovu izvršenju, ali protiv onih koji su ga pokušali počinuti ili počinili ne primjenjuju se nikakve sankcije. Takav odnos ugrađen je i u hrvatsko zakonodavstvo.

Zaključno, u raznim društvenim sustavima, socijalnim slojevima i povijesnim razdobljima samoubojstvo se različito objašnjavalo. Pritom je osuđivano ako je proizlazilo iz osobnih slabosti, problema i kriza ili opravdavano ako se temeljilo na altruizmu, plemenitim i širim društvenim interesima (npr. smrt zbog štrajka glađu u znak otpora nepravednim državnim režimima) ili raznim kodeksima časti, tradicije i običaja (npr. kapetan broda spašava putnike i posadu, a sam tone s brodom).

Ovaj kratki povijesni uvid u društveni odnos prema samoubojstvu potvrđuje tezu iz uvoda da se radi o složenom društvenom fenomenu koji zahtijeva ne samo kontinuirane znanstvene analize, već i na njima temeljene društvene akcije u smjeru humanijeg odnosa prema samoubojicama i mijenjanju društvenih okolnosti koje oblikuju negativan odnos prema samoubojicama i potiču samoubojstva.

1.1. Zastupljenost

Samoubojstva su češća u doba velikih ekonomskih kriza, a stagniraju u vrijeme gospodarskog napretka. Suprotno laičkom očekivanju, stopa samoubojstava smanjuje se tijekom ratnih razdoblja, a povećava u poratnom razdoblju (Kozarić-Kovačić i sur., 2002.). Najčešće se taj fenomen objašnjava činjenicom da je tijekom rata društvo jače integrirano (ljudi vežu osjećaji ponosa i ljubavi prema domovini), dok nakon rata obično dolazi do ekonomskih i socijalnih kriza (mnogo ljudi ostaje bez domova, prekinute socijalne mreže i slično).

Također, poznata je činjenica da su samoubojstva češća u većim gradovima, a rjeđa u manjim mjestima i selima (Kozarić-Kovačić i sur., 2002.). Razlozi tome su višestruki, a glavni se odnose na pojačani stupanj socijalne kontrole u manjim mjestima i selima, kao i veći stupanj solidarnosti te razvijeniju komunikaciju među susjedima. Drugim riječima, grad nije suicidogeni čimbenik sam po sebi, nego je to gradski način života, koji otežava socijalnu komunikaciju i socijalnu integraciju.

Razlika u stopi samoubojstva također je i rodno određena pa je tako samoubojstvo dva do tri puta češće kod muškaraca, premda žene općenito češće pokušavaju samoubojstvo od muškaraca (Kozarić-Kovačić i sur., 2002.). Jedan od razloga zašto su žene neuspješnije u ostvarivanju svoje namjere leži u metodama izvršenja samoubojstava. Naime, žene obično koriste manje okrutne metode (npr. tablete, presijecanje žila), dok muškarci pribjegavaju okrutnijim metodama (npr. vješanje, upotreba vatrenog oružja). Za razliku od muškaraca, žene češće traže pomoć i time izbjegavaju stanje socijalne izolacije, koje može izazvati samoubojstvo.

Stopa samoubojstva raste s dobi, to jest češće se ubijaju ljudi starije životne dobi (Kozarić-Kovačić i sur., 2002.). Radi se uglavnom o usamljenim i bespomoćnim osobama, izoliranim od društva. Međutim, u novije vrijeme primijećen je porast stope samoubojstava i među mladima (Pilić, 1998.). Prema istom autoru mogući čimbenici koji dovode do toga su izolacija i pasivnost mladih, nesposobnost da preuzmu odgovornost i steknu nezavisnost, pritisak da postignu uspjeh, ali i alkoholizam i narkomanija.

Svaki dan u svijetu prosječno 1000 ljudi počinu samoubojstvo, a istraživanja predviđaju da će se učestalost samoubojstava do 2075. godine povećati za 75% (Definis-Gojanović, 1999.). Promatrano po pojedinim zemljama u Europi najveću stopu samoubojstava ima Mađarska, a slijede ju skandinavske zemlje, dok najmanju stopu imaju mediteranske zemlje, poput Italije i Grčke (Definis-Gojanović, 1999.).

Prema Kozarić-Kovačić i sur. (2002.) u Hrvatskoj je od 1990. do 2000. godine prijavljeno 9987 samoubojstava. Stopa samoubojstva, koja se nije bitno mijenjala, iznosila je 19,26 na 100 000 stanovnika. Od ukupnog broja samoubojstava 74,9% počinili su muškarci, a 25,1% žene. Udane žene sklonije su samoubojstvu nego oženjeni muškarci, a kao mjesto izvršenja žene češće izabiru dom, dok muškarci samoubojstvo uglavnom čine izvan kuće. Pritom je najčešće korištena metoda kod oba spola vješanje (oko 50% slučajeva). S obzirom na dob, najrizičnija je skupina ona između 60 i 75 godina .

2. Društveni korijeni i posljedice

Kako je navedeno, fenomen samoubojstva zbog njegove je složenosti nužno analizirati iz multidisciplinarnе perspektive. Uz osvrt na druga gledišta, središnji interes rada usmjeren je na sociološko gledište i ono će biti istaknutije od drugih. Osim sociološkog, naglasak je stavljen i na druga srodna znanstvena i kulturološka gledišta na fenomen samoubojstva. To su antropološko-kulturološko, biološko, psihodinamsko, psihološko i religijsko.

Antropološko-kulturološko gledište u obzir uzima socio-kulturno značenje samoubojstva. U tom kontekstu povijesno određeni čimbenici (emocionalni, voljni i odgojni) te kult, tradicija i religiozne predodžbe utječu na izbore i postupke pojedinaca. Dakle, izbor načina i okončanja života pojedinca, prema antropološko-kulturološkom gledištu, određen je normama sredine kojoj pojedinac pripada, odnosno značenje samoubojstva razlikuje se od kulture do kulture.

Istraživanja samoubojstava u primitivnim društvima Azije i Afrike (Malinowski, 1926.) pokazala su negativne stavove prema tom činu. U kontekstu toga gledišta također je zanimljivo uočiti da u zemljama s najvišom stopom samoubojstava ima dvostruko više samoubojstava nego ubojstava, dok u zemljama s najvišom stopom ubojstava (El Salvador, Tajland, Puerto Rico) ima dva do pet puta više ubojstava nego samoubojstava (WHO, 1978., prema Pilić, 1998.). Taj fenomen mogao bi se objasniti etno-kulturološkim razlozima, odnosno nejednakim mogućnostima za eksternalizaciju agresije koju određena kultura tolerira. Što su uvjeti za usmjeravanje agresije prema drugim osobama nepovoljniji, veća je vjerojatnost da se ona usmjeri prema samom subjektu. Osim toga, u ratnim uvjetima, obilježenima kolektivnom ekspresijom agresivnosti, stopa samoubojstava drastično se smanjuje (Pilić, 1998.).

Biološka istraživanja usmjerena su primarno na disfunkcije središnjeg serotonergičkog² sustava, koja se povezuju sa suicidalnim ponašanjem. Tako je zapaženo da je kod osoba koje su pokušale samoubojstvo ili onih koje su ga počinile prisutna niža razina serotonina, kemijske supstance u mozgu povezane s depresijom, koja u konačnici može izazvati samoubojstvo (De Leo i Marazzibi, 1988., prema Pilić, 1998.). Osim toga, proučavan je i utjecaj hormona te je uočeno da stopa samoubojstava kod žena varira tijekom menstrualnog ciklusa, što znači da količina estrogena utječe na suicidalno ponašanje. Što se tiče utjecaja androgena, uočena je veća razina testosterona kod muškaraca koji su više puta pokušavali samoubojstvo u odnosu na one koji su ga počinili iznenada (Roland i sur., 1986., prema Pilić, 1998.). Neka istraživanja pokazala su da su ljevaci sklo-

² Serotonergički sustav uključen je u regulaciju raspoloženja, emocija, spavanja i apetita (Schloss i Williams, 1998.).

niji samoubojstvima od dešnjaka (Chyatte i Smith, 1990., prema Pilić, 1998.).

Psihodinamsko gledište prvenstveno se temelji na Freudovoj teoriji (Pilić, 1998.). Freud (1961.) je postavio dvije hipoteze o samoubojstvu. Prema prvoj, samoubojstvo je napad na voljenu osobu s kojom se pojedinac poistovjetio, a koju je izgubio, te je ono stoga nesvjesno ubojstvo voljene osobe. Druga hipoteza temelji se na stajalištu da životom upravljaju dva instinkta - *Eros* ili instinkt života i *Thanatos* ili instinkt smrti, koji su u međusobnom sukobu. Ako se dogodi da instinkt smrti svlada instinkt života, osoba počinu samoubojstvo. Međutim, Jung (1973.) ne prihvaća tezu o *Thanatosu* i samoubojstvo promatra kao čin iluzornog samoobnavljanja. Za njega je samoubojstvo smrt Ega koji je izgubio kontakt s realnošću pa mora doživjeti reinkarnaciju. U traženju uzroka samoubojstva oslanja se i na tumačenje snova.³

Psihološko gledište primarno se bavi čimbenicima povezanim s pojedincem i njegovom ličnošću te socijalnom situacijom u kojoj se nalazi u trenutku samoubojstva. Dok su se u ranijim istraživanjima više naglašavali čimbenici unutar pojedinca, novija istraživanja u razmatranju uzroka samoubojstava u obzir uzimaju i situacijske aspekte koji dovedu do određenih poremećaja kod osoba sklonih samoubojstvu. Lester (1988., prema Pilić, 1998.) ističe da samoubojstvo može biti posljedica lošeg socijalizacijskog procesa kod pojedinca jer je većina osoba sklonih suicidalnom ponašanju nezaposlena, ima problema s alkoholizmom i slično. Istraživanja su također pokazala da određene traume iz djetinjstva proistekle iz odnosa s roditeljima (npr. razvod, smrt ili odlazak jednog ili oba roditelja) mogu biti uzročnici samoubojstva u zrelijoj dobi (Phillips, 1979., prema Pilić, 1998.). Psiholozi navode da samoubojstvu prethode emocije srama, krivnje i frustracije (Shneidman, 1985.).

Samoubojstvo se u **moralnom vrednovanju** kroz povijest različito tumačilo. Platon osuđuje samoubojstvo, Aristotel ga promatra kao čin protivan društvenom dobru, a Vergilije u svojoj *Eneidi* samoubojicu osuđuje na paklene muke. S druge strane, stoici samoubojstvo smatraju najvišim izrazom slobode u trenutku kad objektivne okolnosti više ne dopuštaju život u skladu s vlastitim idealima. David Hume branio je pravo na samoubojstvo, a Montaigne je izjednačio vrijednost života s običnim stvarima - nije krađa oduzeti sebi novac, pa tako nije ni grijeh sebi oduzeti život. Stavovi filozofa i književnika, međutim, nisu bitnije utjecali na stav Crkve prema samoubojstvu. Sv. Ivan Zlatousti, Jeronim, Augustin i Toma Akvinski samoubojstvu pripisuju negativno značenje. U Bibliji se, međutim, o samoubojstvu piše bez posebne osude tog čina; u nekim slučajevima samoubojstva se čak i hvale.⁴ Ipak, treba napomenuti da Sveto pismo na više mjesta na-

³ Navodi primjer mlade žene koja je u djetinjstvu sanjala ružne snove, na koje nije emotivno reagirala, već ih je samo zapamtila, a u dvadeset šestoj godini se ubila. Moguće je da je tragičnu sudbinu njezina psiha predosjećala još u djetinjstvu.

⁴ Primjerice, kralj Šaul i njegov štitonoša izvršili su samoubojstvo kako ne bi pali u ruke neprijateljima; Ahitofel se objesio

vodi da je jedino Bog gospodar života i smrti. Polazeći od toga stava, judeokršćanska tradicija načelno je osuđivala samoubojstvo kao čin u kojem čovjek sebi jednostrano uzima apsolutnu vlast nad životom i tako odstupa od dijaloga s Bogom. Najnoviji Katekizam Katoličke crkve samoubojstvo svrstava u grijeh protiv pete Božje zapovijedi („Ne ubij“). Također navodi kako se samoubojstvo protivi ispravnoj ljubavi prema sebi i bližnjima jer nepravedno kida veze uzajamnosti sa širom zajednicom. Međutim, Crkva danas napominje kako i samoubojice mogu doživjeti vječno spasenje (Nikić, 1995.). Što se tiče ostalih većih religija i učenja, budisti smatraju samoubojstvo bogougodnim djelom, a u islamskim zemljama ono se strogo osuđuje, jer ga Kur'an izričito zabranjuje (Pilić, 1998.).

2.1. Sociološko gledište

Temelje sociološkoj tradiciji analiziranja fenomena samoubojstva postavio je Durkheim (1897.) kada je objavio svoju studiju *Samoubojstvo*.⁵ Smatrao je da samoubojstvo nije isključivo individualni čin te da sociologija može objasniti aspekte samoubojstva koje psihologija ne može. Prema njemu, stope samoubojstava i različiti tipovi društvenog konteksta međusobno su povezani. Samoubojstvo je povezano sa stupnjem društvene integracije tako što povećana dezintegracija vodi većem broju samoubojstava. Preko postojećih statistika o samoubojstvima pokušao je pronaći društvene uzroke samoubojstava. Koristeći se komparativnom metodom pokušao je utvrditi korelacije i uočiti obrasce koji će otkriti djelovanje kauzalnih odnosa u stopama samoubojstava. Pritom je najprije želio pokazati da su stope samoubojstava relativno stabilne u određenim društvima tijekom određenih razdoblja. Otkrio je konzistentne varijacije u stopi samoubojstava među različitim skupinama istog društva te da su stope samoubojstava više u pretežito protestantskim nego u katoličkim zemljama. Osim toga, otkrio je da su oženjeni ljudi manje skloni samoubojstvu od samaca, a obrazovaniji od onih manje obrazovanih. Također je utvrdio da je niska stopa samoubojstva povezana s političkim potresima i ratnim razdobljima.

Na temelju analize odnosa između stopa samoubojstava i niza društvenih čimbenika, Durkheim je definirao nekoliko tipova samoubojstava. Prvi tip je *egoističko samoubojstvo*, koje proizlazi iz nedovoljne integriranosti pojedinca u društvene skupine i šire društvo kojem pripada. Tim tipom objasnio je diskrepanciju između stopa samoubojstava kod protestanata i rimokatolika. Naime, katolička vjera snažnije integrira svoje pripadnike u religijsku zajednicu, odnosno ima strožu kontrolu nad savješću i ponašanjem

nakon što Abšalom nije prihvatio njegov politički zahtjev; Samson je srušio hram znajući da će tako poginuti on i svi njegovi neprijatelji Filistejci, a Razis se ubio kako ne bi dopao u bezbožničke ruke (Nikić, 1995.).

⁵ Samoubojstvo definira kao svaki slučaj smrti direktno ili indirektno proizašao iz pozitivnog ili negativnog akta žrtve prema sebi, pri čemu je žrtva znala da će proizvesti takav efekt (Durkheim, 1987.).

svojih pripadnika, dok protestantizam ohrabruje svoje pripadnike da razvijaju vlastite interpretacije religije. Taj je tip samoubojstva povezivao i s obiteljskim odnosima. Pritom je primijetio da su nevjenčani ljudi i ljudi bez djece manje integrirani u društvo od oženjenih i onih s djecom te stoga imaju manje odgovornosti za druge, što dovodi do povećane sklonosti egoizmu i višoj stopi samoubojstva. Drugi je tip *anomijsko samoubojstvo*, koje prevladava u industrijskim društvima. Taj tip samoubojstva događa se kad društvo nedostatno regulira pojedinca, odnosno kad dolazi do slamanja tradicionalnih normi i vrijednosti zbog brzih društvenih promjena, koje dovode do toga da društvene smjernice za individualno ponašanje postaju sve nejasnije, a pojedinci sve nesigurniji. Stope samoubojstva rastu tijekom razdoblja ekonomske depresije, ali i ekonomskog prosperiteta. Drugim riječima, ekspanzija i recesija donose sa sobom anomiju, a time i više samoubojstava. Treći tip je *altruističko samoubojstvo*, koje se događa kad je pojedinac toliko dobro integriran u društvo da žrtvuje vlastiti život zbog osjećaja dužnosti prema drugima. U tom kontekstu valja promatrati samoubojstva hinduističkih udovica nakon smrti njihovih muževa ili kraljevih sljedbenika nakon njegove smrti u društvu Ashantija. Posljednje je *fatalističko samoubojstvo*, do kojeg dolazi kad društvo pretjerano sputava pojedinca. Ono nema velikog značaja u modernim društvima, ali pomaže u razumijevanju visoke stope samoubojstava među robovima.

Samoubojstvo s društvenog aspekta ovisi o okolnostima vanjske situacije u kojoj se pojedinac našao i prirodi šireg društva. Prva okolnost odnosi se na individualnu bol i patnju pojedinca uzrokovanu nesrećama i nelagodnostima u kojima se našao. Međutim, da bismo shvatili uzroke povećanih stopa samoubojstava u određenim razdobljima, društvima i skupinama, moramo preispitati prirodu samog društva. Primjerice, ako su žene manje sklone samoubojstvima, valja obratiti pozornost na njihovu ulogu i položaj u društvu i primijetiti da su one povijesno manje bile angažirane u društvenom životu od muškaraca, što znači da su slabije osjećale njegov dobar ili loš utjecaj (Durkheim, 1897.). Udio samoubojstava u svakom je trenutku određen moralnim ustrojem društva. Pobude pojedinaca koji čine samoubojstvo na prvi pogled djeluju kao odraz njihova temperamenta, ali u biti su posljedica društvenog stanja u kojem se nalaze. Drugim riječima, privatni razlozi koji se obično navode kao uzroci samoubojstva odjek su moralnog stanja čitavog društva. Budući da svako društvo ima promjenjive karakteristike te sklonost samoubojstvu ima izvor u moralnom ustroju grupa, ta se sila neizbježno mora razlikovati od grupe do grupe i u svakoj od njih biti približno jednaka dugi niz godina. Pojedinci od kojih se sastoji neko društvo s vremenom se mijenjaju, a broj samoubojica unutar njega ostaje vrlo sličan sve dok se ne promijeni samo društvo. Primjerice, potrebno je nekoliko godina da se potpuno transformira sustav vojske, ali stopa vojničkih

samoubojstava unutar naroda mijenja se vrlo sporo (Durkheim, 1897.).

Reakcije na Durkheimov rad među ostalim sociolozima bile su dvojake. Jedna je skupina autora njegov rad ocijenila kao sveobuhvatan prikaz fenomena samoubojstva, koji je moguće nadopuniti, ali je u načelu neoboriv. Primjerice, Halbwachs (1930., prema Haralambos i Holborn, 2002.) je, koristeći nešto novije statistike o samoubojstvima i metode njihove analize, u cijelosti potvrdio Durkheimove nalaze. Međutim, otkrio je da razlike između života u urbanim i ruralnim područjima utječu na stope samoubojstava u nešto većoj mjeri od razlika između katolika i protestanata. Gibbs i Martin (1964., prema Haralambos i Holborn, 2002.) kao indikator društvene integriranosti rabili su pojam „statusna integracija“, koja se tiče razmjera u kojem pojedinci zauzimaju skupove društvenih uloga koji su obično povezani. Ljudi s visokim stupnjem statusne integracije imaju statuse koji se obično zajedno grupiraju (npr. posao i obitelj), a oni s visokom stupnjem statusne inkompatibilnosti imaju neuobičajene skupine statusa. Pojedinci s kompatibilnim statusima smatraju se dobro integriranim u društvo jer se pretpostavlja da imaju snažnije društvene odnose od onih s inkompatibilnim statusima. Što je veći stupanj statusne integracije u populaciji, niži je stupanj stope samoubojstava.

Druga skupina sociologa odbacuje neka načela Durkheimova pristupa. Među njima važno mjesto zauzima Douglas (1967., prema Haralambos i Holborn, 2002.), koji kritizira korištenje službenih statistika u proučavanju samoubojstava te upozorava da odluku o tome je li neka iznenadna smrt samoubojstvo ili nesretni slučaj donosi mrtvozornik. Ta odluka pod utjecajem je drugih ljudi, poput članova obitelji i prijatelja preminulog. Dakle, statistike o samoubojstvu posljedica su pregovaranja među različitim uključenim stranama te su kao takve podložne iskrivljavanjima i pristranostima. Douglas također napominje da u raznim kulturama samoubojstvo može imati različita značenja.⁶ Baechler (1979., prema Haralambos i Holborn, 2002.) se koristio studijama pojedinačnih slučajeva samoubojstava i njihovom klasifikacijom prema značenjima, odnosno prema tipu rješenja koja nude i tipu situacije na koju su odgovor. U tom kontekstu navodi četiri tipa samoubojstva. Prva, *eskapistička*, ona su u kojima se život oduzima radi bijega iz neke nepodnošljive situacije; druga, *agresivna*, ona su kojima pojedinac želi nanijeti bol drugoj osobi ili ljudima; treća, *požrtvovna*, načini su postizanja nekog cilja koji pojedinac posebno cijeni, a četvrta, *ludička*, uključuju namjerno riskiranje koje može dovesti do smrti. Baechler smatra da se samoubojstvo ne može objasniti isključivo izvanjskim faktorima, već se barem dijelom mora obratiti pozornost na osobne čimbenike specifične za određenog pojedinca.

Naposljetku, neki autori kritiziraju navedene pristupe jer smatraju da stvarna stopa

⁶Pritom navodi kako su najčešća društvena značenja samoubojstva u zapadnom industrijskom društvu preobrazba duše, transformacija jastva, stjecanje naklonosti ili simpatije i način osvete.

samoubojstva ne postoji kao objektivna stvarnost, već je ona konstrukcija društvenih aktera. Tako se Atkinson (1978., prema Haralambos i Holborn, 2002.) usredotočuje na metode kojima se služe mrtvozornici da bi kategorizirali smrt.⁷ Samoubojstvo smatra interpretacijom događaja, koja potječe iz niza zdravorazumskih pretpostavki. Taylor (1990., prema Haralambos i Holborn, 2002.) je otkrio da niz čimbenika utječe na donošenje zaključka o samoubojstvu. Vjerojatnije je da će samoubojstvom biti proglašena smrt ljudi koji su bolovali od duševnih bolesti ili doživjeli neku vrstu društvenog neuspjeha. Navodi četiri tipa samoubojstava povezanih s dijametralno suprotnim situacijama; prva dva su *ektopična* (usmjerena prema sebi), a druga *simfizička* (usmjerena na druge). U prvu kategoriju spadaju *podložna samoubojstva* (osoba je sigurna u svoju odluku) i *tanatacija* (osoba nije sigurna u odluku, ali riskira). U drugu spadaju *žrtvena* (osoba je sigurna da su joj drugi zagorčali život) i *zapomagačka* (osoba je nesigurna u stajališta drugih o njoj pa ih želi provjeriti pokušajem samoubojstva).

Usprkos različitostima u pristupima navedenih autora, svima je zajednička i najvažnija teza da je samoubojstvo proizvod poremećenog odnosa između pojedinca i društva. Povećanje broja samoubojstava s vremenom nije nužno pokazatelj da su napori čovjeka za održanjem postali teži ili da su smanjene mogućnosti zadovoljenja opravdanih želja, nego da čovjek više ne zna gdje opravdane želje prestaju i koji je uopće smisao njegovih napora. Prosječno blagostanje neprekidno se povećava, iako ne nužno u najpravednijim omjerima. Povećana stopa samoubojstava ne potvrđuje veću ekonomsku ili socijalnu, već alarmantnu moralnu bijedu. Suvremeno potrošačko društvo svojim članovima nudi nove vrijednosti koje ne mogu zadovoljiti najdublji zahtjev ljudskog duha, a to je, izrečeno Frommovim rječnikom, pobjeda bivstvovanja nad imanjem. Potrošački hedonistički mentalitet temelji se na iluziji kako život mora biti ugodan i kako se sve ili barem većina želja mora zadovoljiti. Pozitivne vrijednosti ljudskog života pritom su devalvirane te, umjesto dobrih međuljudskih odnosa, rastuće solidarnosti i humanosti, sve dominantniji postaju agresija, nasilje, zločin i senzibilizacija navedenog. Logično je da diskrepancija između izvornih ljudskih potreba i mogućnosti da se one ostvare u društvu dovodi do rastuće pojave samoubojstava. Drugim riječima, samoubojstvo je oblik komunikacije u trenutku teške životne krize, odgovor na poremećenu globalnu komunikaciju, izlaz iz realne egzistencijalne krize, apel upravljen jednoj signifikantnoj osobi – bližnjem društvu (Stengel, 1964.).

⁷ On tvrdi da mrtvozornici u donošenju zaključka da je određena smrt rezultat samoubojstva drže relevantnima četiri tipa dokaza: postojanje oprostajnog pisma, određeni način umiranja (primjerice, gušenje plinom je vjerojatnije samoubojstvo od prometne nesreće), mjesto i okolnosti smrti te biografiju preminulog.

2.2. Socijalna isključenost i samoubojstvo

Socijalna isključenost poima se kao začarani krug koji čine nezaposlenost, siromaštvo i socijalna izolacija (Štuholfer i Matković, 2006.). Navedene sastavnice utječu jedna na drugu i rezultiraju višestruko uskraćujućim okolnostima, koje obično započinju gubitkom zaposlenja, koje vodi prema znatnom pogoršavanju životnog standarda, odnosno riziku siromaštva. Život u siromaštvu stvara teškoće pri traženju posla i dovodi do dugotrajne nezaposlenosti. U sociološkim i ekonomskim studijama ističe se da zaposlenost nije samo najvažnija odrednica položaja ljudi, već je ujedno bitna za stvaranje smisla, socijalne stabilnosti i kvalitete života te sudjelovanja u društvu. Nezaposleni imaju znatno nižu razinu psihološke stabilnosti i često su podložni depresiji i nezadovoljstvu, sve do samoozljeđivanja i samoubojstva (Šverko, 2006.). U isto vrijeme, nezaposlenost i siromaštvo otežavaju sudjelovanje u društvenim aktivnostima. Zbog nedostatka novca i stigmatizacije koju može uzrokovati nezaposlenost, reduciraju se socijalne veze i raste vjerojatnost socijalne izolacije. Ako se razdoblje nezaposlenosti, a time i siromaštva, produži, javljaju se tenzije u obiteljskim i bračnim odnosima, ali i vezama s prijateljima, susjedima i rodbinom. Nastala socijalna izolacija povratno nepovoljno utječe na izgleda za zapošljavanje jer su takvi pojedinci odvojeni od izvora informacija i potpore potrebne u traženju zaposlenja.

Povezanost socijalne isključenosti i samoubojstava najčešće je neizravna. Naime, dugotrajno stanje socijalne isključenosti kod pojedinaca može pojačati djelovanje čimbenika navedenih u prethodnim poglavljima, što na kraju olakšava odluku o počinjenju samoubojstva.

2.3. Društvene posljedice

Samoubojstvo je uz ubojstvo i nesretni slučaj postalo jedno od najčešćih uzroka smrti, kako u svijetu tako i u Hrvatskoj (Modly, 1994.). U brojnim razvijenim zemljama samoubojstva se nalaze na trećem mjestu vodećih uzroka smrti kod adolescenata i na trinaestom mjestu uzroka smrti kod osoba svih dobi.⁸ Posljedice samoubojstava ne pogađaju samo žrtvu, već i druge. Bolne su za žrtvinu obitelj i poznanike te neugodne za svjedoke. Osim toga, štete čitavom društvu. Procjenjuje se da su ekonomske posljedice samoubojstava za društvo, kao što su gubitak produktivnosti i trošak zdravstvene i socijalne skrbi, nekoliko milijardi dolara godišnje.⁹

Na prirodnu smrt i nesreće teško je utjecati, ali pojava ubojstava i samoubojstava u velikoj mjeri društveno je uvjetovana. Sukladno tome, društvo mora prihvatiti svoju odgovornost. Samoubojstvo ima društvene uzroke te je, prema tome, društvena bolest, koja se može i treba liječiti društvenim sredstvima (Durkheim, 1897.).

⁸ http://www.hzjz.hr/epidemiologija/kron_mas/samouboj_09.htm (09.04.2010.)

⁹ http://www.hzjz.hr/epidemiologija/kron_mas/samouboj_09.htm (09.04.2010.)

3. Prema smanjivanju pojavnosti samoubojstava

Programa za prevenciju samoubojstava moguće je razvijati na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini.

Na **globalnoj razini** potrebno je potaknuti svijest o samoubojstvu kao jednom od vodećih uzroka smrti. Programi prevencije samoubojstava moraju biti prilagođeni različitim kulturalnim sredinama. Svjetski dan prevencije samoubojstava obilježava se svake godine 10. rujna, počevši od 2003. godine, na inicijativu Međunarodnog udruženja za prevenciju samoubojstava i u suradnji sa Svjetskom zdravstvenom organizacijom, s ciljem podizanja svijesti o potrebi prevencije samoubojstava na globalnoj razini. Uočeno je da se broj samoubojstava poveća nekoliko dana nakon što mediji izvijeste o pojedinom samoubojstvu.¹⁰ Stoga se organizatori ove akcije zauzimaju za osiguranje adekvatnog liječenja osoba koje su pokušale samoubojstvo, kao i odgovorno medijsko izvještavanje o samoubojstvima.

Tretman samoubojstva na **nacionalnoj razini** provodi se u tri etape (Hudolin, 1984.). Primarna etapa obuhvaća angažman kojim se nastoji smanjiti broj samoubojstava. Pritom se vode višegodišnja promatranja i analize u kojima se utvrđuje broj osoba koje su počinile i pokušale samoubojstvo te se na taj način pokušavaju utvrditi pojavnost i društveni korijeni pojave, što može pomoći u stvaranju antisuicidalne klime u društvu. Svaka država koja želi smanjiti problem samoubojstva mora biti spremna osigurati materijalne i duhovne uvjete za razvoj svojih pojedinaca. U tom kontekstu važnu ulogu ima primarna socijalizacija, odnosno zdrava obiteljska sredina u kojoj dijete stvara pozitivnu sliku o sebi. U školi pak treba stvarati ozračje povjerenja u kojem će djeca imati hrabrosti izreći svoje strahove i brige. U psihodinamici samoubojstva najvažniji je čimbenik potisnuta agresivnost. Stoga je važno naučiti mlade da izražavaju svoje emocije, pa tako i agresivnost, ali da to ne čine impulzivno, već kontrolirano i promišljeno. Sekundarna etapa orijentirana je na pojedince koji pokazuju samoubilačke namjere. Kako bi im se pružila pomoć, potrebno je otvarati centre u kojima će se zapošljavati osobe specijalizirane za rad s takvim pojedincima, kao i volonteri, posebice oni koji su prebrodili isti problem i mogu pomoći na temelju vlastitog iskustva. Mogući je razlog samoubojstva nemoćnost i nespremnost prihvatanja i podnošenja patnje i unutarnje tjeskobe. U takvim slučajevima najbolja je prevencija pomoći ljudima da osmisle svoj život i, posebno, svoju patnju.¹¹ Tercijarna etapa usmjerena je na osobe koje su već pokušale samoubojstvo. Njih je potrebno hospitalizirati i primjerenim tretmanom pokušati spriječiti ponovni pokušaj samoubojstva u budućnosti.

¹⁰ <http://metro-portal.hr/vijesti/svijet/dan-prevencije-samoubojstava> (09.04.2010)

¹¹ Viktor Frankl, bečki psiholog i psihijatar, u svojoj knjizi Zašto se niste ubili piše kako su u koncentracijskim logorima Drugog svjetskog rata preživjeli samo oni zatvorenici koji su znali i htjeli osmisliti svoju patnju.

Poznata krilatica „misli globalno, planiraj nacionalno, djeluj lokalno“ primarno je korištena u akcijama očuvanja okoliša, ali jednako dobro može se primijeniti i na druge društvene akcije, pa tako i prevenciju samoubojstava. Zbog više spomenutih socioloških i psiholoških čimbenika samoubojstava povezanih s društvenim kontekstom u kojem se oni događaju i ličnošću samoubojica, razumljivo je da se preventivni programi tek na **lokalnoj razini** mogu efikasno provoditi. U tom kontekstu, pored spomenutih globalnih i nacionalnih akcija za smanjivanje pojavnosti samoubojstava, važno je da se u prevenciju samoubojstava uključe svi: javnost, humanitarne organizacije, istraživači, psiholozi, psihijatri, političari, zakonodavci, volonteri i ožalošćeni zbog samoubojstva bliske osobe.

Zaključak

Na temelju uvida u različite aspekte društvenog fenomena samoubojstva razvidno je da je to problem koji ima povijesnu, kulturološku, znanstvenu, religijsku i globalnu dimenziju. Zato je o njemu teško raspravljati iz vizure samo jedne perspektive jer se nužno suočavamo sa selektivnošću pogleda. Stoga se ovaj rad osvrće na sve relevantne aspekte te se u okviru znanstvenog raspravljanja o fenomenu samoubojstva ukazuje na nužnost multidisciplinarnog pristupa. Budući da je sociološko gledište među relevantnijima u analiziranju samoubojstva kao društvenog fenomena, središnja je pozornost u radu usmjerena na raspravu o njegovim društvenim korijenima i posljedicama te suvremenim pristupima na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini u sprečavanju samoubojstava ljudi te smanjivanju društvenih posljedica koje nastaju kada se ona događaju.

Iz predočenog pregleda literature i različitih pogleda na fenomen samoubojstva jasno proizlazi da postoje poteškoće u njegovu definiranju, preciznom određivanju uzroka i posljedica te efikasnim metodama sprječavanja. Činjenica je da su znanstvena istraživanja bitno pridonijela objektivnim uvidima u fenomen samoubojstva i time potisnula odnos prema njemu temeljen na stereotipima, predrasudama ili jednoperspektivnim kulturološkim pogledima. Isto tako znanost pomaže u razvijanju programa prevencije, koji su najprimjerenija metoda u smanjivanju pojavnosti suicida. Međutim, znanost sama po sebi nije dovoljna da se problem samoubojstva na globalnoj, nacionalnoj i lokalnoj razini riješi u skladu s društvenim očekivanjima. Razvidno je iz predočenih činjenica i teorijskih objašnjenja u radu da je, uz kontinuirana znanstvena istraživanja, nužno sinergično djelovanje svih društvenih aktera kojima je poboljšanje kvalitete življenja i ostvarivanje ideala zdravog društva temeljni cilj.

Literatura

- Definis-Gojanović, M. (1999.), Samoubojstva u Republici Hrvatskoj (analiza mortalitetnih podataka), *Vladavina prava*, 3: 171-181.
- Durkheim, E. (1987.), *Le suicide: étude de sociologie*, Paris, Presses Universitaires de France. U: V. Cvjetičanin, R. Supek (2003.), *Emile Durkheim i francuska sociološka škola* (str. 186-324), Zagreb, Naklada Ljevak.
- Freud, S. (1961.), *Beyond the pleasure principle*, New York, Liveright Publishing Corporation.
- Haralambos, M., Holborn, M. (2002.), *Sociologija: teme i perspektive*, Zagreb, Golden marketing.
- Hudolin, V. (1984.), *Psihijatrija*, Zagreb, Stvarnost.
- Jung, C. G. (1973.), *Čovjek i njegovi simboli*, Zagreb, Mladost.
- Kozarić-Kovačić, D., Grubišić-Ilić, M., Grubišić, F., Kovačić, Z. (2002.), Epidemiological indicators of suicides in the Republic of Croatia, *Društvena istraživanja*, 11: 155-170.
- Malinowski, B. (1926.), *Crime and custom in savage society*, New York, Harcourt, Brace.
- Modly, D. (1994.), *Objašnjenje trileme: ubojstvo, samoubojstvo, nesretni slučaj*, Zagreb, MUP.
- Nikić, M. (1995.), Samoubojstvo: psihodinamika, prevencija i moralno vrednovanje, *Obnovljeni život*, 2: 185-200.
- Pilić, D. (1998.), *Samoubojstvo: Oproštajna pisma*, Zagreb, Marijan express.
- Schloss, P., Williams, D. C. (1998.), The serotonin transporter: A primary target for antidepressant drugs, *Journal of Psychopharmacology*, 12: 115-21.
- Shneidman, E. S. (1985.), *Definition of suicide*, New York, Wiley.
- Stanić, I. (1999.), *Samoubojstvo mladih - velika zagonetka*, Zagreb, Medicinska zaklada.
- Stengel, E. (1964.), *Suicide and attempted suicide*, Baltimore, Penguin Books.
- Štuholfer, A., Matković, T. (2006.), Istraživanja socijalne isključenosti – empirijska analiza socijalne isključenosti. U: N. Starc, L. Ofak, S. Šelo Šabić (ur.), *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost* (str. 26-37), Zagreb, UNDP.
- Šverko, B. (2006.), Istraživanja socijalne isključenosti – nezaposlenost i socijalno isključivanje. U: N. Starc, L. Ofak, S. Šelo Šabić (ur.), *Siromaštvo, nezaposlenost i socijalna isključenost* (str. 38-47), Zagreb, UNDP.
- *** (2009.), *Dan prevencije samoubojstava*, Metro portal, <http://metro-portal.hr/vijesti/svijet/dan-prevencije-samoubojstava> (9.04.2010.)
- *** (2009.), *Prevencija samoubojstava u različitim kulturama*, HZJZ, http://www.hzjz.hr/epidemiologija/kron_mas/samouboj_09.htm (9.04.2010.)

ABSTRACT

Suicide is a social phenomenon present in different historical periods, cultures and social groups. These circumstances, along with biological and psychological factors, significantly influenced and influence motivations and mental states of the perpetrators of suicide. Therefore, in addition to individual psychological level, this phenomenon

must be observed from historical perspective, along with analyzing the social and cultural processes which affect its lower or higher prevalence. In other words, the roots of suicide, because of their complexity, can not be comprehensively analyzed without taking into account the findings from various scientific perspectives. In this paper, in addition to summarizing these relevant sources of knowledge, special attention is given to the sociological perspective. In this context, the importance of prevention programs as the most suitable method for reducing the incidence of suicides at the global, national and local levels is stressed.

KEYWORDS: suicide, social exclusion, prevention of suicides

INDIVIDUALNOST KAO SUPSTRAT U SOCIOLOGIJI SVAKODNEVNOGA ŽIVOTA

Vjeran Kerić, bacc.phil./soc.
Hrvatski studiji, Zagreb
vjerankeric@gmail.com

SAŽETAK

Sociologija svakodnevnoga života u sebi sadrži određenu podvojenost kada je riječ o pristupanju individualnosti. Jedan je od implicitnih ciljeva sociologa spomenute orijentacije „povratak čovjeka u sociologiju“ kao izraz otpora dehumanizaciji društvene znanosti. S obzirom na postavljeni cilj problematično je da ti autori osobu definiraju kao socijalni proizvod, sužavajući njen prostor individualnosti. Ovaj rad pokušava odgovoriti na pitanje: „Ostavljaju li neki od glavnih predstavnika sociologije svakodnevnoga života dovoljno prostora za društveno neuvjetovane dijelove osobe koji sačinjavaju ono što se kolokvijalnije naziva individualnošću?“ Kao indikator toga pokušat ću istražiti mogućnost autonomnih reakcija pojedinca kroz teorijske postavke ključnih autora mikro-sociološkoga pristupa.

KLJUČNE RIJEČI: individualnost kao supstrat, autonomne reakcije, prostor slobode, sociologija svakodnevnoga života

Uvod

Sociologija svakodnevnoga života, ako je riječ o pogledu na individualnost, u sebi sadrži svojevrsnu podvojenost. Zbog nepovjerljivosti prema makro pristupu kao vrsti osiromašivanja ljudskoga karaktera sociologija svakodnevice naglašava „ljudskiji“ pristup, dok s druge strane drastično redefinira individualnost te sužava njezin prostor.

Za potrebe ovoga rada individualnost ću analizirati putem potencijalnih manifestacija autentičnih reakcija na društvenu okolinu, ali i kao svojevrsan supstrat koji se odupire konkretnom definiranju. Pitanje o postojanju individualnosti kao supstrata moglo bi se prevesti kao pitanje o postojanju „jezgre“ osobe, koja je u mogućnosti preživjeti hipotetsko odstranjivanje svojstava koja proizlaze iz naše biologije ili društvenoga konteksta. Na

određeni se način to može shvatiti kao razmatranje mjere u kojoj sociologija svakodnevnoga života dopušta postojanje same individualnosti lišene dimenzija proizašlih iz naše materijalne konstitucije kao čovjeka i našega društvenog utjecaja. Iako je ovaj zahtjev vrlo strog te mu neću biti u mogućnosti udovoljiti u potpunosti, držim kako je moguće detektirati neke naznake postojanja ovoga fenomena promatrajući koliko pojedini autori ostavljaju mjesta za reakcije pojedinaca koje nisu isključivo usmjerene načinom na koje je društvo konstituiralo pojedinca. Postojanje određenoga prostora slobode koji nije obuhvaćen nekom vrstom ili stupnjem socijalne determiniranosti moglo bi indicirati na egzistenciju takve individualnosti. Stoga ću sve teorije u ovome radu analizirati s obzirom na postojanje prostora slobode. Prisutnost prostora slobode nije sporna kod autora koje obrađujem. Mead ostavlja mogućnost autonomnoga djelovanja kroz distinkciju *Ja* i *Mene* te kroz tu dihotomiju istovremeno pokriva socijalnu konstrukciju osobe, ali i individualno djelovanje donekle slobodno od vanjskoga utjecaja. (Mead, 2003.) Socijalni čin kao predstava, kako ga vidi Goffman (2000.), naizgled daje pojedincu veliku slobodu za ispoljavanje individualnosti, ali on predstavlja preuzimanje određene uloge koja je socijalno kreirana i u čiju autentičnost akter postaje u potpunosti uvjeren poistovjećujući sebe sama s ulogom. Uloga će pratiti pojedinca i u *stražnji plan* te osim što će postati glavni medijator između njega i društva, ona će postati glavni dio njegova identiteta.

Dok kod Meada i Goffmana¹ potencijalna ograničenja individualnosti uvelike dolaze preko konstituiranja osobe, Homans ostavlja čovjeka u svijetu razmjene, koja usmjerava osobu prema „apsolutno racionalnom“ odvagivanju cijene i dobiti. Pritom Homans dopušta da različiti ljudi imaju različite preferencije, ali autentične reakcije ne predstavljaju nadilaženje modela razmjene nego samo blage varijacije unutar njega. (Homans, 1994.)

Glavni problem ovog rada nije ostavljaju li navedeni autori nekakav prostor u koji bi se individualnost mogla „smjestiti“, nego je li taj hipotetski prostor dovoljan da bismo mogli govoriti o samoj individualnosti u njihovim teorijama.

¹ Kada Mead govori o konstituiranju osobe, jasno je kako osoba u pravom smislu riječi nastaje tek kada se pojedinac sagleda kroz oči drugoga. S druge strane, Goffman ne govori izravno o društvenom kreiranju osoba na toliko dubokoj razini, ali očito je da preuzimanje i „saživljavanje“ s ulogama sačinjavaju individu.

1. Supstrat, autentične reakcije i prostor slobode

Pojam supstrata aktualan je u filozofiji od Platonovog vremena do danas te se odnosi na neempirijskog nositelja svojstava, koji razlikuje jedan predmet od drugoga u većoj mjeri nego sama svojstva.² Proučavanje individualnosti kao supstrata povezano je s dva problema:

1. Zadržava li predmet ili osoba identitet kroz trajanje?³
2. Postojanje autonomnog djelovanja.

Prvoga se problema, usko vezanog uz filozofijsku tradiciju (Loux, 2006.) i proučavanje konkretnih pojedinačnosti, autori koje obrađujem nisu izravno doticali, ali potvrdni odgovor na to pitanje za njih nije sporan. Indirektno rješenje tog pitanja vidljivo je, primjerice u Husserlovom (2007.) shvaćanju svijesti kao neprekinutog niza intencionalnih stanja ili u Meadovoj (2003.) konverzaciji *Ja i Mene* koja osigurava neprekidan tijek svijesti.

Pitanje autonomnoga djelovanja postaje otvoreno ukoliko operiramo pod pretpostavkom kako je osobni identitet u velikoj mjeri socijalna konstrukcija što, primjerice zastupa Mead. Ako postoji individualnost u formi metafizičkoga entiteta, onda postoji i mogućnost da naše reakcije na različite vrste podražaja nisu u potpunosti društveno determinirane. Na problem autonomnoga djelovanja veže se pitanje autentičnih reakcija⁴. Zbog neempirijske naravi supstrata, vrlo ga je teškoobuhvatiti analizom te stoga koristim autonomne reakcije kao indikatore za njegovo postojanje. Osobna autonomija je oduvijek bila tematizirana kao jedna od glavnih pitanja filozofije⁵ te ću stoga ukratko skicirati nekoliko pristupa njenom definiranju kako ih iznosi Sarah Buss:

- 1) Zastupnici *koherentističkog* tumačenja autonomije, koje je bitno internalističko, smatraju kako osoba djeluje autonomno ako i samo ako je njena motivacija u skladu s ostatkom njezinih stavova o takvoj vrsti akcije.
- 2) *Reasons-responsive* je naziv za teoriju koja tvrdi da osoba djeluje autonomno (ili ima autentičnu reakciju na socijalnu situaciju) ukoliko je uzela u obzir sve razloge za i protiv akcije koju se prema izvršiti
- 3) Buss, nadalje, navodi kako prema *responsiveness-to-reasoning* poimanju autonomije

² Loux navodi kako filozofi koji zastupaju teoriju supstrata tvrde da ako govorimo o dva kvalitativno identična, ali numerički različita predmeta zapravo govorimo o različitim predmetima jer postoji nositelj njihova identiteta koji nije samo skup svojstava. Udaljavajući se od filozofijske tradicije, pojam „supstrat“ koristim više ilustrativno, nego analitički kako bih označio neempirijskoga nositelja individualnosti ili „jezgru osobe“.

³ Pojednostavljena primjena tog pitanja na čovjekovu biologiju glasila bi: „Ukoliko je čovjek samo skup bioloških komponenata, kako je moguće govoriti o zadržavanju identiteta kroz vrijeme kada se naša biološka struktura neprestano mijenja.“

⁴ Autonomno djelovanje i autentične reakcije koristim gotovo kao istoznačnice. Oboje sadržavaju istu kvalitetu, samo je djelovanje širi pojam. Pod autentičnim reakcijama ne mislim na afektivne reakcije, nego na one koje nisu u potpunosti određene akterovim socijalnim okruženjem ili njegovim biološkim karakteristikama.

⁵ Pitanje o autonomiji subjekta ima velike implikacije na mnoga područja filozofije; počevši s indirektnim posljedicama koje ima za epistemologiju pa do pitanja odgovornosti za vlastite postupke koja su sama srž etike.

autonomni subjekt procjenjuje vlastite motive na bazi svih vjerovanja koje posjeduje te ih tome prilagođava. Zanimljivo je napomenuti kako takvo shvaćanje autonomije počiva na pretpostavci: ako je formiranje akterovih stavova bilo pod utjecajem indoktrinacije, onda akter gubi sposobnost vlastite procjene i autonomnoga djelovanja.

4) Inkompatibilističko tumačenje autonomije smatra da subjekt djeluje autonomno samo ako se njegova akcija ne može u velikoj mjeri objasniti faktorima izvan samog subjekta. (Buss, 2002.)

Navedeni pristupi tumačenju autonomije neizravno ukazuju na mogućnost društvenoga uplitanja u autonomiju aktera, a time i njegovu individualnost. Tako, primjerice *responsiveness-to-reasoning* teorija govori o kompatibilnosti vjerovanja i motiva ostavljajući otvoreno pitanje o porijeklu tih vjerovanja za koja držim kako su moguća kao u potpunosti društvena. Buss u svojem članku *Personal autonomy* i sama govori kako „koherentnost stavova nije sama po sebi dovoljna da bi se govorilo i o minimumu autonomije jer postoji mogućnost da je osobi ispran mozak ili da je prisiljena na neki drugi način da prihvati dotične stavove“ (Buss, 2002.).

Veliki utjecaj socijalne dimenzije na konstrukciju stavova, a kasnije i na djelovanje u konkretnoj situaciji – o čemu govore autori koje sam obrađivao – otvara pitanje o prostoru koji je preostao za individualnost.

Prostor slobode zadnji je pojam koji ću koristiti pri analizi te on označava sva odstupanja od socijalno određenih akcija i reakcija subjekta. Autentične reakcije su primarni element prostora slobode, ali on se sastoji i od dijelova kao što su, primjerice varijacije u izvođenju uloga kod Goffmana ili akterova preferencija neprofitabilne nad profitabilnom robom kod Homansa.

2. Meadovo shvaćanje čovjeka i (samo)svijesti

Kako bih mogao bolje pristupiti analizi mogućnosti postojanja individualnosti kao supstrata u teoriji Georgea Herberta Meada, držim potrebnim u kratkim crtama izložiti shvaćanje čovjeka kako ga iznosi u knjizi *Um, osoba i društvo*.

Čovjeka ne bismo trebali promatrati kao supstanciju, drži Mead, nego kao proces. Kada Mead kaže da je čovjek *proces*, pritom ustvari misli na dva konkretna procesa koji tvore čovjeka; jedan je unutar same individue, a drugi je interakcija između individue i njene okoline. Moj je cilj pokazati kako proces unutar individue, interakcija između *Ja* i *Mene*, ostavlja prilično malo prostora za individualnost po sebi.

Postizanje individualnosti moguće je tek u trenutku shvaćanja sebe kroz generaliziranoga drugog. (Mead, 2003.) Do te točke razvoja dolazi se putem igranja koje se sastoji od preuzimanja uloga konkretnih pojedinačnih ličnosti i igre koju on smatra preuzimanjem stava generaliziranoga drugog (u ovom slučaju svih sudionika igre). U trenutku preuzimanja stava generaliziranoga drugog osoba ostvaruje samosvijest, ne promatrajući sebe više u kontekstu svijesti već doživljavajući sebe kao socijalnoga aktera u konkretnoj društvenoj situaciji⁶. Slikovito rečeno, osoba postaje samosvjesna od trenutka kada prvi puta pogleda samu sebe kroz tuđe oči.

Shvaćanje samosvijesti kao fenomena koji nije samo potpomognut te posredovan društvom nego mu je društvo preduvjet, otvara određeni problem kada je riječ o individualnosti kao supstratu. Samosvijest, vjerujem, uvelike ima isto izvorište kao individualnost te bih se usudio reći da je samosvijest nužan uvjet za individualnost dok je individualnost dovoljan uvjet za samosvijest. Povežemo li individualnost i samosvijest, pritom imajući na umu Meadov stav da „...srž i primarnu strukturu sopstva pruža samosvijest a ne afektivno iskustvo...” (Mead, 2003., 165) nastaje paradoksalna situacija. Ukoliko samosvijest⁷, a time uvelike i individualnost, ima određenje isključivo u društvenome, tada individualnost kao supstrat ne postoji; individualnost nastaje isključivo društvenim posredovanjem te se razvija s obzirom na stavove generaliziranih drugih.

Važno je napomenuti da je ovakvo tumačenje Meada pomalo radikalno te da bi se možda ono moglo oslabiti pitanjem o podrijetlu stavova koje preuzimamo od drugih. Pretpostavimo kako je pojedinac preuzeo stavove generaliziranoga drugog te da su to sada postali njegovi stavovi. Razumno je pomisliti kako nisu svi stavovi preuzeti, nego da su neki stvoreni. U slučaju kada bismo odbacili da pojedinci stvaraju vlastite stavove ili ih barem modificiraju preuzete u skladu s njihovim individualnim preferencijama, morali bismo ustvrditi da u socijalnom svijetu ne može doći do promjena, barem ne nekih drastičnijih. Iakomislim da je bilo potrebno navesti moguće protuargumente načinu na koji pristupam Meadu, vjerujem da oni nisu bitno naštetili mojoj analizi. Namjera mi je bila pokazati kako nije nužno da Mead ne ostavlja prostor određenoj vrsti individualnosti, ali i da takva vrsta individualnosti nije ono što ja želim istražiti. Iz navedenih razloga držim da je u okviru mojeg predmeta sasvim opravdano ovakvo tumačenje kao i potraga za čvršćim uporištem za individualnost kao supstrat.

⁶ Važno je imati na umu kako Mead svijest uvelike izjednačava s osjetima koji nisu intersubjektivno dostupni-kao što je, primjerice bol u našem zubu.

⁷ Meadovo tumačenje samosvijesti i svijesti jasno daje do znanja kako on isključuje svijest kao element konstituiranja individue.

2.1. Ja i Mene

Drugi dio Meadove teorije koji smatram relevantnom za moje proučavanje odnosi se na njegove pojmove *ja* i *mene*. Dok je *mene* društvena kategorija ili internaliziran stav drugih, *ja* predstavlja našu reakciju na stavove drugih (Mead, 2003.). Na određeni način, *ja* bi se mogao dovesti u vezu sa Simmelovom rezervom personaliteta⁸ – kontingentnim faktorom u svakom kreiranju stava ili djelovanju. Nadalje, osoba ne može biti svjesna svojeg *ja* dok se on ne manifestira, tj. ne postoji svijest o *ja* u sadašnjosti, nego jedino u prošlosti. Napravivši ovu distinkciju, Mead smatra da je pokazao kako postoji dio ličnosti koji nije društveno uvjetovan. Namjeravam prikazati kako je problem kompliciraniji ako ga promatramo sa željom otkrivanja individualnosti po sebi.

Unatoč činjenici da su *ja* i *mene* dva ravnopravna dijela jastva ili sebstva, oni su u stalnoj interakciji, što me dovodi do idućeg problema. *Ja* je osobno sebstvo, ali već sam pokazao kako Mead smatra da se osoba kao takva kreira tek u socijalnom kontekstu iz čega slijedi da *ja* nije samostojeći element osobe koji nosi njenu individualnost već reakcija na podražaj okoline koja prije ispoljavanja prolazi kroz filter *mene* i njime je modelirana. Prema tome, *ja* se može smatrati vrstom individualnosti, ali ne u dovoljnoj mjeri da bi to moglo opravdati postojanje individualnosti koja nije u velikoj mjeri određena socijalnim. Dakle, *ja* nije definitivni pokazatelj postojanja individualnosti kao supstrata, ali ukazuje na određeni stupanj autonomije u djelovanju koji se može smatrati naznakom individualnosti. Način djelovanja *mene* kao socijalno uvjetovanog dijela jastva jest da on smanjuje broj mogućnosti djelovanja *ja* na nekoliko opcija. Djelovanje *ja* manifestira se tek u odabiru jedne od mogućnosti koje su određene socijalno određenim *mene*. Proporcionalno smanjenju mogućnosti *ja*, pada i broj mogućih autentičnih reakcija što ukazuje na smanjivanje prostora slobode u kojemu potencijalno postoji individualnost.

Čini se kako se Mead u ovom trenutku najviše približio onome o čemu pišem, ali nisam u potpunosti uvjeren da bi se afektivno biranje između mogućnosti koje su ponuđene, zbog društveno nametnutih stavova, mogle shvatiti kao ispoljavanje individualnosti kao supstrata, nego više kao demonstracija kako dva socijalno determinirana dijela ličnosti funkcioniraju.

2.2. Prostor slobode s obzirom na *ja* i *mene*

Prostor slobode koji ima potencijala pružiti odgovarajući materijal za definiranje individualnosti kao supstrata kod Meadovog shvaćanja osobe može se pronaći u dva elementa njegove teorije. Prvi je *ja* kao dio jastva koji donekle predstavlja autentičnu reakciju na podražaj okoline, ali pritom su okviri bitno suženi zbog već navedenog međudje-

⁸ Dobar opis rezerve personaliteta dostupan je u hrestomatiji Formalizam u sociologiji Radomira Lukića.

lovanja te međuovisnosti *ja* i *mene*. Mead spominje i drugi, za temu znatno zanimljiviji, okvir slobode koji je u vezi s odgovaranjem sebi na način kako bi nam drugi odgovorili. Mead u knjizi *Um, osoba i društvo* navodi kako je moguće da pojedinac istupi iz socijalno konstruiranoga okvira koji mu zajednica nameće. Spomenuto ponašanje vezano je uz Meadovu (2003.) podjelu morala po pitanju odnosa zajednice i pojedinca:

- 1) moral kao socijalna konstrukcija
- 2) individualni moral

S obzirom na vlastite akcije, pojedinac se može ravnati prema bilo kojemu od dva navedena morala. Ukoliko se ravna prema socijalno konstruiranom moralu, bitno je sužen prostor slobode kao i autentične reakcije, ali ako se ravna prema individualnom moralu, akter je u mogućnosti suprotstaviti se društvu u cjelini. Takvo suprotstavljanje omogućava odbacivanje socijalnih konstrukcija i slabljenje utjecaja koje *mene* ima nad *ja*. Manji utjecaj *Mene* kao kategorije koja je uvelike socijalno određena, povlači za sobom širi djelokrug *Ja*, a samim time autentičnije reakcije.

3. Implikacije Goffmanovog pristupa na individualnost

Pri analizi elemenata Goffmanova rada relevantnih za moje proučavanje, koncentrirao sam se na njegovu knjigu *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Položaj individualnosti u njegovoj teoriji proučavat ću putem njegova shvaćanja dramaturgije, upravljanja impresijama te preko definicije situacije.

Goffmanova analiza odvija se na mikro razini, ali njegov je interes više usmjeren prema načinu na koji se predstavljamo, nego li prema individualnosti. Interakcija između aktera može se promatrati analogno kazališnoj predstavi, navodi Goffman. Osnovni je cilj svakoga aktera, pri stupanju u interakciju, proizvodnja impresija kako bi postigao da se drugi ponašaju na željeni način. U skladu s Goffmanovim stavom da je svaki susret određen načinom „...kako da (akteri) s osobom postupaju kako bi od nje izmamili željenu reakciju“ (Goffman, 2000., 15), može se zaključiti da je interakcija vođena interesom koji se socijalizira preko impresija.

Prilikom upoznavanja, akteri se pokušavaju prisjetiti određenih informacija o sugovornicima kako bi mogli definirati situaciju. Ako takve informacije nisu dostupne, oni ih nadomještaju svojim pretpostavkama o sugovornicima, s obzirom na njihovu pojavu i manire. Akter koji pokušava proizvesti impresije, procijenjuje je li ta definicija situacije i njega samoga u skladu s njegovim interesima te, ako jest, on tu situaciju prihvaća, ali i svojevrsan identitet koji iz nje proizlazi. Dakle, prihvativši situaciju i prikladni identitet,

akter se vodi istom onom situacijom koju je stvorio kako bi došao do određenoga cilja.

Na prvi se pogled može učiniti kako se nisam dotaknuo problema individualnosti kao supstrata te se ne bi moglo reći da navedeno potkopava mogućnost njegova postojanja. No, prihvaćanje određenoga identiteta i definicije situacije nije sasvim nebitno za individualnost jer se akter identificira s ulogom sebe koju je stvorio u tolikoj mjeri da „...izvođač može u potpunosti biti ponesen vlastitim nastupom; on može biti iskreno uvjeren...da je to *prava stvarnost*“ (Goffman, 2000., 31) Još jedan problem koji se javlja pri ovakvom tumačenju individue jest pitanje autentične reakcije. Pojednostavljeno govoreći, akter vođen interesima upravlja impresijama i u skladu s time stvara definiciju situacije. Određena situacija pruža komunikacijski okvir za sudionike koji se također vode vlastitim interesima te su sudjelovali u njenom definiranju. Povezanost društva i identiteta, a time i individualnosti, kod Goffmana je sveprisutna. Individua je uvijek individua jedino u relaciji s društvom ili, specifično, u ulozi koju igra. Mogući izvori akterovog ponašanja svedeni su na interes ili isključivo kao reakcije na tuđe djelovanje. Ako bih individualnost promatrao i kao određeni pokretač djelovanja, morao bih prihvatiti barem jedno od navedenoga, ako ne i oboje. U slučaju da je svako djelovanje jednostavno reakcija na tuđe, svaka interakcija bi se svela na malo kompleksniju igru, gotovo u maniri Meadove konverzacije pokreta koja bi bila objašnjiva mehanicističkim uzročnim shemama. Druga mogućnost, interes kao pokretač akcija i reakcija predstavlja manju štetu individualnosti, ali je ipak ostavlja u znatno manjim okvirima od potrebnih da bi se njima bavio u ovom radu. Tumačenje individualnosti isključivo putem djelovanja s obzirom na interes nije dovoljno čvrsto uporište da bih mogao zaključiti o postojanju individualnosti kao supstrata u izloženim postavkama.

3.1. Individualnost i relacija s društvom

Ako želimo Goffmanovu teoriju promatrati u kontekstu individualnosti kao supstrata, dolazimo da određenog problema; pri definiranju mogućih pokretača djelovanja prisiljeni smo odabrati između sebičnih interesa i reakcija na djelovanje drugih kao jedinih mogućih pokretača djelovanja. Niti jedan dio osobe nikada se ne nalazi izvan relacije s društvom i uloge koju je ono kreiralo ili koje je sama osoba kreirala. Prihvaćanje uloge ne prestaje u stražnjem planu, samo je umanjeno jer se tada akter priprema za iduće izvedbe, ponovno razmišljajući isključivo u socijalnim kategorijama.

Jedina mogućnost istupa individualnosti nalazi se u varijacijama izvođenja uloge jer se interesi mogu zadovoljiti igranjem više različitih uloga, no takve preferencije su teško odvojive od razmišljanja na relaciji sredstvo-cilj. Na kraju, moram priznati da se u velikoj

mjeri slažem s Gloverom⁹ (1980.) kako je Goffman prikazao sliku čovjeka, a ne čovjeka samog te da se ta slika čini jednodimenzionalnom.

4. Homans i teorija razmjene

Iako Homans (1994.) ni na jednom mjestu izričito ne govori o individualnosti, prepustajući taj problem psihologiji, mislim da to ne umanjuje mogućnost analize njegove teorije s ciljem pronalaženja opsega moguće individualnosti koju njegova teorija dopušta. Homansov rad indirektno zahvaća pitanje autentičnih reakcija nasuprot proračunatih što ga čini relevantnim za proučavanje individualnosti. Kada govorim o autentičnim reakcijama, pritom ne mislim nužno na impulzivno djelovanje nego jednostavno na akcije koje nisu promišljene s obzirom na korist i dobitke prije nego što su poduzete.

Za početak, opisat ću ukratko koje postavke sadrži teorija razmjene kako bih se mogao osvrnuti na neke od njih u daljnjem tekstu. Važno je imati u vidu da se osnova teorije razmjene može pronaći u Skinnerovom biheviorizmu i njegovoj paradigmi uvjetovanoga djelovanja koju je on sintetizirao s nekim osnovnim ekonomskim načelima kao što je načelo maksimizacije koristi. Kada je riječ o prikazu osobe, Homans pokazuje određenu sličnost s Goffmanom, prikazujući djelovanje aktera kao isključivo kalkulirano i promišljeno. Glavna razlika koja se ovdje nameće jest da Goffmanova teorija takav prikaz daje implicitno ili čak nenamjerno, dok Homans otvoreno govori o interesu kao pokretaču te o tome kako akter važe nagrade i gubitke prije i prilikom interakcije.

Homans ne daje previše mogućnosti postojanja autentične reakcije koja je jedna od pokazatelja individualnosti kao supstrata. Imajući u vidu njegove postulate o uspješnosti, zadovoljenju, stimulansu i odobravanju, moglo bi se ustvrditi kako njegova teorija čini zaokret od individualnosti prema malo tvrđem biheviorizmu, bez obzira na njegovo inzistiranje na „vraćanju ljudi natrag u sociologiju“. Uostalom, on sam navodi: „Želio bih samo dodati da čak i tvrdokorni psiholog ubraja „emocionalno“ ponašanje (...) među neuvjetovane reakcije koje se mogu potkrijepiti uvjetovanjem“ (Homans, 2000., 87, vlastiti prijevod).

Iz njegovog se citata vidi kako pojedinac ima određenu slobodu djelovanja, ali da je ona podložna uvjetovanju. Imajući na umu njegov stav o ljudskom ponašanju kao odnosu cijena i nagrada, nije teško pretpostaviti da će do takvog uvjetovanja neminovno

⁹ Glover smatra da smo određeni našom okolinom i pozicijom u društvu, ali da Goffman daje preveliku važnost takvom tumačenju. Snaga utjecaja koju okolina ima na pojedinca mnogo je manja nego što Goffman tvrdi, smatra Glover, te bi to impliciralo da nemamo nikakvog unutarnjeg iskustva.

doći. Pritom dolazim do zaključka da za Homansa autentične reakcije prestaju u trenutku kada pojedinac ulazi u neku vrstu interakcije s drugima.

Kada je riječ o prostoru slobode koji ima potencijal sadržavati autentičnu individualnost ili individualnost kao supstrat, Homansova teorija razmjene ostavlja razmjerno maleno područje. Potrebno je priznati da je to djelomično iz razloga što Homans zauzima donekle agnostički stav prema samoj biti osobe (prepuštajući to područje psihologiji), ali i zbog same naravi njegove teorije. Odnos između pojedinca i društva najbolje se može vidjeti u Homansovoj tvrdnji; "... (postoje) dvije vrste potkrepljujućeg ponašanja; simbolično ponašanje koje nazivamo društvenim odobravanjem i djelatnosti vrijedne na neki drugi način, kao bavljenje nečim zanimljivim" (Homans, 2000., 89, vlastiti prijevod). Ukoliko imamo na umu njegov postulat; „socijalno ponašanje je razmjena dobara..." (Homans, 2000., 97, vlastiti prijevod), nije teško zaključiti kako je pojedinac određen razmjenom i da se njegovo razmišljanje mora odvijati na relaciji trošak-dobit čak i ako to ne bi bila njegova priroda.

4.1. Prostor slobode

Unatoč značajnom približavanju redukcionističkoj verziji bihevizma, Homansa se ipak ne može s njime poistovjetiti. Djelovanje možda jest razmjena, ali se ona ne odvija na jednostavnoj *quid pro quo* bazi ili kako bi Ritzer rekao za Homansovu teoriju: „Ljudi se trude dobiti nagrade ali ne nije nužno da su njihovi izbori vođeni maksimizacijom profita; oni ne rade uvijek dugoročne ili racionalne kalkulacije te razmjenjuju opipljivu te neopipljivu robu, uključujući društvene nagrade kao što su savjeti, status i odobravanje (Ritzer, 2000., 383, vlastiti prijevod). Držim da bih se tumačenjem svake vrste interakcije kao razmjene u strogom smislu riječi udaljio od Homansove teorije, proširivši je na postavke koje on nije podržavao te bih dodatno naglašavao elemente koji onemogućavaju njenu falsifikaciju. Iz tog razloga, zaključit ću da se potencijal za postojanje individualnosti kao supstrata u Homansovoj teoriji nalazi u načinu razmjene te odabiru dobara koja nisu nužno profitabilna, na sličan način kao što je odabir jedne uloge od više ponuđenih za ispunjenje istog cilja prostor slobode u Goffmanovoj teoriji.

5. Odnos bihevizma, Goffmana i Homansa

Posljednja teorija koje ću se ukratko dotaknuti u ovom radu je bihevizistička te ću pritom pokušati sistematizirati određene prigovore Goffmanu i Homansu, koji su mi poslužili za usporedbu s bihevizmom, pokušavajući otkriti postojanje individualnosti kao supstrata u njihovim teorijama.

Najprije moram napomenuti da sam teorije navedenih autora kroz rad približavao Watsonovom klasičnom ili „S-R“ (stimulus-response) bihevizizmu i Skinnerovom radikalnom bihevizizmu, dok sam socijalni bihevizizam kakav zastupa, primjerice Mead isključio iz analize. Namjera mi je bila pokazati sličnost između određenih Homansovih te Goffmanovih postavki i „tvrđih“ verzija bihevizoralne teorije. Razlog takvog pristupa tiče se cilja mojeg proučavanja. Ukoliko prihvatimo radikalni ili pak „S-R“ bihevizizam, autentična individualnost postaje upitna te zato smatram opravdanim pokušaj dokazivanja sličnosti između proučavanih teorija i takvih vrsta bihevizizma. Pretpostavimo li da se ljudsko ponašanje može izjednačiti sa životinjskim, moguća su dva daljnja zaključka relevantna za individualnost kao supstrat; da životinje također imaju individualnost, tj. da ona nije inheretno ljudska karakteristika ili da ni ljudi ni životinje nemaju individualnost. Naravno, kada kažem *ponašanje*, mislim to u širem smislu, pritom obuhvaćajući i potencijalne unutarnje procese. Na isti način ponašanje shvaćaju radikalni bihevizoristi s razlikom da oni smatraju takvo izjednačavanje opravdanim. Bihevizoristi, naravno, ne tvrde da životinje imaju neki oblik individualnosti kao supstrata nego ga negiraju čovjeku. Sličan zaključak zastupa i George Ritzer koji tvrdi da: „Prema Skinneru, ideja da ljudi imaju unutarnju, autonomnu jezgru, predstavlja mistično, metafizičko stajalište koje mora biti eliminirano iz društvenih znanosti“ (Ritzer, 1997., 266). Skinner smatra da je uzimanje u obzir „autonomne jezgre“ kao i sama upotreba termina samo indikacija našega neznanja te da postupamo na način da ono što još nismo objasnili mistificiramo nazivajući to autonomnim dijelom ličnosti ili individualnošću¹⁰.

Homans dijeli određene postavke kako sa socijalnim, tako i s radikalnim bihevizizmom. Glavna dodirna točka Homansove teorije i socijalnog bihevizizma jest njegovo dopuštanje neke vrste određenih procesa koji se konkretno u njegovoj teoriji manifestirao kao individualni odabir određenoga sredstva od mnogih za postizanje istoga cilja. S druge strane, on ima sličnosti i s radikalnim bihevizizmom kao što je, primjerice nepostojanje autentičnih reakcija na podražaje te objašnjavanje djelovanja gotovo mehaničističkim modelima na relaciji stimulans-reakcija. Socijalni bihevizizam rijetko zauzima stajalište da se ljudi i životinje ponašaju na isti način, dok radikalni takvo stajalište podržava. Imajući to u vidu, Ritzerov citat: „Homans vjeruje da ne postoji jasna distinkcija između ponašanja ljudi i ostalih životinja“ (Ritzer, 2005., 383) ide u prilog tvrdnji kako Homasova teorija ostavlja malo mjesta za ono što Skinner naziva autonomna jezgra, a ja individualnost kao supstrat.

¹⁰ Skinnerov je stav svojevrsan argumentum ad ignorantiam; on tvrdi da postoji nešto što nije otkriveno o ljudskom ponašanju, ali da to nipošto ne znači potencijalno postojanje autonomne jezgre, nego samo da nismo prikupili dovoljno znanja o tom problemu. Ipak, čini mi se kako u ovom slučaju teret dokazivanja ne leži na njemu, budući da on zastupa negativnu propoziciju u pogledu postojanja autonomne jezgre.

5.1. Goffman i bihevizizam

Pišući o Goffmanu već sam se dotaknuo određenih sličnosti njegovog rada i biheviorističke teorije te ću sada samo u kratkim crtama rezimirati ono što sam već opisao. Osnova dramaturškog pristupa je upravljanje impresijama s ciljem postizanja željene reakcije od drugih ljudi. S obzirom na reakcije koje dolaze od sugovornika, akter modificira svoje ponašanje, prilagođavajući se podražajima koje je dobio. Ako je takvo ponašanje bilo uspješno, akter će ga ponoviti i na kraju internalizirati ulogu pomoću koje najčešće postiže željene rezultate. Konačno, akter će se i u stražnjem ili osobnom planu prilagođavati takvoj ulozi i u određenoj mjeri podesiti svoj identitet njenim karakteristikama.

Razlike između Goffmanovog dramaturškoga pristupa i radikalnoga bihevizizma su ipak mnogo veće nego li sličnosti. Svako upravljanje impresijama je na određeni način jedinstveno; tako, primjerice akter sam odabire scenu koja ne samo da odgovara njegovom cilju nego odgovara i osobnim preferencijama. Manire u krajnjoj liniji mogu biti rezultat pretvaranja, ali sam Goffman ističe kako je takva manipulacija neuspješna jer u najvećem broju slučajeva prisiljava aktera da se vrati autentičnijem prikazu sebe. Neke karakteristike individualnosti mogu se također naći u osobnom odabiru izgleda, pogotovo jer više različitih izgleda imaju potencijal ispuniti istu svrhu.¹¹ Naposljetku, moram zaključiti kako Goffmanov pristup zbog mogućnosti većega broja varijacija, Skinnerovom terminologijom, ostavlja nešto prostora za postojanje autonomne jezgre.

Zaključak

Mead konstituciju ljudskoga identiteta vidi kao dihotomnu; *jastvo* nije monistička struktura nego se sastoji od dva paralelna dijela od kojih svaki tvori posebno jastvo; *ja* (kao kontingencijski faktor reakcije) i *mene* kao suma prihvaćenih stavova od generaliziranog drugog. (Mead, 2003.) Njihova djelomična interdependencija ilustrira društveni utjecaj na formiranje individualnosti, sužavajući prostor za individualnost. Meadovo povezivanje samosvijesti i preuzimanja stavova generaliziranoga drugog pokazuje kako je identitet, pa tako i individualnost uvjetovana društvom do mjere nužnoga uvjeta za razvoj individualnosti. Spomenuta konkluzija stoji u suprotnosti postojanja individualnosti kao supstrata jer supstrat po sebi mora biti manje-više neovisan, dok je u ovome slučaju ono što nazivam supstratom kreirano interakcijom. Međuovisnost *Ja* i *Mene*, s jedne strane, ograničava prostor za postojanje autonomne jezgre, ali istovremeno u nji-

¹¹ Sloboda u odabiru različitih načina izvođenja predstave s istim ciljem ukazuje da ne bi bilo opravdano Goffmana reducirati na radikalni bihevizizam te da socijalni bihevizizam predstavlja mnogo bližu i bolju teoriju za istraživanje individualnosti kao supstrata unutar dramaturškog pristupa.

honom međudjelovanju stvara prostor slobode u smislu kontingentne naravi reakcija na podražaje. Nasuprot Meadu, Goffman se više približava radikalnom biheviorizmu u prikazu čovjeka kao jednodimenzionalnoga u djelovanju i motivacijama. Osnovni cilj svake interakcije je proizvesti impresije koje će druge natjerati da se ponašaju na način koji nam odgovara, smatra Goffman. Akteri se ravnaju putem recepcije odaslanih impresija te s obzirom na nju i svoj cilj mijenjaju način na koji izvode uloge. Usprkos takvom prikazu, dramaturški pristup ostavlja svojevrsan prostor individualnosti naglašavajući velik broj mogućih uloga koje se mogu upotrijebiti za isti cilj te isto tako velik broj varijacija u jednoj određenoj ulozi. Upravo se u takvim varijacijama nalazi prostor slobode koji se manifestira odabirom uloge i načina njenog izvođenja prema vlastitim preferencijama. Pitanje autentičnih reakcija držim i dalje otvorenim zbog Goffmanovog naglašavanja kako se gotovo cjelokupno ponašanje aktera temelji na recepciji impresija koje proizvodi.

Od triju autora o kojima je bilo riječ u ovom radu, George Homans najviše se približio radikalnom ili redukcionističkom biheviorizmu. Problem autentičnih reakcija u njegovom radu i dalje ostaje otvorenim zbog samoga karaktera djelovanja; ono je nužno usmjereno i kalkulirano te akter ne djeluje ako nije uzeo u obzir cijenu i profit (Homans, 1994.) Naravno, treba priznati da sam Homans stvar tumači znatno složenije te da sam taj odabir cijene koju ćemo platiti te nagrade koju tražimo sadrži osobne preferencije aktera. Profit kojemu se teži, razlikuje se od aktera do aktera, kao i cijena koju su spremni platiti te valuta koju pritom žele koristiti. Homansov stav da ne postoji razlika između ponašanja ljudi i životinja donekle se reflektira na njegovu teoriju u kojoj zastupa da akter razmišlja u relaciji cilj-sredstvo te je uvjetovan uspjesima ili neuspjesima takvog ponašanja. Mogućnost postojanja individualnosti kao supstrata nalazi se u odabiru opipljivih sredstava kako bi se postigli ciljevi koji naizgled nisu pragmatički opravdani.

Uzevši u obzir navedene postavke autora kojih sam se dotaknuo u ovom radu, nalazim se u nezavidnoj poziciji s obzirom na početnu namjeru da pronađem prostor za individualnost zajednički važnim predstavnicima sociologije svakodnevnoga života. Držim kako nije moguće dati jedinstvenu definiciju individualnosti za navedene autore, pa čak ni pronaći zajednički nazivnik po pitanju autentičnih reakcija ili prostora slobode. Prisiljen sam vrlo općenito zaključiti kako se individualnost može poistovijetiti s kontingencijom; ona je osobni način pokoravanja društvenim zakonitostima, bez obzira kako ih pojedini autor definirao.

Literatura

- Buss, Sarah (2002.) *Personal Autonomy* Stanford Encyclopedia of Philosophy
- URL: <http://plato.stanford.edu/entries/personal-autonomy/> (preuzeto 28.2.2010).
- Goffman, Erving [2000.(1959.)] *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd, Geopoetika.
- Homans, George C. [1994. (1958.)] *Social Behaviour as Exchange* Oxford, Blackwell.
- Loux, Michael J. (2006.) *Metafizika; suvremeni uvod*, New York, Routledge.
- Manning, Philip (2005.) *Freud and American Sociology* Malden, Polity.
- Mead, George H. [2003. (1934.)] *Um, osoba i društvo sa stajališta socijalnog biheiorista*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo.
- Ritzer, George (1997.) *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb, Nakladni zavod Globus.
- Ritzer, George (2005.) *Encyclopedia of Social Theory* vol.1. United States of America, Sage publications, Inc.
- Ritzer, George (2005.) *Encyclopedia of Social Theory* vol.2. United States of America, Sage publications, Inc.

ABSTRACT

Sociology of everyday life suffers from an in-built dichotomy when it comes to approaching individuality. In light of their opposition to the dehumanization of social science, many sociologists of everyday life strive to „return man to sociology“. As opposed to this objective, most theorists see the person as the result of interactions that are almost exclusively of social nature. This paper attempts to tackle the problem whether the authors that emphasise social construction of the individual, leave enough space for the non-social components that we commonly refer to as “individuality”.

KEYWORDS: individuality as a substrate, autonomous reactions, sociology of everyday life, field of freedom

PRIJEVODI

Tekst u prijevodu preuzet je prema: Becker, H., (1991.) Outsiders : Studies In The Sociology Of Deviance (str. 177-212), The Free Press, New York.

PREISPITIVANJE TEORIJE ETIKETIRANJA

Howard Becker

Devijantne pojave su odavno jedno od žarišta sociološke misli. Naše teorijsko zanimanje za prirodu društvenog reda povezano je s praktičnim zanimanjem za djelovanje koje se smatra štetnim za pojedince i društvo kako bi se naša pažnja usmjerila na širok spektar različito nazivanog ponašanja - kriminalno, poročno, nonkomformističko, zastranjeno, ekscentrično ili povezano s ludilom. Bilo da ga se smatra neuspjelim pokušajem socijalizacije i sankcioniranja ili jednostavno prijestupom i problematičnim ponašanjem, želimo znati zašto se ljudi ponašaju na neprihvatljive načine.

Posljednjih godina naturalistički pristup (Matza, 1969) u središte devijantnosti smješta interakciju prijestupnika i onih koji ih proglašavaju prijestupnicima. Krug ljudi, spomenut ću samo neke - Frank Tannenbaum (1938), Edwin Lemert (1951), John Kitsuse (1962), Kai Erikson (1962) i ja (Becker, 1963) – doprinio je razvoju prilično nespretno nazvane "teorije etiketiranja". I dok mnogi, još od uvodnih počela, kritiziraju, proširuju i osporavaju njene izvorne postavke, drugi doprinose njenom razvoju značajnim istraživačkim rezultatima.

Želio bih se osvrnuti na taj razvoj i vidjeti gdje smo danas (usp. Schur, 1969). Što se dosad postiglo? Što joj se zamjera? Što moramo promijeniti u vlastitom shvaćanju? Tri su teme koje se moraju posebno raspraviti: poimanje devijantnosti kao kolektivnog djelovanja, demistificiranje devijantnosti te moralne dileme teorije devijantnosti. U svakoj ću od tih tema primijeniti svoje zaključke na sociološka istraživanja i analizu općenito, ponovno potvrđujući da područje devijantnosti nije ništa posebno, nego još jedna vrsta ljudskog djelovanja koju treba proučiti i razumjeti.

Mogao bih odmah započeti odbacivanjem nekih naizgled složenijih postavki, jasno izražavajući svoje nezadovoljstvo izrazom "teorija etiketiranja". Nikada nisam smatrao kako moje i izvorne postavke mojih kolega trebaju biti nazivane teorijom, barem ne potpuno definiranom teorijom, što se sad osporava. Grupa je autora prigovarala kako

Ovaj je rad prvi puta predstavljen na sastancima Britanske Sociološke Udruge, u travnju 1971., u Londonu. Mnogi su mi prijatelji pomogli svojim mišljenjem o prvotnom nacrtu. Posebno želim zahvaliti Eliotu Freidsonu, Blanche Geer, Irvingu Louisu Horowitzu, i Johnu I. Kitsuseu.

teorija etiketiranja ne pruža niti etiološko objašnjenje devijantnosti (Gibbs, 1966; Bordua, 1967; Akers, 1968), niti govori o tome zašto se ljudi ponašaju devijantno, a pogotovo ne daje objašnjenje *zašto* se oni tako ponašaju dok drugi oko njih to ne čine. Ponekad kritičari smatraju da je teorija iznesena, ali da je pogrešna. Neki su smatrali da je teorija pokušavala objasniti devijantno ponašanje kroz reakcije drugih na to ponašanje. Prema tom tumačenju, tek nakon što je se etiketira devijantnom, ta se osoba počinje devijantno ponašati, ne ranije. Ovakvu je teoriju lako odbaciti pozivajući se na činjenice iz svakodnevnog iskustva.

Izvorni zagovornici teorije zapravo nisu ni predlagali rješenje etiološkog pitanja. Njihovi su ciljevi bili skromniji. Htjeli su proširiti područje koje obuhvaća bavljenje devijantnim ponašanjem, uključujući u svoje proučavanje i aktivnosti ostalih, a ne samo navodnog devijanta. Smatrali su, naravno, da će, kad u tome uspiju i kad istraživanjem budu obuhvaćene nove varijable, sva pitanja kojima se proučavatelji devijantnosti inače bave, dobiti novu perspektivu.

Nadalje, sâm čin etiketiranja, kako ga provode moralni poduzetnici, iako važan, ne može biti shvaćen kao jedino i samodovoljno objašnjenje onoga što navodni devijanti zapravo rade. Bilo bi nerazumno sugerirati da pljačkaši pljačkaju ljude jednostavno zato što ih je netko etiketirao kao pljačkaše, ili da sve što homoseksualac radi, radi jer ga je netko nazvao homoseksualcem. Ipak, ovakav je pristup najviše doprinio usmjeravanju pažnje na način na koji etiketiranje smješta počinitelja u okolnosti koje mu otežavaju nastavak obavljanja normalnih svakodnevnih poslova te ga tako navode na „*abnormalno*“ djelovanje (kao u slučajevima kada policijski dosje otežava pojedincu legalno zarađivanje za život te ga tako navodi na bavljenje nezakonitim radnjama). U kojoj mjeri (dakako, empirijski gledano) etiketiranje tako djeluje, treba odrediti istraživanjem pojedinačnih slučajeva, a ne teorijskim postavkama. (Vidi Becker, 1963, 34-35; Lemert, 1951, 71-76; Ray, 1961; Lemert, 1972.)

Konačno, kada je teorija usmjerena na neosporno djelovanje onih koji su službeno zaduženi za definiranje devijantnosti, ona se ne bavi empirijskom karakterizacijom rezultata rada određenih društvenih institucija. Tvrditi da se osobu koja je proglašena devijantnom, u nekim određenim okolnostima može izložiti određenom postupku, nije isto kao i tvrditi da umobolnice od ljudi uvijek stvore luđake ili da ih zatvori uvijek pretvore u obične kriminalce.

Etiketiranje je ostvarilo svoju teorijsku važnost na sasvim drugačiji način. Različite vrste aktivnosti i njihovi pojedinačni primjeri, mogu se i ne moraju smatrati devijantnim, ovisno o različitim relevantnim promatračima koji se njima bave. Razlika u definiciji, etiketi kojom se obilježava aktivnost, važna je za ono što svi, i promatrači i počinitelji,

posljedično čine. Kako ističe Albert Cohen (1965; 1966; 1968), teorija je kombiniranjem dvije dihotomne varijable stvorila model koji se sastoji od četiri dimenzije: određena aktivnost ili postoji ili ne postoji i ona je definirana ili kao devijantna ili kao nedevijantna. Teorija nije teorija o jednoj tako nastaloj dimenziji, već je teorija o sve četiri i njihovim uzajamnim vezama. Manje je važno (iako ne i beznačajno, kao što to nije ni pitanje definiranja) u kojem ćemo od te četiri dimenzije zapravo pronaći odgovarajuću devijantnost – važnije je shvatiti koliko se propušta promatrajući bilo koju od vrijednosti pojedinačno, zanemarujući njenu vezu s ostalim dimenzijama.

Moja je izvorna formulacija stvorila određenu zbrku nazivanjem jedne od tih varijabli „poslušno“ ponašanje (kao suprotnost „neposlušnom“ ponašanju). To razlikovanje pretpostavlja da je do problematičnog ponašanja već došlo, iako je, naravno, upravo to, ono što je teorija željela problematizirati. Smatram kako je bolje tu dimenziju opisati kao postojanje ili nepostojanje određene aktivnosti. Dakako, obično proučavamo one aktivnosti koje će i ostali vjerojatno definirati devijantnima, što će nas, najvjerojatnije, i dovesti do promatranja složene drame optuživanja i definiranja, a koja je u središtu našeg područja proučavanja. Prema tome, područje našeg interesa može biti i ponašanje osobe koja puši marihuanu ili ponašanje osobe koja se upušta u homoseksualan čin u javnim zahodima, djelomično i zato što će se takve aktivnosti, kad se otkriju, najvjerojatnije definirati devijantnima. Proučavamo ih i kao pojave koje su nam zanimljive i iz drugih razloga. Tako, proučavajući konzumiranje marihuane, možemo proučavati i način na koji ljudi društvenom interakcijom uče kako protumačiti vlastito fizičko iskustvo (Becker, 1953). Proučavajući homoseksualne susrete u javnim zahodima, možemo naučiti kako ljudi usklađuju svoje aktivnosti prešutnim dogovorom (Humphreys, 1970). Također se možemo pitati kako velika vjerojatnost da će aktivnost biti označena devijantnom utječe na usvajanje i nastavljanje te aktivnosti. Pritom je dobro baratati pojmom koji će ukazivati na to da su drugi kadri definirati takve aktivnosti devijantnima i bez da unaprijed postoji znanstveno obrazloženo mišljenje da je ta aktivnost uistinu devijantna. Predlažem da takve aktivnosti nazovemo „potencijalno devijantnima“.

Dakle, teorija etiketiranja, sa svime što obuhvaća i na što se odnosi, nije niti teorija, niti je usredotočena isključivo na čin etiketiranja kao što to neki smatraju. Ona je, prije, način gledanja na opće područje ljudske aktivnosti, ona je perspektiva iz koje će, možda, ranije nejasne stvari biti jasnije. (Dopustit ću si neslaganje s uobičajenim nazivom teorije te ću od sada koristiti naziv interakcionistička teorija devijantnosti).

Devijantnost kao kolektivno djelovanje

Sociolozi su suglasni oko toga da je područje njihovog proučavanja društvo, ipak, to suglasje postoji samo ako ne ulazimo previše u samu prirodu društva. Osobno više volim razmišljati o onom što istražujemo kao *kolektivnom djelovanju*. Ljudi djeluju, kao što su to Mead (1934) i Blumer (1966; 1969) najjasnije prikazali, *zajedno*. Ljudi rade to što rade imajući na umu što su drugi dosad napravili, što trenutno rade, ili što će možda raditi u budućnosti. Pojedinač pokušava uskladiti vlastito djelovanje s djelovanjem drugih, kao što i svaki od njih prilagođava vlastito djelovanje djelovanju ostalih i načinu na koji očekuje da će ostali djelovati. Zbroj svih tih prilagodbi i uklapanja može se nazvati kolektivnim djelovanjem, pogotovo ako se ima na umu da se taj izraz ne odnosi samo na svjesni kolektivni dogovor da se, recimo, započne štrajk, već i na sudjelovanje u nastavi, zajednički obrok ili prelaženje ulice. Na svako se od ovih djelovanja može gledati kao na nešto što radi mnogo ljudi zajedno.

Pri korištenju izraza "prilagodba" i "uklapanje" ne namjeravam nametati opće miroljubiv pogled na društveni život ili bilo kakvu nužnost da ljudi podliježu društvenim ograničenjima. Želim samo istaknuti da ljudi uglavnom uzimaju u obzir što se događa oko njih i što će se vjerojatno događati nakon što odluče na koji će način djelovati. Prilagodba može biti i, primjerice, odluka da ću, ako će policija tražiti baš *tu*, bombu staviti *tamo*, jednako kao i odluka da, ako policija namjerava tražiti, i neću napraviti nikakvu bombu ili uopće o tome razmišljati.

U nastavku rasprave jednako ne namjeravam nametati da se društveni svijet sastoji isključivo od susreta licem u lice između pojedinaca. Pojedinci mogu sudjelovati u jakim i stalnim interakcijama bez da se ikad susretnu licem u lice: interakcija između filatelista se uglavnom odvija poštom. Nadalje, kompromisna se interakcija, uklapanje i zajednička prilagodba djelovanja, odvija i između grupa i organizacija. Politički proces koji okružuje dramu devijantnosti je te vrste. Ekonomske organizacije, strukovne udruge, sindikati, lobisti, moralni poduzetnici i zakonodavci međusobno djeluju kako bi utvrdili uvjete pod kojima oni koji, primjerice, predstavljaju državu u provođenju zakona, ulaze u interakciju s onima koji su optuženi da su te zakone prekršili.

Ako ikoju ljudsku aktivnost možemo smatrati kolektivnom aktivnošću, onda sigurno devijantnu aktivnost možemo vidjeti kao takvu. S kojim ishodom? Jedan je ishod opća perspektiva koju želim nazvati "interakcionističkom". U najjednostavnijem obliku, teorija inzistira na promatranju svih sudionika u bilo kojem dijelu navodnog devijantnog ponašanja. Činimo li tako, uviđamo da te aktivnosti zahtijevaju prikriveno ili neverbalno sudjelovanje mnogih ljudi i grupa da bi se odvijale kako se odvijaju. Kada se radnici taj-

no udruže kako bi ograničili industrijsku proizvodnju (Roy, 1954), oni to rade uz pomoć nadzornika, radnika koji su zaduženi za održavanje, i čovjeka iz alatnice. Kada zaposlenici industrijskog postrojenja krađu, oni krađu uz aktivno sudjelovanje zaposlenika iznad i ispod njih u hijerarhiji tvrtke (Dalton, 1959). Ovakva zapažanja sâma dovode u pitanje teorije koje devijantno ponašanje smještaju u područje individualne psihologije jer bismo, za pojašnjavanje složenih obrazaca kolektivnog djelovanja koje promatramo, morali krenuti od određivanja čudesnog spoja individualnih patoloških oblika ponašanja. Ljudi, čija je sposobnost za procjenu stvarnosti neprimjerena i pate od psiholoških poremećaja, ne bi se dobro uklopili u kriminalne urote, zato što je s njima teško surađivati

Smatramo li devijantnost kolektivnim djelovanjem, odmah možemo primijetiti da ljudi djeluju imajući na umu reagiranje svih onih koji su uključeni u to djelovanje. Računaju na to kako će njihova okolina procjeniti njihove postupke i kako će ta procjena utjecati na njihov ugled i položaj: delinkventi, koje su proučavali Short i Strodtbeck (1965), su počinili neka djela zbog kojih su nastradali, zato što su htjeli zadržati položaj i poštovanje koje su imali u svojim bandama.

Promatramo li sve ljude i organizacije uključene u potencijalno devijantno ponašanje, otkrivamo kako se to kolektivno djelovanje ne sastoji samo od počinjenja navodnog prijestupa. To je složena drama u kojoj glavnu ulogu ima iznošenje optužbi protiv prijestupa. Štoviše, Erikson (1966) i Douglas (1970), među inima, prepoznaju istraživanje devijantnosti ponajviše kao studiju o stvaranju i reafirmaciji značenja morala u svakodnevnom životu. Neki od glavnih sudionika sami ne sudjeluju u počinjenju prijestupa, već se pojavljuju kao provoditelji zakona ili morala, kao oni koji prijavljuju da je prijestup počinjen, oni koji prijavljene odvede u pritvor, dovode pred institucije zakona ili su baš oni ti koji ih kažnjavaju. Promatramo li dovoljno dugo i dovoljno detaljno, možemo zaključiti da oni to rade ponekad, ali ne uvijek, nekim ljudima, ali ne svima, na nekim mjestima, ali ne i na svim. Te nedosljednosti dovode u pitanje jednostavnu odluku o tome kada je zapravo nešto pogrešno. Očito je da se sudionici često ne slažu oko toga što je devijantno i često preispituju devijantnu prirodu nekog čina. Sudovi se ne slažu, policija je suzdržana i kad je zakon jasan, oni koji su uključeni u zabranjenu aktivnost ne slažu se sa službenim objašnjenjima. Nadalje, vidimo da i neke aktivnosti, koje bi, prema tradicionalno prihvaćenim standardima, nedvojbeno trebale biti označene devijantnima, nitko takvima nije označio. Primjećujemo da i institucije za provođenje zakona i morala često oklijevaju dozvoljavajući tako da neke aktivnosti ne budu otkrivene, ili da se za njih ne kažnjava zato što bi ustrajanje na rješavanju slučaja predstavljalo problem, zato što su i njima sâmima ograničeni resursi i ne mogu progoniti svakoga, ili zato što prijestupnik ima dovoljnu moć da se zaštiti od progona, ili jer ih se plaća da gledaju u drugu stranu.

Sociologu, koji traži jasne kategorije kriminala i devijantnosti te očekuje da će u potpunosti moći reći kad je netko sudjelovao u nekoj od tih aktivnosti kako bi ih mogao promatrati u korelaciji s drugim aktivnostima, ove nedosljednosti predstavljaju problem. Može se nadati da će problem nestati uz pomoć poboljšanih tehnika prikupljanja podataka i istraživanja. Duga povijest pokušavanja osiguravanja takvih tehnika ukazuje na to da je ta nada uzaludna: to područje ljudskog nastojanja ne podržava vjeru u neminovnost napretka.

Problem nije tehničke prirode. On je teorijski. Tu se mogu izvesti upotrebljive definicije ili za određena djela koja ljudi mogu počinili ili za određene kategorije devijantnosti kako ih svijet (najčešće, ali ne i isključivo, vladajuće institucije) definira. No, ne može se stvoriti model u kojem se te definicije u potpunosti podudaraju, zato što se ne podudaraju ni empirijski. One pripadaju u dva različita, doduše povezana, sistema kolektivnog djelovanja. Jedan se sastoji od ljudi koji surađuju u provedbi određene aktivnosti. Drugi se sastoji od ljudi koji sudjeluju u drami morala koja "prijestup" otkriva i procesuiraju, bez obzira na to je li postupak služben i legalan ili u potpunosti neslužben.

Dvoznačnost, u kojoj se riječ "devijantnost" upotrebljava za označavanje dva različita procesa koji se odvijaju u ta dva sistema (dobar primjer za to je i Alvarez, 1968), je potaknula mnoge žustre rasprave o interakcionističkim teorijama. S jedne strane, neki bi analitičari htjeli da "devijantnost" označuje aktivnosti koje su pogrešne za svakog „razumnog“ člana društva ili prema nekoj dogovorenoj definiciji (primjerice, kršenje nekih postojećih pravila, statistička rijetkost ili psihologijska patološka pojava). Usredotočuju se na sistem djelovanja u kojem se odvijaju te aktivnosti. Isti analitičari upotrebljavaju tu riječ i za ljude koji su uhićeni i koje se procesuiraju kao da su počinili navedeno djelo. U tom se pak slučaju usredotočuju na sistem djelovanja u kojem se odvija donošenje presuda. Ova dvoznačnost nije neprecizna samo, i isključivo samo, ako su oni koji su počinili to djelo ujedno i oni koji su uhićeni. Mi pak znamo da nisu. Stoga, ako su predmet našeg istraživanja oni koji su počinili djelo (uz pretpostavku da ih možemo identificirati), nužno uključujemo i one koji nisu uhićeni i nisu etiketirani. No, ako su predmet našeg istraživanja oni koji jesu uhićeni i etiketirani, nužno uključujemo i one koji nikad nisu počinili navedeno djelo, ali se prema njima postupalo kao da jesu (Kitsuse i Cicourel, 1963).

Niti jedna od tih alternativa ne zadovoljava. Ono što su teoretičari interakcionističke teorije postigli jest to, da se ta dva sistema smatra različitim, bez obzira na postojeća preklapanja i interakcije, ali i bez pretpostavljanja njihove pojavnosti. Na taj se način može proučavati geneza upotrebe droge, kao što smo učinili Lindersmith (1968) i ja, i mogu se proučavati i etiološka pitanja, bez pretpostavke da ono što ljudi proučavaju ima nužno veze s generaliziranim poimanjem devijantnosti. Također je moguće, kao što

to čine i mnoga nedavna istraživanja (npr. Gusfield, 1963), proučavati dramu moralne retorike i djelovanja u kojoj se devijantnost neke aktivnosti stvara, prihvaća, odbija i u kojoj se o njoj raspravlja. Glavni ishod interakcionističke teorije je fokusiranje na tu dramu, koja postaje predmet istraživanja, i na proučavanje relativno zapostavljenih sudionika u toj drami - onih koji su dovoljno moćni da odlučuju o proglašavanju aktivnosti devijantnima, a to su policija, sudovi, liječnici, zaposleni u školama i roditelji.

U svojim sam prvotnim pretpostavkama teorije namjeravao naglasiti logičku neovisnost aktivnosti i prosudbe ljudi o njoj. One su ipak sadržavale nedorečenosti koje su graničile s kontradikcijom, pogotovo oko pojma "pritajena devijantnost."¹ Pregledavajući te nedorečenosti i neka moguća rješenja pokazalo se da razvoju teorije može pomoći detaljnija analiza od one koju smo već proveli prilikom analize devijantnosti kao kolektivnog djelovanja.

Započnemo li tako da kažemo da je neka aktivnost devijantna zato što je tako definirana, kakvo bi značenje pritom imao izraz pritajena devijantnost? Kako je nitko nije definirao kao devijantnu, ona, po definiciji, ne može biti devijantna, ali „pritajeno“ znači da *mi* znamo da je devijantna, čak i ako nitko drugi to ne zna. Lorber je djelomično riješio taj paradoks (1967) predloživši da je važna vrsta slučajeva kad počinitelj sâm zaključi da je ono što je učinio devijantno, iako je uspio spriječiti druge da saznaju što je učinio, bilo zato što i sam vjeruje da ta aktivnost uistinu jest devijantna ili zato što misli da bi je drugi smatrali takvom.

No, što ako počinitelj ne dođe do tog zaključka? Što ako ne postoje aktivnosti koje je moguće definirati kao devijantne i koje znanstvenici takvima ne bi proglasili? (Ovdje mislim na prijestupe poput vraćanja [Selby, neobjavljeno]: ne možemo zamisliti slučaj s tajnom vješticom jer "znamo" kako nitko zapravo ne može općiti s vragom ili prizivati demone). Ni u kom slučaju ne možemo računati na to da će definiranje sâm riješiti paradoks. Ali možemo proširiti Lorberovu zamisao uviđajući da je on uključio i postupak koji, provode li ga određeni ljudi, dovodi do takvog zaključka s obzirom na „činjenice“ o konkretnom slučaju. Ljudi, koji vjeruju u vještice, imaju načine na koje odlučuju kada je došlo do vraćanja. Možemo znati, ako dovoljno poznavajemo okolnosti da bismo to znali, da će ih ono što otkriju koristeći svoje načine dovesti do zaključka da se vraćanje dogodilo. U slučajevima manje maštovitih prekršaja možemo, primjerice, znati da osoba u svom džepu ima stvari za koje će, ako je policija pretraži, biti najvjerojatnije zakonski odgovorna i optužena za posjedovanje droge.

Drugim riječima, pritajena se devijantnost sastoji od podložnosti prema uobičajenim postupcima koji otkrivaju devijantnost određene vrste, od činjenice da smo u poziciji u

¹ Pri ponovnoj analizi problema pritajene devijantnosti su mi uvelike pomogli Jack Katz i John I. Kitsuse.

kojoj bi proglašavanje neke aktivnosti devijantnom bilo lako održivo. Ono što ovu vrstu djelovanja čini kolektivnom jest općenito prihvaćen način postupka otkrivanja i dokazivanja takvih djelovanja.

Čak i s tim pojašnjenjem, poteškoće ostaju. U drugoj vrsti slučajeva – primjenjujući pravila *ex post facto* – pritajena devijantnost sigurno nije postojala zato što je zakonska odredba o kažnjivosti donesena tek nakon što je navodno djelo počinjeno (Katz, 1972). Zakonske procedure mogu izvući činjenice vezane uz slučaj kako bi se kasnije dokazalo da je devijantno djelo počinjeno, ali počinitelj nije mogao biti devijantan, niti pritajeno niti nikako drugačije, jer odredba o devijantnosti ranije nije postojala. Ipak, moguće je da se i tu osobu smatra devijantnom, recimo, ako cijeli slučaj dospije u javnost i netko odluči da, ako nema pravila protiv takve aktivnosti, onda ga treba izmisliti. Je li takva osoba ipak bila pritajeno devijantna?

Paradoks će se riješiti sâm, uvidimo li da se, kao i drugi oblici kolektivnog djelovanja, aktivnosti i definiranje u cijeloj drami devijantnosti, događaju tijekom jednog vremenskog razdoblja i da se razlikuju u različitim vremenskim razdobljima. Definicije ponašanja se donose jedna za drugom te aktivnost može biti definirana kao nedevijantna u vremenu t_1 , a devijantna u t_2 , bez ukazivanja na činjenicu da je u jednom trenu bila i devijantna i nedevijantna. Koristeći prijašnja zapažanja, primjećujemo da aktivnost možda i nije bila pritajeno devijantna u vremenu t_1 jer nijedan tadašnji postupak nije mogao dokazati aktivnost koju se može proglasiti devijantnom. Ista ta aktivnost može biti pritajeno devijantna u t_2 , jer je u međuvremenu doneseno novo pravilo te sada postoji postupak koji će donijeti odluku o postojanju devijantnosti.

Upravo izložene pretpostavke nas podsjećaju na važnu ulogu moći u interakcionističkim teorijama devijantnosti (Horowitz i Liebowitz, 1968). Pod kojim okolnostima donosimo i provodimo pravila *ex post facto*? Smatram da će empirijska istraživanja pokazati da do njih dolazi kada je jedna strana nesrazmjerno moćnija, tako da može nametnuti vlastitu volju unatoč otporu drugih, ali želi zadržati privid pravednosti i racionalnosti. To se obično odvija i u odnosima između roditelja i djeteta te u sličnim autoritativnim slučajevima kao što su oni između socijalnog radnika i njegova klijenta, ili između učitelja i učenika.

Promatrajući devijantno ponašanje kao oblik kolektivnog djelovanja, koje treba istražiti u svim njegovim pojavnostima isto kao bilo koji drugi oblik kolektivnog djelovanja, uviđamo da predmet našeg istraživanja nije izolirana aktivnost čije ćemo porijeklo tek otkriti. Štoviše, ako treba doći do takve aktivnosti i ako do nje dođe, ona će se odvijati u složenoj mreži djelovanja, u koja su uključeni i ostali, i na sebe preuzeti dio te složenosti zbog različitih načina na koje je različiti ljudi i grupe definiraju. Takvo učenje primjenju-

jemo i na proučavanje svakog drugog područja društvenog života. Usvojimo li ga, ipak nas neće u potpunosti osloboditi pogrešaka, već će predstavljati stalan izvor problema za naše teorije i metode.

Demistificiranje devijantnosti

Sociolozi si sami otežavaju svojom zapravo neuništivom navikom stvaranja misterioznosti oko uobičajenih događaja i iskustava. Sjećam se - jedno od mojih prvih iskustva na postdiplomskom studiju – kako nas je na početku studija Ernest Burgess ozbiljno upozoravao da zdrav razum navodi na krive zaključke. Istovremeno je Everett Hughes od nas zahtijevao da posvećujemo posebnu pažnju svemu što vidimo i čujemo vlastitim očima i ušima. Neki su od nas mislili da su ta dva imperativa kontradiktorna, ali smo takva razmišljanja potisnuli - kako bismo sačuvali zdravi razum.

Oba su zahtjeva opravdana jer sadrže bitan dio istine. Zdrav nas razum, u jednom od svojih značenja, može obmanuti. Taj zdravi razum predstavlja tradicionalnu plemensku mudrost, mješavinu onog "što svi znaju" i što djeca uče tijekom odrastanja, stereotipe iz svakodnevnog života. On sadrži i sociološke generalizacije o prirodi društvenih pojava, povezanosti društvenih kategorija (npr. između rase i kriminala, društvene klase i inteligencije), i etiologiju problematičnih društvenih uvjeta poput siromaštva i rata. Zdravorazumske generalizacije nalikuju po formalnoj strukturi onima iz društvenih znanosti; značajno se pak razlikuju po tome što na njih ne utječu kontradiktorna zapažanja. Generalizacije društvenih znanosti se u načelu i često u stvarnosti mijenjaju kada nova zapažanja dokažu da nisu točne. Zdravorazumske generalizacije ne. Ovakav zdravi razum, posebno zato što ne griješi slučajno, ide na ruku već utemeljenim institucijama.

Drugo značenje zdravog razuma upućuje na to, da običan čovjek, glave neopterećene pomodnim teorijama i apstraktnim idejama s katedre, može bar prepoznati ono što mu je ispred nosa. I potpuno različite filozofije poput pragmatizma i Zen filozofije poštuju sposobnost običnog čovjeka da vidi, zajedno sa Sanchom Panzom, da je vjetrenjača stvarno vjetrenjača. Misлити da je ona vitez na konju je, kako god okrenuli, stvarna pogreška.

Sociolozi često ignoriraju ono što ovakav zdravi razum nalaže. Ne bismo smjeli pretvarati vjetrenjače u vitezove. No, često kolektivno djelovanje - ljude koji djeluju zajedno - pretvaramo u apstraktne imenice koje jedva imaju veze s ljudima koji djeluju zajedno. Tada obično gubimo zanimanje za svjetovne stvari kojima se ljudi zapravo bave. Ignoriramo ono što vidimo jer nije apstraktno i lovimo nevidljive „sile“ i „uvjete“ koje, kao

što su nas naučili, smatramo predmetom sociološkog istraživanja.

Neiskusni sociolozi redovito nailaze na probleme prilikom terenskih istraživanja jer ne prepoznaju sociologiju, onakvu o kakvoj su čitali, u ljudskom djelovanju koje vide oko sebe. Provedu osam sati proučavajući tvornicu ili školu i vrate se s dvije stranice bilježaka i tvrdnjom kako "se ništa posebno nije događalo". Misle kako ono što su promatrali ne sadrži niti elemente anomalije, ni stratifikacije društva, ni birokracije, ni bilo koje druge uobičajene sociološke teme. Ne shvaćaju da smo izmislili te pojmove kako bismo se nesmetano mogli baviti većim brojem slučajeva u kojima ljudi nešto rade zajedno, a za koje smo odlučili da su na svoj način međusobno dovoljno slični da se, u svrhu istraživanja, prema njima jednako odnosimo. Preziranjem zdravog razuma novaci ignoriraju događaje koji ih okružuju. To što ne uspijevaju napraviti bilješke o detaljima iz svakodnevnog života dovodi do toga da ih ne mogu iskoristiti za proučavanje apstraktnih pojmova kao što je anomalija ili neki drugi do kojeg su možda došli sami. Važan metodološki problem predstavlja sistematizacija postupka kojim, uvažavajući etnografske detalje, dolazimo do općenitih pojmova, a koje možemo iskoristiti za imenovanje problema do kojih nas je dovelo istraživanje ili kojih smo tako postali svjesni.

Obratno, ljudi koje sociolozi proučavaju, često teško prepoznaju sebe i svoje aktivnosti u sociološkim izvještajima napisanim o njima. Ovo bi nas trebalo brinuti više nego što je to slučaj do sada. Od laika i ne treba očekivati da će napraviti analizu umjesto nas. No, kada opisujemo ili stvaramo pretpostavke o njihovim aktivnostima, ne bismo smjeli ignorirati činjenice koje laici uzimaju u obzir. Mnoge teorije devijantnosti tvrde, implicitno ili eksplicitno, da određeni skup stavova stvara podlogu za potencijalno ponašanje koje nije u skladu s pravilima, iako se te teorije zasnivaju na podacima (kao što su službeni sudski izvještaji) koji ne govore tome u prilog. Razmotrite opise počiniteljeva stanja uma u teorijama o anomaliji, od Durkheima preko Mertona pa do Clowarda i Ohlina. Naša je pažnja potrebna onda, kada se proučavani ljudi, bez stručnog pojašnjavanja, ne mogu prepoznati u takvim opisima.

Nisu samo opisi vlastitih stanja uma ti koje počinitelji ne mogu prepoznati. Često ne mogu prepoznati ni djela za koja se pretpostavlja da su počinili, zato što sociolog nije dovoljno promatrao to djelovanje, ili se nije uopće pozabavio detaljima. Taj propust ima ozbiljne posljedice. Tako u naše teorije ne možemo uključiti stvarne okolnosti aktivnosti, niti one mogu uzeti u obzir ograničenja i prilike koje su stvarno prisutne. Može se dogoditi da teoretiziramo o aktivnostima koje se nikad ne odvijaju tako kako mislimo.

Promotrimo li pomnije predmet istraživanja, najvjerojatnije ćemo vidjeti i sadržaje koji iziskuju punu pozornost interakcionističke teorije. Vidimo da ljudi, koji se uključuju u aktivnosti koje se obično smatra devijantnim, nisu motivirani nekim zagonetnim, nes-

poznatljivim silama. Oni čine to što čine iz više-manje istih razloga kojima se opravdava i uobičajeno ponašanje. Vidimo da se društvena pravila, daleko od toga da su stalna i nepromjenjiva, neprestano određuju iznova za svaku situaciju kako bi se prilagodila volji i položaju moći različitih sudionika. Vidimo i da aktivnosti smatrane devijantnima često zahtijevaju složene mreže međusobnog djelovanja, koje bi ljudi s psihičkim poteškoćama teško izveli. Interakcionistička teorija može biti gotovo neminovna posljedica postavki naših teorija devijantnosti i uređenog pomnijeg promatranja sadržaja za koji se tvrdi da je njen smisao.

Ako nam i zdrav razum i znanost nalažu da pomno promotrimo pojave prije nego što o njima počnemo postavljati teorije, to nam pokoravanje pravilima stvara složenu teoriju koja obuhvaća i akcije i reakcije svih sudionika uključenih u stvaranje devijantne aktivnosti. Ta teorija odluku o tome je li se navodna aktivnost stvarno dogodila, jesu li službeni izvještaji točni i u kojoj mjeri, prepušta empirijskim istraživanjima (radije nego da je zasniva na pretpostavci). Posljedično se javlja sumnja u korisnost statistika i službenih izvještaja kojima su se obično služili istraživači, a što je izvor problema starijih načina proučavanja devijantnosti. Tu ne bih htio kritizirati službene zapisnike, obrane u njihovu ime i prijedloge novih načina korištenja, već samo primijetiti da nas je detaljnije promatranje ljudi koji djeluju zajedno dovelo do zaključka da su ti zapisnici također proizvodi ljudi koji djeluju zajedno i da ih treba objašnjavati u tom kontekstu (Pogledaj Cicourel i Kitsuse, 1963; Garfinkel i Bittner, 1967; Cicourel, 1968; Biderman i Reiss, 1967; Douglas, 1967).

Veza između interakcionističke teorije devijantnosti i oslanjanja na iscrpne analize promatranja na terenu, kao glavne metode prikupljanja podataka, teško može biti slučajna. S druge strane, smatram kako ta veza nije i nužna. Interakcionistička teorija proizlazi iz okvira razmišljanja koji svakodnevnu rutinu shvaća ozbiljno i neće se zadovoljiti zagonetnim i nevidljivim silama kao mehanizmima za objašnjavanje. Taj okvir razmišljanja nedvojbeno vrijedi kada se pojedinac neprestano suočava s detaljima svega što želi objasniti bez obzira na složenost predmeta diskusije. Lakše je izmisliti prijestupnike i pridati im one karakteristike koje se najbolje slažu s našim hipotezama, ako imamo samo dijelove činjenica koji se mogu pronaći u nekom službenom izvještaju ili u odgovorima u kakvom upitniku. Kao što je Galtung (1965) spomenuo u nekom drugom kontekstu, izmišljene teorije padaju pred navalom argumenata protiv, koje će navesti bliski poznanik.

Neki su primijetili da prevelik naglasak na neposredno promatranje može nenamjerno ograničiti naše promatranje na one grupe i mjesta kojima imamo lak pristup te da se na taj način propušta proučavanje moćnih ljudi i grupa koji se mogu obraniti od naših napada. Na taj se način odabir tehnike promatranja suprotstavlja teorijskom načelu da treba proučavati sve sudionike u drami devijantnosti i poništava dio prednosti interak-

cionističkog pristupa. Tu opasnost možemo spriječiti i stalnom izmjenom metoda promatranja i povećanom domišljatošću u našim promatranjima. Mills (1956), između ostalih, navodi raznolikost metoda koje se mogu koristiti za proučavanje moćnika, posebno proučavanjem dokumenata koji slučajno dospiju u javnost, bilo umješnošću zaposlenih u vladinim agencijama ili zato što se moćni katkad međusobno bore i tako otkrivaju podatke o sebi. Slično možemo koristiti metode neupadljivog ulaska i slučajnog pristupa (Becker i Mack, 1971) kako bismo prikupili potrebne podatke. (Važne probleme prikupljanja i ispitivanja podataka prikazao je na nekoliko mjesta Habenstein, 1970).

Sociolozi se najčešće ne žele pobliže promotriti ono što im se nalazi ispred nosa, a što im ovdje savjetujem. Ta je nevoljkost posebno zahvatila istraživanja devijantnosti. Nadvladavanje nevoljkosti jednako koristi istraživanju devijantnosti kao što je to slučaj sa sličnim postupcima provedenim u istraživanju industrije, obrazovanja i zajednica. Osim toga, sada je veća moralna složenost naših teorija i istraživanja, čime ću se sada pozabaviti.

Moralni problemi

Problem morala dio je svih socioloških istraživanja, ali ga interakcionistička teorija devijantnosti postavlja posebno provokativno. Moralne kritike pristižu iz političkog centra pa i šire; od političke ljevice i od lijeve struje. Interakcionističke se teorije optužuje da pružaju pomoć i pogoduju neprijatelju, kada se neprijateljem smatra one koji remete stabilnost postojećeg reda ili vladinih institucija. Optužuje ih se da otvoreno podupiru konvencionalne norme, da odbijaju podržavati stavove protiv vladinih institucija, i (stav lijeve struje) da stavove protiv vladinih institucija podržavaju samo naizgled dok su suptilno sklonije održavanju *statusa quo*.

Interakcionističke teorije kao subverzivne. Mnogi kritičari (ne nužno konzervativni, mada neki jesu) vjeruju kako interakcionističke teorije devijantnosti javno ili prikriveno napadaju tradicionalni moral, pritom svjesno odbijajući konvencionalne definicije toga što jest, a što nije devijantno i sumnjajući u pretpostavke na kojima se zasniva djelovanje konvencionalnih organizacija koje se bave pitanjem devijantnosti. Lemert, primjerice, kaže:

Gledajući površinski, sociologija devijantnosti nudi relativno samostalan odnosno znanstveni pristup proučavanju određenih vrsta društvenih pitanja. Ipak, njezin način, stav i iz-

bor predmeta istraživanja otkrivaju čvrsto kritičko stajalište prema ideologiji, vrijednostima i metodama koje proizlaze iz državnih agencija za nadzor društva. U ekstremnim izjavama teorija devijantnosti opisuje se kao tek nešto više od rezultata proizvoljnog, slučajnog i pristranog donošenja zaključaka, koji treba pojmiti kao sociopsihološki proces u kojem grupe ljudi nastoje ili stvoriti uvjete za trajno priznavanje ustanovljenih vrijednosti i načina ponašanja ili povećati moć posebnih grupa. Ostavlja se i dojam da je svrha opisivanja i analiziranja agencija za nadzor društva prikazivanje njihovog neuspjeha u onome čime se nastoje baviti i razotkrivanje njihovih usputnih zadiranja u „neotuđiva prava“ i „slobode“. Gledajući na taj način, sociologija devijantnosti je više kritika društva nego znanost. Slaba je pomoć i podrška onoj vrsti odlučivanja i nadzora, koja je stvarno potrebna za održavanje jedinstvene značajke našeg društva, mogućnosti slobode izbora. (Lemert, 1972, p. 24)

Ovakvi kritičari misle da je načelna odluka o tome da se službena i konvencionalna stajališta smatraju nečime što treba istraživati, umjesto da ih se prihvati kao činjenicu i istinu samu po sebi, štetan napad usmjeren na društveni red. (Bordua, 1967).

Razmotrimo ponovno kritiku da "teorija etiketiranja" nikako ne razlikuje objašnjenje od onoga što pokušava objasniti. Ako smatra da je devijantnost samo pitanje definicije koju su postavili oni koji na nju reagiraju, ali istovremeno postulira i to devijantno na što oni reagiraju, tada devijantnost sigurno postoji i prije nego do reakcije dođe. Neki se kritičari ne bave stvarnim logičkim problemima koje sam preispitivao ranije, već radije tvrde da sigurno postoji neka osobina aktivnosti koja ukazuje na devijantnost, neovisno o ičijoj reakciji. Obično je pronalaze u slučajevima kršenja sporazumnih pravila (npr. Gibbs, 1966; Alvarez, 1968). A teoretičare, koji ne priznaju da su neke aktivnosti stvarno devijantne, barem u slučaju kršenja pravila, smatraju nastranima.

No, interakcionistički teoretičari, koji nisu previše nastrani, naglašavaju neovisnost aktivnosti i reakcije, stvarajući tako četiri dimenzije situacija: potencijalno devijantna aktivnost postoji ili ne postoji i do reakcije koja definira aktivnost kao devijantnu je došlo ili nije. Izgleda da je kritičare u ovom procesu zasmetalo to što se izraz "devijantnost" pojavljuje češće u paru uz situacije koje su definirane kao devijantne, bez obzira na to, je li do navodnih aktivnosti došlo ili ne. Tim su izborom analitičari vjerojatno htjeli izbjeći svoje slaganje s ograničavajućom podjelom potencijalno devijantne situacije. To je izbjegavanje posljedica prepoznavanja intrinzično situacijskog karaktera pravila koje postoji samo kad se usuglašenost oko jedne situacije za drugom obnavlja i ne predstavlja trajno specifično utjelovljenje osnovnih vrijednosti (pogledaj koncept "dogovorenog poretka" u Strauss et al., 1963).

U svakom slučaju, manje bi pritužbi bilo, da su interakcionisti prigodno nazivali devijantnim postojanje potencijalno devijantne aktivnosti, bez obzira na reakciju koju je ona

izazvala. Mnogi su od nas koristili taj termin ležerno kako bismo obuhvatili sva tri slučaja koja impliciraju devijantnost: postojanje potencijalno devijantne aktivnosti bez da je definirana kao devijantna, aktivnost definiranu kao devijantnu bez djelovanja i njihovu koegzistenciju. Ta površnost zaslužuje kritiku, ali ono što je važno je da niti jedan od tih slučajeva zasebno ne predstavlja cijelu priču o devijantnosti. Ona leži u interakciji svih uključenih strana.

Da se vratimo na važniju točku gledišta, pravi napad na društveni red je inzistiranje na tome da su sve uključene strane primjereni predmeti istraživanja. Ranija definicija o području devijantnosti kao istraživanju ljudi koji su optuženi za kršenje pravila poštuje taj red izuzimajući iz promatranja one koji su ta pravila stvorili i koji ih provode. Biti izuzet iz promatranja znači da njihove tvrdnje, teorije i izjave o činjenicama ne postaju predmetom kritičkog proučavanja (Becker, 1967).

To što interakcionisti ne prihvaćaju konvencionalne teorije dovodi do kritičkog stava prema potvrđivanju konvencionalnog autoriteta i morala i do neprijateljstva prema interakcionističkim istraživanjima od strane njihovih zagovarača i branitelja. Tako policijski službenici tvrde da je većina policajaca poštena, osim onih nekoliko trulih jabuka koje se nađu u svakoj vreći. Otkrivajući da do nepoštenog ponašanja u policiji dolazi uslijed ustrojstva organizacije njihove djelatnosti, sociološka istraživanja provociraju "obranu" policije od društvenih znanstvenika. Slično, tvrdnja da je mentalna bolest pitanje definicije društva (npr., Scheff, 1966), provocira odgovor da su ljudi u umobolnicama stvarno bolesni (Gove, 1970a, 1970b), što je reakcija koja promašuje bit argumentiranog definiranja, ali pogađa tu sadržano moralno pitanje sugerirajući da psihijatri, ipak, znaju što rade.

Interakcionističke teorije kao podložne sustavu. Iz upravo navedenih razloga, interakcionističke teorije izgledaju (i jesu) lijevo orijentirane. Namjerno ili ne, one nagrizaju konvencionalne modele razmišljanja i vladinih institucija. Bez obzira na to Ljevica kritizira te teorije podržavajući niti lijevo niti desno orijentirana mišljenja.² Baš kao što postoje ljudi koji odobravaju rad postojećih institucija i ne vole način na koji interakcionističke teorije dovode u pitanje njihove pretpostavke i legitimnost, postoje i oni koji smatraju da su postojeće institucije bezvrijedne žaleći se na to da interakcionističke teorije ne spominju tu bezvrijednost. I jedni i drugi zamjeraju na dvosmislenosti moralnog stava pripisujući problem nesretnoj ideologiji "vrijednosne neutralnosti" koja, pretvarajući se da je neutralna, zapravo podupire "radikalne" ili "jedva liberalne" ideologije, ovisno o slučaju (Mankoff, 1970; Liazos, 1972).

² Richard Berk me upozorio na to da stalni problem oko odlučivanja tko je ljevičar ili "radikalan" navodi na to da kritike o kojima je riječ, a koje mogu upućivati ljudi koji se sami identificiraju tako ili ih drugi tako identificiraju, svejedno ne potječu iz marksističke analize društva, koju se, vjerojatno s većim pravom, može tako nazvati. On nadalje pretpostavlja da se takva kritika može baviti i time do koje je mjere moguće ustvrditi stalnu vezu između analize grupacija društvenih klasa karakterističnih za određenu tradiciju i intenzivnijeg proučavanja manjih jedinica što je karakteristično za interakcionističke teorije devijantnosti. Smatram da kontinuitet postoji, ali nisam u poziciji analitički raspravljati o tom mišljenju.

Problem očito proizlazi iz dvoznačnosti predodžbe o tome što je vrijednosno neutralno. Mislim da će se svi društveni znanstvenici, bez obzira na svoje političke i druge vrijednosti do kojih im je stalo, složiti da će, ako im se postavi pitanje i zada metoda uz pomoć koje će doći do nekog zaključka, doći do manje-više jednakog zaključka - zaključka koji proizlazi iz svijeta nepobitnih činjenica, a koji je "tamo vani", što god mi mislili o njemu. Ako će lijevo orijentirani sociolog svoje političko djelovanje temeljiti na vlastitim ili na tuđim rezultatima istraživanja, bolje mu je da se za njega bori i nada se da je izvedivo. Inače njegovo djelovanje možda i ne uspije jer su ga u tome spriječila vlastita uvjerenja.

Ovoj se jednostavnoj postavci ne može prigovoriti. No, svi društveni znanstvenici u određenoj mjeri ne uspiju ostvariti taj cilj, što, u neku ruku, može biti i posljedica njihovih uvjerenja. Možemo, na primjer, pogrešno izbrojati crnce u popisu stanovništva jer traženje njihovih prebivališta, s obzirom na njihov način života, nismo smatrali vrijednim dodatnog truda. Može se dogoditi i da ne želimo istraživati korumpiranost policije jer mislimo da je nema – ili zato što, ako postoji, ne bi bilo primjereno na nju upozoravati. Možemo pretpostaviti i da razumijemo političke prosvjede istražujući osobnosti prosvjednika, podrazumijevajući time da ustanove protiv kojih prosvjeduju nemaju nikakvu ulogu u razvoju njihova disidentskoga djelovanja. Možemo i provoditi istraživanja koja će pomoći vlastima u postupanju s izgrednicima, kao što bi to bio slučaj kad bismo otkrili poveznice s radikalizmom, a koje bi škole, zaposlenici i policija mogli koristiti za iskorjenjivanje potencijalnih izgrednika.

Pitanje se morala nameće tim više prebacimo li se, od tehničkog poimanjavrijednosne neutralnosti, na odabir problema, način određivanja problema i na načine korištenja rezultata istraživanja. Neke od ovih nevolja proizlaze iz neuspjeha sociologije da sebe shvati ozbiljno, da slijedi pravila sadržana u gotovo svakoj inačici naših osnovnih teorija i, što je možda najjasnije u interakcionističkoj teoriji (Blumer, 1967), da se promatraju svi sudionici situacije i njihovi međuodnosi. Slijedeći ta pravila, automatski dolazimo do policijske korupcije tamo gdje ona postoji i ima bilo kakve veze s onime što istražujemo. Slijedeći ih, ne bismo istraživali političke prosvjede istraživanjem obuhvaćajući samo prosvjednike. Sociologija oslobođena vrijednosti, koja strogo slijedi svoja pravila, na ovaj način ne bi smetala Ljevici.

Pitanje korištenja rezultata, ipak, ne može biti riješeno tako lako. Niti se može lako riješiti pitanje koje muči mnoge strukovne udruge: mogu li profesionalni sociolozi, zato što su sociolozi, imati pravo na posebno mišljenje o moralnim i političkim pitanjima. Možemo vidjeti da se sociolozi, tamo gdje je to zajamčeno, mogu pozivati na stručnost što se tiče posljedica različitih politika upravljanja. Možemo vidjeti i to da bi mogli biti posebno

zabrinuti oko toga u čijem interesu rade. No, teže nam je dokazati tvrdnju da sociolog, zato što se bavi sociologijom, ima bilo kakvo posebno znanje i da s punim pravom traži našu pozornost vezano uz pitanja morala. Zašto? Zato što je znanost, kako kažemo, vrijednosno neutralna. I tu krećemo u izradu jasnih, u realnosti neodrživih razlika između sociologa-znanstvenika i sociologa-građanina. Jer, svi ćemo se složiti, građanin-sociolog neće samo zauzeti moralno stajalište, već ga ni neće moći izbjeći.

U stvarnosti su te razlike neodržive zato što se, a o čemu je Edel³ (1955) tako rječito raspravljao, utvrđivanje činjenica, konstruiranje znanstvenih teorija, i donošenje etičkih sudova ne mogu tako jasno raščlanjivati. Dok logičkom dedukcijom ne možemo doći do toga što bi *trebalo* biti učinjeno iz pretpostavke o tome što *jest*, važeći etički sudovi u velikoj mjeri ovise o našim procjenama o tome od čega se svijet i njegove sastavnice sastoje,, kako te sastavnice funkcioniraju i za što su sposobne. Te procjene počivaju na dobrom znanstvenom radu. One nijansiraju naše etičke odluke otkrivajući nam (1) punu moralnu složenost onoga što proučavamo, (2) poseban način na koji su naša opća etička načela uklopljena u određenu situaciju, te (3); kako su naše kontingentne etičke obveze prema vrijednostima kao što su pravednost, zdravlje, milost ili razum, dotiču, konvergiraju i sučeljavaju.

Naš rad stalno oslovljava etička pitanja, naše ga bavljenje etikom stalno dopunjuje podacima i usmjerava. Ne bismo htjeli uplitati svoje vrijednosti u procjenu valjanosti našeg bavljenja društvenim životom, ali ne možemo izbjeći njihov utjecaj na odabir onoga što istražujemo ili na korištenje naših rezultata. Niti bi nas taj utjecaj trebao brinuti. Istovremeno, naši etički sudovi ne mogu izbjeći utjecaj sve širih spoznaja s kojima se suočavaju u našem znanstvenom radu. Znanost i etika se međusobno prožimlju.

Uzmimo konzumiranje marihuane. Naš se sud mora promijeniti kada usporedimo našu sliku neobuzdanog uživanja u izopačenom zadovoljstvu sa slikom nemilosrdnog psihičkog poriva kojem je cilj smirivanje unutarnjeg konflikta, kao što to predlažu psihijatrijske teorije i postojeći podaci. Naš se sud mijenja ponovno kada konzumiranje marihuane vidimo kao relativno bezopasnu zabavu čije najgore posljedice, društvene i individualne, naizgled proizlaze iz načina na koji nekonzumenti reagiraju na konzumente. (Vidi Kaplan, 1970; Goode, 1970.) Dio nas, čija je zadaća do krajnosti povećati ljudske slobode, usredotočit će se sad na pitanje relativne štete izazvane prepuštanjem užicima u usporedbi s njihovom zabranom. Možemo istraživati djelovanje sustava provedbe, razvoj zakonom ustanovljenih interesa među birokratima i poduzetnicima koji ih provode, sile koje ih odvrćaju od njihovih predviđenih ciljeva, nevažnost njihovih predviđenih ciljeva s obzirom na situacije i posljedice konzumiranja - sve slijedeći vrijednost slobode. Bili bismo

³ Irving Louis Horowitz potaknuo je moje zakašnjelo upoznavanje s radom Abrahama Edela.

spremni priznati da su pretpostavke na kojima temeljimo naša istraživanja pogrešne (da, primjerice, sustavi provedbe djeluju efikasno i pošteno baveći se ozbiljnim problemima za pojedince i zajednice) i proveli bismo naše istraživanje tako da to možemo utvrditi.

Sociolozi koji započinju od drugih etičkih stajališta mogu istraživati pritisak vršnjaka, masovnih medija i drugih izvora utjecaja na osobu koji dovode do konzumiranja droge i tako, preko mehanizma oslobođenja od moralnih ograničenja, do sloma društvenog reda. Oni mogu istraživati i rafiniran način na koji ti pritisci prisiljavaju čovjeka na konzumaciju droge tako ograničavajući slobodu općenito, od čega su strahovale ranije psihološke teorije, iako se obuhvaćeni mehanizmi razlikuju. Oni bi također bili spremni smatrati svoje tvrdnje i hipoteze netočnima. Sociolozi, koji ga uopće ne bi istraživali, pokazali bi time da je ignoriranje tog pitanja moralno ispravno.

Interakcionističke se teorije devijantnosti silno kritiziraju kada kritičari utvrde da je ova složena slika odnosa između znanstvenog istraživanja i etičkih sudova pretjerano suptilna i nedovoljno izravna. Baš kao što kritičari iz centra interakcionističkoj teoriji zamjeraju to što neshvatljivo odbija priznati da su silovanje, pljačka, i ubojstvo *stvarno* devijantni, tako i kritičari iz Ljevice tvrde da ona ne priznaje da su klasna ugnjetavanja, rasna diskriminacija i imperijalizam *istinski* devijantni ili da su siromaštvo i nepravda *stvarni* društveni problemi, kako god ih se već definira (Mankoff, 1968).⁴ Obje strane žele svoja unaprijed stvorena etička mišljenja uključiti u znanstvene radove u obliku nenadziranih činjeničnih tvrdnji koje se oslanjaju na neposredno korištenje etičkih sudova oko kojih postoji visok stupanj suglasnosti. Tako, ako kažem da je silovanje *istinski* devijantno ili da je imperijalizam *istinski* društveni problem, time impliciram da ti fenomeni imaju određene empirijske karakteristike koje ih, svi ćemo se složiti, čine vrijednim osude. Mogli bismo, prema našim istraživanjima, ustanoviti upravo to, ali vrlo se često od nas traži da ih prihvatimo po definiciji. Definiranje da je nešto devijantno ili društveni problem čini empirijski prikaz nepotrebnim i štiti nas od otkrivanja da su naša unaprijed stvorena mišljenja netočna (kada svijet nije onakav kakvim ga zamišljamo). Štitimo li vlastite etičke sudove od empirijskih provjera čuvajući ih kao svetinje u definicijama, griješimo argumentirajući emotivno.⁵

Znanstvenici bi često htjeli pokazati da složene kombinacije socioloških teorija, znan-

⁴ Slijedeća izjava zgodno obuhvaća ove teme: "Nije li jednako društvena činjenica i to, iako rijetki od nas to primjećuju, da poduzetnička ekonomija ubija i osakaćuje, da je nasilnija od bilo kojeg nasilja kojeg počine siromašni (uobičajeni subjekti istraživanja o nasilju)? S kojim pravom i obvezom "nasilje" siromašnih u getu zaslužuje više naše pozornosti od vojnih pješadijskih kampova koji otupljuju novake strahotama ubijanja "neprijatelja" ("orijentalna ljudska bića," što smo naučili za vrijeme suđenja Calleyu)? Zato što ta djelovanja nisu bila etiketirana kao "devijantna," jer su skrivena, institucionalizirana i normalna, njihove "devijantne" kvalitete se previđaju i one ne postaju dijelom sociologije devijantnosti. Unatoč svojim najboljim liberalnim namjerama, ovi sociolozi, čini se, održavaju na životu upravo one ideje za koje misle da su pokazali da su krive, a, nesvjesno, i druge." Liazos, 1972, str. 110-111

⁵ Barem je jedan kritičar (Gouldner, 1968) krivo protumačio moju kritiku sentimentalizma kao straha od emocija. Definicija napisana u mom tekstu "Na čijoj smo strani?" (Becker, 1967, str 245) objašnjava moje mišljenje prilično jasno: "Naše je mišljenje izuzetno emotivno obojeno kada nam razum govori da radije ne bismo htjeli znati što se zbiva, u slučaju da 'znati' znači biti protiv neke naklonosti, koje čak nismo ni svjesni."

stvenih dokaza i etičkih sudova stvarno nisu ništa više nego jednostavno pitanje definiranja. Znanstvenici snažnih vrijednosnih uvjerenja (bilo političkih ili moralnih) kao da baš to i žele. Zašto ljudi žele kriti vlastiti moral pod krinkom znanosti? Najvjerojatnije zato što se, shvaćajući ili intuitivno osjećajući trenutačnu uzaludnu prednost toga da ne moraju priznati da donose „samo neku moralnu prosudbu“, radije pretvaraju da su došli do znanstvenog otkrića. Svi sudionici bilo koje važnije društvene i moralne polemike pokušati će doći do te prednosti i predstaviti će vlastiti moral kao aksiom kako bi tako bez pogovora mogao postati jednom od pretpostavki njihove teorije, istraživanja i političkih dogmi. Ljevici, čije stavove i sam simpatiziram, predlažem stoga da izravno i otvoreno napadne nepravdu i ugnjetavanje, umjesto da hini da se prosudbu o tome da su takvi i slični oblici ponašanja društveno zlo može izvesti iz osnovnih socioloških načela ili da je ona opravdana sâmim empirijskim otkrićima.

Dok naša naklonost etici i etičke prosudbe imaju stvarnu ulogu u našem znanstvenom radu, drugačija im uloga treba u raznim aktivnostima koje su dio rada kojim se sociolog bavi. Testiramo li naše hipoteze i mišljenja na empirijskim dokazima, njihov utjecaj pokušavamo svesti na najmanju moguću mjeru, u strahu da će naše puste želje utjecati na naše zaključke. Kada pak odabiremo probleme za istraživanje, u obzir uzimamo (osim praktičnih pitanja kao što je naša mogućnost pristupa podacima i teorijska pitanja kao što je vjerojatnost donošenja velikih općih zaključaka) i vezu između naših mogućih otkrića i etičkih pitanja do kojih nam je stalo. Želimo saznati jesu li naša prvotna uvjerenja ispravna, koje su vrste djelovanja moguće za nas i ostale sudionike u određenoj situaciji, kakvo dobro mogu donijeti spoznaje koje se nadamo da ćemo prikupiti. Naša etička uvjerenja jasno dominiraju našim izborima, kad, na temelju naših otkrića, odlučimo kako ćemo djelovati i kad odlučimo kome dati savjet - iako uvijek želimo biti precizni u vlastitim procjenama posljedica svakog takvog čina. Konačno, ponekad i počinjemo djelovati prema vlastitim željama i prema ljudima kojima želimo pomoći, koristeći to kao osnovu za odabir problema i metoda istraživanja.

Kritika lijeve struje. Neki su kritičari (npr., Gouldner, 1968) tvrdili da su interakcionističke teorije devijantnosti samo naizgled protiv vladinih institucija i da ih ustvari podržavaju, napadajući u represivnim institucijama niže službenike, ostavljajući one na visokim pozicijama, a odgovorne za ugnjetavanje, nedodirnutima i, najviše, svaljujući krivicu na njihove razuzdane podanike.

Znanjem kojim sada raspolažemo, ovakvim se pitanjima možemo baviti samo teorijski. Nema potvrđenih dokaza koji bi poduprli kritiku, niti se lako mogu naći dokazi koji bi je pobili. Ta je kritika upućena nekom općem moralnom predmetu rasprave interakcio-

nističkih teorija, kao i prema činjeničnim problemima vezanim uz posljedice istraživanja i teoretiziranja i zato je se može osporavati.

Interakcionističke se teorije devijantnosti, kao i interakcionističke teorije općenito, bave načinom na koji sudionici definiraju sebe i svoju okolinu. A posebno se naglašavaju raznovrsnosti vezane uz moći donošenja definicija - u načinu na koji jedna grupa dolazi do moći i kako je koristi za definiranje onoga do koje će mjere druge grupe biti cijenjene, kako će biti shvaćene i kako će se s njima postupati. Elita, vladajuće klase, pretpostavljeni, odrasli, muškarci, bijelci – uglavnom pripadnici nadmoćnijih društvenih grupa - održavaju svoju moć jednako nadzirajući način na koji ljudi definiraju svijet, njegove sastavne dijelove i njegove mogućnosti, kao i koristeći primitivnije oblike nadzora. Za uspostavljanje hegemonije mogu koristiti i još primitivnija sredstva. No, kontrolu temeljenu na manipuliranju definiranjima i etiketiranjima lakše je provoditi i manje košta, oni nadmoćni je više vole. Napad na hijerarhiju započinje napadom na definicije, etikete, i uvriježene predodžbe o tome tko je tko i što je što.

Povijest nas sve više i više usmjerava prema zakrinkanim načinima kontroliranja, koji se temelje na definicijama i etiketiranju primijenjenima na ljude. Kontrolu nastojimo održati optužujući ljude za razna devijantna ponašanja. U Sjedinjenim Američkim Državama, optužujemo političke disidente za upotrebu ilegalnih droga. Gotovo svaka moderna država koristi psihijatrijske dijagnoze, ustanove, i osoblje da zatvori politički problematične tipove od Ezre Pounda do Z. A. Medvedeva (Szasz, 1965). Istražujemo li kako moralni poduzetnici potiču stvaranje pravila i kako se ona provode u određenim slučajevima, istražujemo kako nadmoćni svih vrsta održavaju svoje položaje. Ili, drugim riječima, istražujemo neke oblike represije, i sredstva kojima represija postaje "normalna", "svakodnevna" i legitimna.

Većina je istraživanja devijantnosti interakcionističke vrste usredotočena na neposredne sudionike u dramama devijantnosti: na svakodnevne susrete onih koji se upuštaju u razne oblike kriminala i poroka s onima koji provode pravila. Skloniji smo proučavanju policajaca, bolničkog osoblja, zatvorskih čuvara, psihijatara, i sličnih, manje njihovih nadređenih ili nadređenih njihovim nadređenima. (Postoje iznimke: Messingerovo [1969] istraživanje zatvorske administracije; Daltonovo [1959] istraživanje industrijskih upravitelja; Skolnickova [1969] primjena teorije devijantnosti na politiku prosvjeda u Sjedinjenim Američkim Državama.)

No, glavno zanimanje za vlasti na nižoj razini nije niti isključivo niti neizbježno; posljedica je tog zanimanja zapravo baciti sumnju na vlasti na višoj razini koje su odgovorne za aktivnosti njihovih podređenih. One te aktivnosti mogu narediti otvoreno ili metaforički, kako bi ih, ako je potrebno, mogli zanijekati, ili jednostavno dopustiti da se dogode

zbog nesposobnosti i previda. Ako su te aktivnosti prijekorne, tada više vlasti, u svakom slučaju, dijele krivicu. Čak i ako niti jednom generalu ne bude suđeno zbog ubojstava u My Laiu, ti su događaji uzdrmali vjeru ljudi u moralnu ispravnost vojnih akcija u Vijetnamu i onih odgovornih na najvišim položajima. Slično, mislimo li da školski psiholozi rade za školsku upravu, a ne za svoje pacijente (Szasz, 1967), gubimo svako povjerenje koje imamo i u institucije tradicionalne psihijatrije. Brzina kojom službeni glasnogovornici na najvišim razinama stignu pobiti analize korupcije (čak i na najnižoj razini), nesposobnosti ili nepravde trebala bi nam pokazati, barem jednako jasno kao i njima, do koje mjere te analize napadaju i institucije i njihove agente kao i nadređene i podređene. Takva istraživanja imaju poseban moralan poticaj omogućujući nam ispitivanje rada institucija u svjetlu njihovih javnih ciljeva i omiljenih vlastitih opisa toga čime se bave. Zbog toga, naš rad posjeduje kritički udar kada iznjedri išta što se može tumačiti kao procjena društvenih procesa ili bilo kojeg njihovog dijela.

Zaključak

Svrha je interakcionističkog pristupa devijantnosti ne samo razjasniti pojave koje su se tradicionalno istraživale pod tim naslovom, nego i zakomplicirati razumijevanje naših moralnih stajališta o njima. Interakcionistički pristup započinje s tim dvostrukim zadatkom pojašnjavanja i kompliciranja tako da kod sociologa budi svijest o tome da u naše istraživanje devijantnosti osvješćivanjem važnosti većeg broja činjenica treba uključiti i širi krug ljudi i događanja. Proučavamo sve sudionike tih drama morala, optužitelje i optužene, bez uvriježenih iznimaka koje bi mogle izbjeći naše profesionalno istraživanje, bez obzira na visinu društvenog ugleda ili položaja. Pažljivo promatramo stvarno prisutne aktivnosti pokušavajući razumjeti mogućnost djelovanja svih uključenih. Ne prihvaćamo nikakvo prizivanje zagonetnih sila koje djeluju u drami devijantnosti, poštujući ono shvaćanje zdravog razuma koje našu pozornost usmjerava prema onome što možemo jasno vidjeti kao i prema onim događajima i interesima koji zahtijevaju istančanije prikupljanje podataka i teorijske analize.

Na drugoj razini, interakcionistički pristup pokazuje sociolozima da je osnova drame devijantnosti, sa svih gledišta, nametanje definicija – situacija, djelovanja i ljudi - onih dovoljno moćnih ili s dovoljno visokim stupnjem legitimiteta da to mogu. Potpuno razumijevanje zahtijeva temeljito proučavanje tih definicija i načina na koji se one razvijaju i postaju legitimne i prihvaćene zdravo-za-gotovo.

U sadašnjim okolnostima, obje ove razine analize daju interakcionističkom pristupu

radikalan karakter. Istražujući moralne poduzetnike (kao i sve one koje žele kontrolirati) interakcionističke analize krše društvenu hijerarhiju kredibiliteta. Propituju monopol na istinu i "cijelu priču" onih koji su na položajima moći i autoriteta. Kažu da trebamo sami otkriti istinu o navodno devijantnim pojavama, umjesto da se oslanjamo na službeno provjerene izvještaje koji bi trebali biti dostatni za svakog dobrog građanina. Zauzimaju relativistički stav prema optužbama i definicijama devijantnosti koje iznose uglednici i službene vlasti, smatrajući ih sirovinom analize društvenih znanosti, a ne izjavama neosporne moralne istine.

Interakcionističke teorije fenomena devijantnosti postaju u konačnici radikalne zato što ih takvima smatra vlast. Kad vlast, politička ili druga, ima moć zato što dijelom oamrljuje i obmanjuje, znanost, koja budi i govori istinu, nužno napada osnovu te moći. Vlast čije institucije i pravosuđe postaju predmetom interakcionističkih istraživanja, napadaju ta istraživanja zbog njihove "pristranosti", njihovog neuspjelog pokušaja prihvaćanja tradicionalne mudrosti i vrijednosti i njihovog destruktivnog učinka na javni red.⁶

Ove posljedice interakcionističkih istraživanja kompliciraju naš moralni položaj kao znanstvenika sâmim tim što pojašnjavaju događaje u moralnim arenaima poput sudova, bolnica, škola i zatvora. Ona onemogućavaju ignoriranje moralnih implikacija u našem radu. Čak ako bismo i htjeli da to ne bude tako, one vlasti, koje se osjećaju napadnutima, uništiti će privid da se radi o neutralnoj znanosti tvrdeći da smo odgovorni za te implikacije - kao što, naravno, i jesmo.

Ova rasprava o suvremenim tokovima u teoriji devijantnosti čini početak razmatranja moralne važnosti suvremene sociologije. Daljnji je napredak u rješavanju tog složenog problema moguć sličnim istraživanjima unutar drugih područja sociologije kao što je proučavanje edukacijskih ustanova, zdravstva, vojske, industrije i biznisa - uistinu, u *svim* ostalim područjima u kojima sociološka istraživanja razjašnjavaju aktivnosti ljudi i institucija te tako utječu na našu moralnu procjenu njihovog djelovanja.

Preveo Lovro Hamer

⁶ Opširniju raspravu na temu radikalne sociologije vidi Becker i Horowitz, 1972.

Dolina najbolje razotkriva brdo. Malo je prijateljstva na svijetu, a ponajmanje onoga među jednakima, koje se običava preuveličavati. Ono koje postoji jest između jačeg i slabijeg, čije sudbine mogu obuhvatiti jedna drugu. Francis Bacon

Ako bi se tražilo da ispitamo civilizaciju, ništa ne bi bilo toliko sigurno kao stanje one polovice društva nad kojom druga polovica ima vlast- radi provođenja prava jačeg. Gledajući na ovakav način, čini se da je američka civilizacija na nižem stupnju nego što bi se očekivalo na temelju nekih drugih pokazatelja njezine socijalne države. Amerikanci su u ponašanju prema ženama pali ispod ne samo svojih demokratskih principa, nego i praksi koje nalazimo u nekim dijelovima Starog svijeta.

Nesvjesnost obiju strana u vezi zlostavljanja koja trpe žene od strane onih koji drže vlast dostatan je dokaz niskog stupnja civilizacije u pogledu ovog važnog pitanja na kojem počiva. Dok je ženin intelekt ograničen, njezin moral slomljen, zdravlje uništeno, slabosti odobravane, a snaga kažnjena, rečeno joj je da je njezina sudbina u raju za žene. I ne postoji država na svijetu gdje ima toliko hvalisanja o "plemenitom" tretmanu koji žena uživa. Drugim riječima, ona ima najbolje mjesto na dilažansi¹; kada nema dovoljno stolica za sve, džentlmen stoji. U javnim prigodama sluša cifrane govore o ženama i domu, te odnosu prema ženama. Njezinom mužu diže se kosa na glavi na ideju da bi ona mogla raditi, pa se trudi udovoljavati joj novcem. Ima slobodu koja joj dopušta da se zanese religioznim aktivnostima, kako bi joj se odvrtila pozornost od morala, politike i filozofije, te se posebno pazi na njezino vladanje najstrožim poštivanjem pristojnosti u njezinoj prisutnosti. Ukratko, umjesto pravednosti nudi joj se ugađanje. U načelu njezin se slučaj, barem u ovome, razlikuje od odnosa prema robu²: ugađanje je sveobuhvatnije i općenitije, umjesto beznačajnog i hirovitog. U oba slučaja pravednost je potisnuta na temelju ništa boljem od prava jačega. U oba slučaja, prešutna suglasnost većine i goruće nezadovoljstvo nekolicine, onih ugnjetavanih, svjedoče, s jedne strane, o stvarnoj degradaciji klase, a s druge strane o primjerenosti klase uživanju ljudskih prava.

Intelekt žene je ograničen. Susrela sam se sa izravnim dokazom toga. Kroz deset dana

¹ engl. stage-cocach - poštanska kočija, dilažansa (op. prev.)

² engl. slave – rob (op. prev.)

od kako sam se iskrcala, bila sam suočena sa tri primjera nečuvenih cjepidlaka, među gospođama. U svojem putovanju zemljom susrela sam se sa većom raznolikosti i razinom ženskog cjepidlačenja, od onoga što bi mi cjeloživotno iskustvo u Europi moglo ponuditi. Mogla sam nadopuniti ostatak svoje knjige sa skicama, ali klonim se toga, premda poštujem i takvu vrstu sitničavosti. Gdje intelekt ima jednaku šansu tamo nema cjepidlačenja, kod muškaraca ili žena. Rezultat je to intelekta koji ne može biti potpuno pasivan, nego mora pokazati nekakvu snagu i to radi kroz posredstvo ograničenih morala. Cjepidlačeje nagovještuje prvu borbu intelekta sa svojim preprekama i zbog toga je simptom koji daje nadu.

Intelekt žene je ograničen neopravdanim restrikcijama obiju metoda edukacije- brzim učenjem i discipliniranim okolnostima. Bivši, premda raniji u kronologiji svakog pojedinca, je dirktni uzrok kasnijeg, s obzirom na spol u cjelini. Kako žene u životu nemaju nikakvu svrhu radi koje bi se povećana edukacija smatrala neophodnom, ona im nije dana. Edukacija žena u Americi je manje-više ono što je i u Engleskoj. Postoje zanimanja kojima se podučavaju stvari za koje se pretpostavlja da su neophodne jer ih svi uče. One služe da bi upotpunile vrijeme, da bi okupirale pozornost na bezopasan način, da bi poboljšale konverzaciju i da bi učinile od žene suradnika svojem suprugu. Također im omogućuju da ponešto nauče svoju djecu. Ali ono što je dano je, za najveći dio, pasivno primljeno, a što je primljeno je, uglavnom, putem memorije. Rijetko ili čak nikada nema pažljivog određivanja utjecaja radi poticanja čisto intelektualne aktivnosti. Takva aktivnost, kada pređe preko granice do koje još čini učitelju posao laganim, je obeshrabrena i potisnuta. To je dovoljno, dokle god su žene isključene iz svrhe za koju su muškarci uvježbani. Dokle postoje prirodna prava koja žene ne smiju koristiti, tvrdnje koje ne smiju saslušati, velike stvari kojima se ne smiju približiti, čak ni u maštarijama, intelektualna aktivnost je opasna ili, moglo bi se reći, neprikladna. Prema tome, brak je jedina opcija koja ostaje otvorena za ženu. Filozofijom se može baviti samo pomodno i to pod pritiskom ismijavanja; znanosti samo kao hobiem i po sličnoj cijeni. Umjetnost se deklarira kao nešto što joj je ostavljeno otvoreno; ali neophodno učenje i, još važnije, obavezno iskustvo stvarnog svijeta, za nju su nedostižni. Književnost se također smatra dopuštena, ali pod kojom cijenom i ograničenjima? Osvrnuti ću se samo na zadnje tri stranice kritike zadnjeg romana gospođe Sedgwick u *North America Review*, kako bi time ukazala na drskost kojoj je izložen intelekt žena u Americi. Svjesna sam da se mnogi srame tog članka i ne priznaju ga. Međutim, gola činjenica da ga je mogao napisati bilo koji muškarac u državi, da bi ga bilo koji urednik odobrio i da bi takvo nepodnošljivo ismijavanje našlo svoj način da bude obznanjeno je dovoljan pokazatelj degradacije spola. Dakle, ženi ne ostaje ništa drugo osim braka. Da, odgovor je: religija. Religija je narav, a ne posao. To je mo-

ralna atmosfera u kojoj ljudska bića žive i kreću se. Muškarci ne žive da bi disali, oni dišu da bi živjeli. Gospođa iz Njemačke, izvanrednih sposobnosti i talenta, sa oduševljenjem mi je obratila pozornost na to koja se sve znanja žena u Americi, temelje na teologiji. Opazila je da se i u njezinoj zemlji teologija veže uz neke druge znanosti kao zanimanje, ali nije znala da igdje drugdje, osim među američkim ženama, teologija čini temelj svega drugog znanja. Čak i tokom tog jadikovanja, ova se gospođa odnosila prema ovom slučaju previše prijazno. Žene u Americi nemaju potrebno za studiranje teologije. Razlika između teologije i religije, znanosti i naravi, jedvice je prepoznata među njima. Religija je ona koju smatraju zanimanjem. Stoga dolaze do manjih rezultata na ponašanje, kao i na intelekt. Vraća nas se ponovno na imenovanje braka jedinom svrhom u životu i na uvjerenje da je suma i suština edukacije žena u Americi, kao i u Engleskoj, uvježbavanje žena da smatraju brak isključivom svrhom u životu, a da se ponašaju kao da ne misle tako.

Moral žena je uništen. Ako bi postojala ikakva ljudska snaga, posao ili privilegija koja bi bila potpuno univerzalna, bila bi to otkrivanje i prisvajanje principa i zakona dužnosti. Kao što svaki pojedinac, bio muškarac ili žena, ima razlog i savijest, to je posao koji je na taj način svakom od njih dozvoljen da naprave za sebe. Nije samo praktički zabranjeno bićima koja, poput američkih žena, imaju jedvice ikakvu svrhu u svom životu, nego cijela aparatura mišljenja koja postoji kako bi se na uvrjeđujući način ponijela prema individuuama među ženama koje vježbaju slobodu uma u shvaćanju što je dužnost i koje su to metode kojima će se vršiti. Ne postoji ništa neobično nezainteresiranom promatraču u tome što pitanje robova toliko žalosti žene. Žene i majke ropkinje, jednako kao i muškarci slomljenog duha- kao da su, radi svojeg olakšanja, željeli napraviti što su mogli. Posve je prirodno da budu posramljeni zbog kukavičluka takvih bijelih robova sa sjevera koje se zastrašivanjem odvratilo od korištenja njihova prava govora i medija, u ime rase koja pati i u njihovim rješavanjima kako ne bi napravili isto. Ne postoji ništa osim onoga što je opravdano u tome da koriste svoju moralnu slobodu, svaki za sebe, u negiranju prijetnji kažnjavanja. Ipak, nije bilo granica trudu koji je uložen kako bi se uništila inicijativa žena koje su na taj način koristile svoju ljudsku snagu po pitanju obustave i osude onih koji su prešli preko toga, a koji su mogli biti zainteresirani za slobodnu akciju zbog divote onoga što su vidjeli. Biti će zapamćeno da su to bile žene koje su branile pravo na susrete i diskusije, na dan kad je gomila napala Garrisona u Bostonu. Obavijesti su bile poslane po cijelom gradu o ovom događaju, optužujući kako su ove žene odbacile ugladenost i profinjnost svojeg spola. Novine, koje su hvalile napore ostalih gospođa po raznim dobrotvornim društvima koja su vodile i s kojima su se navikli susretati i razgovarati, bile su pune gnjusnih poniženja i nagovještaja. Pamfleti koji su se bavili tim pitanjem usudili su se cenzurirati akt o dužnosti koji su te žene provodile u donošenju odluka o dužno-

stima prema sebi. Jedna gospođa, uzvišenih talenata i karaktera, čije su knjige bile vrlo popularne prije nego što je napravila veće djelo od pisanja bilo koje knjige, reagirajući na neobičnu osuđivanost dužnosti, postala je abolicionistica i zamalo je bila izopćena iz društva. Obitelji gospođa čija ih je darovitost i savjesnost smjestila na visok položaj u društvu kao učiteljice, izgubile su sve svoje učenike otkako su iznijele stavove protiv ropstva. Zamjerka u svim tim mnogim sličnim slučajevima nije bila ta što su gospođe imale stavove koji su bili protiv ropstva, nego da su se ponašale u skladu s njima. Stalni prigovori o nenametljivoj skromnosti spola, dokazuju stav cenzora da je odanost savjesti nedosljedna nenametljivoj skromnosti. Ako je tako, pustimo da skromnost klone, jer je na taj način ugrožena samo lažna skromnost. Nema sumnje, postojali su ljudi u Rimu koji su bili zgroženi nedoličnom hrabrošću³ Kršćanki koje su stajale u amfiteatru čekajući da budu rastrgane radi svoje religije. Nesumnjivo, bilo je mnogo gospode u britanskoj vojsci koja su smatrala neprikladnim, radi nenametljive profinjnosti spola supruga i kćerki revolucionarnih heroja, da budu revolucionarne heroine. Ali događaj je čudesno djelovao na ublažavanje konačne presude. Odvažne Kršćanke, hrabre američke supruge i kćerke od prije pola stoljeća su slavljene, dok su neustrašivi moralisti danas, dostojni svojih baka, pretvoreni u ispovjednike i mučenike svog doba. Mogla bi se pozvati na mnoge razgovore i incidente da bi pokazala kako je moral žena uništen, ali imam mjesta samo za jednu. Neka to bude sljedeća. Gospođa, koju se smatra neobično oštroumnom i intuitivnom kad se ne radi o mučnim predmetima rasprave, jedan je dan hvalila rad Dr. Channinga o Ropstvu. "Ali," kaže, "ne mislite li da je šteta da je toliko mnogo toga rečeno o ropstvu baš sad?"

"Ne. Smatram to potrebnim i normalnim."

"Ali ljudi koji se slažu sa Dr. Channingom po pitanju budućnosti, ne shvaćaju da je slučaj sa robovima tako loš. Ako je sadašnji život samo trenutak u usporedbi sa vječnošću, da li je toliko bitno kako će se provesti?"

"Kako na to gledate kad su u pitanju vaša djece? Da li bi se mogli pomiriti sa tim da oni postanu robovi, ako bi to bili samo sedamdesetak godina⁴?"

"Oh, ne. Ali ipak se čini kao da bi život bio brzo gotov."

"A što mislite u kakvom bi stanju bili na kraju? Koliko će biti ispunjena svrha njihovog života?"

"Robovi neće biti kažnjeni radi stanja u kojem se nalaze, pošto to nije njihova greška. Njihovi vlasnici će biti odgovorni, a ne oni."

³ Boldness- hrabrost, drskost

"No doubt, there were people in Rome who were scandalised at the unseemly boldness of Christian woman who stood in the amphitheatre to be torn in pieces for their religion."

⁴Three- score years and ten- označuje raspon života; prosječno se misli na sedamdeset godina

"Would it reconcile you to their being made slaves, that they could be so only for three-score years and ten?"

“Prebacte odgovornost na koga god želite. Govoreći u skladu sa svojim uvjerenjima, mislite li da neće biti posljedica ako čovjek krene u budućnost krajnje neuk i razbludan ili po uzoru na Dr. Channingom, kao što ste ga maloprije opisali?”

“Sa velikim posljedicama, sigurno. Ali, to u svakom slučaju nije naša stvar. Nas žena.”

“Mislila sam da se smatrate Kršćankom.”

“Smatram. Reći ćete da bi Kršćani trebali pomoći onima koji pate, tko god i gdje god oni bili. Ali sigurno ne žene.”

“Gdje je, u vašem shvaćanju Kršćanstva, napravljena ta razlika?”

Mogla je samo odgovoriti da je mislila da bi žena svoje djelovanje trebala ograničiti samo na posao koji se može napraviti kod kuće. Upitala sam ju što bi od nje tražilo njezino kršćansko dobročinstvo da napravi, kada bi vidjela velikog dječaka da tuče manjeg na ulici.

“Oh, neki sam dan razdvojila dvojicu takvih na cesti. Bilo bi vrlo pogrešno samo proći pored njih.”

“Pa, ako postoji tisuću jakih muškaraca na jugu koji tuku deset tisuća slabih robova i vi ste u mogućnosti da pomognete da zlostavljanje prestane sa očitovanjem o svojem stavu po tom pitanju, ne nalaže li vam vaša kršćanska dužnost da se tako očitujete, bez obzira da li ste muškarac ili žena? Što, pobogu, vaša ženstvenost ima s tim?”

Koliko je zabrinjavajuće moral žene slomljen, vidi se iz rasprostranjenosti uvjerenja da postoje vrline koje su posebno muške i one koje su posebno ženske. Nevjerojatno je da društvo koje od svojeg Kršćanstva stvara najznačajnije zanimanje, gotovo univerzalno zabavlja takvom obmanom. Ne vide da bi, recimo, umjesto lika Krista kao središta svih vrlina, postojala zasebna evanđelje za žene i posebna skupina posrednika za njegovo rasprostranjivanje. Ne samo da se očekuje od muških i ženskih zanimanja da budu primjereno različiti što, vjerujem, nitko na svijetu ne propitkuje, nego se i pretpostavlja da ono što se smatra grubljim vrlinama, je više prikladno za muškarce, a nježnije za žene. Kao što sve vrline hrane jedna drugu i ne mogu nikako drugačije biti njegovane, posljedice priznate zablude su da muškarci, na kraju krajeva, nisu niti bližu tako hrabri kao što bi trebali biti, niti žene toliko nježne. Ali što je junačka narav sve dok ne postane nježnija? Sama riječ velikodušnost ne može se shvatiti dok ne postane blaža- sličnija Kristu. Uz to, što žena može biti ili napraviti bez hrabrosti? Ne treba li se mučiti teškim radom i poteškoćama koje prate potpuno posjedovan um? Ne morali se susresti sa fizičkom i moralnom boli- fizičkom i moralnom opasnosti? Postoji li jedan dan u njezinom životu u kojem ne postoje konflikti u kojima joj nitko ne može pomoći? Opasan posao se mora napraviti, ali ipak joj se ne pruža niti suosjećanje niti pomoć. Pustimo ju da se osloni na muškarca koliko god će joj on dopustiti. Koliko

toga on može napraviti za nju? Od koliko toga je on može zaštititi? Od nekoliko fizičkih opsnosti i od vrlo malo društvenih zala. To je sve. Nad čudorednim svijetom nema kontrole, osim nad svojim vlastitim i to je, na kraju krajeva, moralni život ljudskih bića. Ne može poštediti niti jednu ženu od boli i tuge ili ju spasiti od razdora emocija. Ne može niti spriječiti da joj život izmiče pod nogama svakim korakom koji napravi, niti je sakriti od bezdana i spasiti je da ne potone u njega. Dokle god je to tako i dokle je žena čovjek, muškarci bi se trebali paziti kako joj uskraćuju bilo koju od snaga koje su potrebne za borbe i breme čovječanstva.

Neka budu svjesni kako su je svojim obećanjima, koja ne mogu ispuniti, spriječili da bude pažljiva i da se brani. Obećanjima o skrbništvu do kojeg neizbježno dolazi, o potpori koja proizlazi iz najslobodnijih moralnih djelovanja- iz samopouzdanja koje ne može biti stvoreno na niti jedan drugi način.

Ali, može se postaviti pitanje, kako društvo izlazi na kraj- što radi? Jer iako je zabluda upravo izložena, ono djeluje pod pretpostavkama da postoje muške i ženske vrline. Upravo radi toga možemo očekivati posljedice. Muškarci su nedobročudni i okrutni. Iskorištavaju pravo jačega, ali ipak su u stanju prekriti zlostavljanje ugađanjima. Žele velikodušnost kako bi mogli raspoznati ženska ljudska prava i umjesto da ga omogućće, oni joj slamaju karakter. Žene su, kao što se može i očekivati, slabe, neupućene i ponizne, dokle god samopouzdanje mijenjaju za pouzdanje u bilo što osim u sebe. One koje se ne žele pokoriti takvom potlačivanju svojih moralnih funkcija, (iako će se prije ili kasnije morati same usavršiti) moraju patiti radi svoje odanosti odgovornosti. Imaju jednaku potrebu za junaštvom koju nekolicina hrabrih muškaraca koji brane najviša ženska prava, imaju za nježnost, te da bi ih čuvali od napada kojima moć, navike i obrazovanje neprestano doprinose.

Postoji toliko hrabrih žene i toliko poštenih muškaraca u Americi, raspršenih među mnoštvom, čije krivo shvaćanje prava vodi prema ogromnom propustu u dužnostima. Postoji dovoljno takvih čije bi se istinsko razumijevanje i postupanje moglo pohvaliti pred najprostijim umovima i najvjernijim srcima zajednice, pod čijim bi se svjedočanstvom ta pravedna načela kasnije proširila i napredovala. Da nije vanjskog napretka zemlje, ozlijedena bi se polovica društva vjerojatno puno prije izborila za pravdu nego u bilo kojoj zemlji Europe. Međutim, blagostanje Amerike je nepovoljna okolnost za njezine žene. Puno će proći prije nego što će im se dati prilika da dokažu što su sposobne misliti i raditi. Dokaz kojem su stotine, a možda i tisuće engleskih žena bile izložene radi nedaća i rezultat kojeg je značajno poboljšanje njihovog društvenog stanja, čak i u rasponu od deset godina. Progoni radi stavova, kažnjavanje radi bilo kakvog pokazivanja intelektualne i moralne snage i dalje su uobičajeni kao i

žene koje imaju stavove i koje pokazuju snagu. Još prije par godina bile su potrebne genijalke da bi postigle ono što je danas jednostavno i moguće postići ženama prosječnih moći.

Prevela Vanja Dergić

PRIKAZI

Druga medicina: Traganje za tajnim putom do zdravlja

Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, travanj 2010. 174 str.

Gordana Cerjan-Letica,
Slaven Letica

Autori imaju dugogodišnje iskustvo predavača medicinske sociologije, a njihovo znanstveno djelovanje vezano je uz područja u kojima se prelamaju prava, interesi i utjecaji čovjeka, društva, države i zdravstvene prakse. *Druga medicina* analizira trend zasićenoga javnog prostora najrazličitijim oblicima alternativnoga liječenja u Hrvatskoj i svijetu.

Knjiga analizira fenomen rastuće popularnosti različitih oblika nekonvencionalne medicine uzimajući u obzir njezinu afirmaciju u medicinskoj struci kao oblik nadogradnje akademskoj ili konvencionalnoj medicini koja se još zove i prva medicina. Slijedeći globalnu zdravstvenu praksu posljednjih dvadesetak godina predstavljena je sintagma „medicinski pluralizam“ koja označava koncept suradnje konvencionalne i nekonvencionalne medicine, sukladno tome i završetak vladavine „medicinskog monizma“. Svojevrsna paradigmataska promjena nije doživjela adekvatnu teorijsku i javnu recepciju u hrvatskom javnom zdravstvu, medicinskoj teoriji, medicinskoj praksi i široj javnosti.

Svaka rasprava o „drugoj medicini“ suočava se sa problematikom nedostatka konsenza oko definiranja ključnih pojmova te preklapanja opsega i sadržaja prethodno spomenutoga. Autori u knjizi obrađuju pojmove: medicina, paramedicina, alternativna medicina, komplementarna medicina (dopunska, nadopunjujuća), integrirana medicina, nadrimedicina (nadriljekarništvo, nadriliječništvo, šarlatanstvo), iscjeliteljstvo. Ključni se pojmovi sadržajno približavaju, premda njihove definicije ostaju različite. To predstavlja problem jer javnost biva nepravilno informirana, a pojam druge medicine nerijetko dobiva negativnu konotaciju uopće ili biva pozitivno okarakterizirana većinom kroz medijsku sliku legitimne zamjene za konvencionalnu medicinu. Pojmovnu zbrku autori rješavaju definiranjem sustava suradnje prve/konvencionalne i druge/nekonvencionalne medicine kao sustava integrirane medicine koji se mora nužno regulirati na državnompravnoj razini.

Neregularnosti korištenja nekonvencionalne medicine prikazane su kroz analizu alternativne hrvatske i svjetske scene, a posljedica su neadekvatnoga pravnog reguliranja druge medicine na praktičnoj razini. Donosi se pregled niza zakona koji sankcioniraju nadriliječništvo i nedostatak reakcije te primjena kaznenih odredbi prilikom očiglednoga kršenja. Prikazani su modeli reguliranja integralne medicine u SAD-u, začetci reguliranja u Europskoj uniji i svjetski modeli kroz istraživanja Svjetske zdravstvene organizacije. Promijenjeno znanstveno i pravno gledište na nekonvencionalne metode liječenja i prevencije bolesti usklađeno je a potražnjom što nužno vodi potrebi pravne regulacije kao i adekvatnu kontrolu primjene zakona u društvu.

U drugom dijelu knjige autori razmatraju sam fenomen popularnosti nekonvencionalnih metoda liječenja te iznose argumente skeptika i zagovornika. Ne bave se sa pitanjem "da li je druga medicina uistinu medicina" nego na osnovi same njene popularnosti i objašnjenja na razini autosugestije nastoje ukazati na trenutačno stanje, nedostatke u prilagodbi stanju te nude različite pristupe pri prevladavanju aktualnih i budućih nesporazuma i sukoba oko medicinskoga pluralizma. Usporedno se iznose primjeri podijeljenosti struke oko pitanja znanstvenosti druge medicine koje sa sobom nužno nosi i pitanje kredibiliteta. Problem predstavljaju nemogućnosti provjere uzročno-posljedične veze između prakse neke metode jednog dijela grana druge medicine i konačnog neozdravljenja te slučajevi kada se primarna medicina vidi dovoljna sama sebi.

Pojam integralne medicine daje legitimitet drugoj medicini. Ona je zastupljena kroz medije i analiza njezine raširenosti opravdava tvrdnju da je postmoderna vrijeme sumnje u trenutačnu znanstvenu paradigmu.

Kao prilog knjizi stoji pojmovnik grana komplementarne medicine.

Marina Skelin
m1skelin@gmail.com

ČETVRTA PROLJETNA ŠKOLA O ISTRAŽIVANJIMA O LJUDSKOJ SEKSUALNOSTI

Grožnjan 21-23.5.2010

U organizaciji Katedre za seksologiju Odsjeka za sociologiju Filozofskoga fakulteta u Zagrebu i Sveučilišta u Ljubljani i Kopru od 21. do 23. svibnja 2010. godine u Grožnjanu održana je već sada tradicionalna proljetna škola o istraživanjima o ljudskoj seksualnosti. Sveukupno je sudjelovalo dvadesetak studenata iz Hrvatske, Italije, Mađarske, SAD-a i Slovenije uz pratnju njihovih profesora i mentora. Posebni su gosti proljetne škole bili Janice Irvine sa Sveučilišta Massachusetts u Amherstu koja se među prvima u SAD-u počela baviti onim što je kasnije postalo poznato pod imenom seksologija, zatim psihologinja Pamela Brouillard sa Texas A&M Sveučilišta Corpus Christi kojoj je jedan od interesa seksologija te jedan od vodećih znanstvenika u svjetskim razmjerima kada je riječ o istraživanju intimnih veza, Ted Huston sa Sveučilišta Texas u Austinu. Školu je otvorio predstojnik Katedre za seksologiju, profesor Aleksandar Štulhofer s Filozofskoga fakulteta kao jedan od organizatora. U četiri sesije raspoređene u tri dana studenti su predstavljali svoja istraživanja vezana uz ljudsku seksualnost. Teme su bile vrlo šarolike i dale su uvid u širok spektar onoga što seksologija kao znanost koja se bavi spolnošću može proučavati. Razina kvalitete predavanja očekivano je varirala, posebice ako se uzme u obzir kako su neki od izlagača još bili na preddiplomskom studiju i da im je to jedan od prvih susreta s auditorijem u ulozi predavača. Središnji događaj bilo je predavanje Teda Hustona, ujedno i Fulbright stipendista pri Katedri za seksologiju Odsjeka za sociologiju Filozofskoga fakulteta. Huston je predstavio rezultate dugogodišnjega longitudinalnog istraživanja intimnih veza. Istraživanje o kojem je govorio bavi se problemima u fazi udvaranja koji kasnije imaju utjecaja na brak, zatim utjecajem roditeljstva na brak, spolnim razlikama i bračnim ulogama. Završnu riječ i zatvaranje proljetne škole pripalo je Pamelli Brouillard koja se ukratko osvrnula na predavanja održana u tri dana uz poticaj mladim znanstvenicima za daljnja istraživanja. U konačnici se može reći kako je riječ o još jednoj uspješno organiziranoj proljetnoj školi o ljudskoj seksualnosti koja je kao i uvijek do sada imala cilj omogućiti mladim znanstvenicima i istraživačima prezentaciju vlastitoga rada. Uz razmijenjivanje

stavova i dobivanje uvida u način rada kolega iz drugih država, ovo će im iskustvo sigurno dobro doći u budućem profesionalnom životu.

Jegor Modrić
jegor.modric@gmail.com

A WORLD WITHOUT WALLS 2010. :

“An International Conference on Reconciliation, Peacebuilding
and Globalization in an Interdependent World”

Berlin 6– 10.11.2010.

Konferencija *Svijet bez zidova 2010* u organizaciji Instituta za kulturnu diplomaciju¹ održana je u Berlinu, 6.– 10. studenoga. Riječ je o drugoj po redu konferenciji na temu pomirenja, izgradnje mira i globalizacije u međuzavisnom svijetu koja se održava kao svojevrsni *hommage* obljetnici pada Berlinskog zida. Okupila je 150 sudionika s raznih kontinenata, ponajviše studenata i mladih profesora. Program konferencije je bio složen tako da su prva dva dana obuhvaćala pregledne teme, prvenstveno o kontekstima i teorijskim razmatranjima mirovnih procesa, državnih politika i međunarodnih odnosa, dok se pred sam kraj sve više govorilo o pojedinačnim slučajevima i zemljama. Cilj je konferencije bio pružiti rješenja za izgradnju i očuvanje mira te dati obrasce za institucionalizaciju i mirno rješavanje sukoba na nadnacionalnoj razini.

Uvodno predavanje profesora Hansa Gunthera Braucha bilo je usmjereno na davanje određene povijesne pozadine. Kroz Braudelovu podjelu trajanja na kratko, srednje i dugo, Brauch je analizirao procese koji su doveli do određenih mirovnih ugovora te je pokušao naći prijelomne točke koje ukazuju na strukturalne promjene u politici pruživši čvrst povijesni okvir daljnjim izlaganjima. Zanimljivo je bilo čuti raspravu o globalnom upravljanju gdje se govorilo o izgradnji globalne odgovornosti te mehanizmima njezinoga provođenja kroz politiku odgovorne suverenosti. Globalno upravljanje kao zadaća nadnacionalnih institucija bilo bi prema ovim viđenjima olakšano politikom odgovorne suverenosti država na međudržavnoj razini. Pretpostavka je da odgovornije djelovanje na nižoj razini omogućava jednostavniju regulaciju na višoj. Na pitanje kako mi možemo djelovati u tom pravcu odgovor je bio: “Glasanjem za stranke koje promiču princip odgovornosti na široj(državnoj) razini”. Dan je zaključen predavanjem lorda Anthonya Giddensa o nacionalnoj državi u globalnom dobu. Giddens se osvrnuo na pitanje nacionalnih identiteta u Europi i Europskoj uniji. Suvremeni svijet karakterizira traganje za identitetom, a tradicija se pokazuje kao sigurno polazište, stoga trenutno ne postoji identitet koji bi nadjačao nacionalni. Također se dotaknuo multikulturalizma čija je glavna zadaća aktivno uključiti “druge”, a ne pustiti ih na miru. Za Giddensa su uspješni primjeri po pitanju multikulturalne politike Kanada i, u određenoj mjeri, Velika Britanija.

¹ Institute for Cultural Diplomacy.

Drugoga dana konferencije održana su iznimno zanimljiva predavanja. Prof. Fawaz Gerges sa London School of Economics govorio je o odnosu Islamskoga svijeta i Zapada. Do promjene u odnosima došlo je padom Berlinskoga zida koji je na Zapadu dočekan kao svojevrsan kraj povijesti u kontekstu hladnoga rata i ideološke bipolarnosti. Ostatak svijeta je doživio to kao uspon Zapada. Posebno je u Islamskom svijetu taj slom doživljen kao novo doba zapadnoga kolonijalizma, što je uzrokovalo porast radikalnih islamskih pokreta u prvoj polovici devedesetih godina. U narednim raspravama to se moglo uočiti kroz spomenute procese odlučivanja u UN-u gdje je početkom 90-ih postojalo protivljenje Afričkih zemalja inicijativama zapadnih zemalja vezanim uz rat u bivšoj Jugoslaviji. O civilizacijskim obilježjima međunarodnih odnosa govorio je prof. Johann Galtung. Analizirajući posebnosti, pretežno kroz religijske sustave, ukazao je na neke karakteristike šest civilizacija te ograničenja u njihovim međusobnim odnosima, koje iz toga proizlaze. Galtung nabroja šest civilizacija: zapadnu, islamsku, hinduističku, budističku, kinesku i japansku, uz napomenu da afrička civilizacija još nije u zadobila svoj puni značaj te stoga nju ne uključuje u analizu. Kroz civilizacijsku paradigmu Galtung opisuje pojedine nacionalne države koje zapravo predstavljaju temelj njegove analize međunarodnih odnosa. Civilizacijske tekovine prožimaju države, no države posjeduju moć i resurse. Kroz tu prizmu ilustrirao je odnose Zapada i Istoka te mogućnosti suradnje nacionalnih država. Prema njemu se SAD i Izrael slažu u civilizacijskom pogledu kroz ideju univerzalizma i mesijanizma u svojoj kulturi. Indija je prema svojim kulturnim obilježjima najbliža tim dvjema državama, tako da Galtung predviđa jačanje ekonomske i političke suradnje ovog trokuta.

Nastavak konferencije tematizirao je probleme međunarodnih vojnih organizacija te pristupe nuklearnom razoružanju. U raspravama je bilo riječi o kolektivnim fobijama koje su međukulturno uvjetovane, a koje pružaju podlogu strukturnom nasilju i legitimiraju vojne intervencije. U par je navrata došlo do nerazumijevanja pojmova kulture i vrijednosti među sugovornicima u izjavama poput "ne žele se prikoniti našim univerzalnim vrijednostima", koja je zbog upozorenja preformulirana u neznatno drukčije "ne žele se prikloniti univerzalnim vrijednostima". Ovakvo vođenje razgovora govori o dubini kojom se se zahvaća određeni problem.

Četvrti je dan bio posvećen temama s prostora bivše Jugoslavije. Bilo je riječi o zemljama Balkana i procesima europske integracije, a posebno o stanju u BiH te perspektivama njenoga razvoja. Ovo posljednje je bilo orijentirano na prikaz institucionalnih mehanizama BiH te mogućnostima njihova razvoja. O njihovoj učinkovitosti i realnom stanju nije bilo riječi. Tijekom konferencije pokazala se određena ograničenost u percipiranju stanja na području zemalja bivše Jugoslavije. U jednoj od rasprava bivši slovenski premijer Janez Janša bio je prekinut dok je objašnjavao

ulogu međunarodne zajednice u raspadu SFRJ tvrdnjom da to nije toliko bitno "jer je otada prošlo već dvadeset godina". Kako je Janša držao izlaganje o zločinu genocida i međunarodnim mehanizmima njegovog sprječavanja dotaknuo se među ostalim i zločina u Srebrenici. Replika koja je uslijedila od danskog profesora odnosila se na to da Srebernicu (i brojku od 8000 ubijenih koliko je navedeno u izlaganju) treba shvatiti u kontekstu prijašnjih zločina nad Srpskim stanovništvom u Bosni te da navedena brojka ne može baš biti dokaz o genocidu jer je populacija Bošnjaka u Bosni i Hercegovini iznosila oko pola milijuna. Odgovor je bio da ne bi bilo dobro opravdati jedan zločin drugim. Dokaz da se područje Balkana i zemalja bivše Jugoslavije tretira kao posebno u određenim zapadnim krugovima i da za njega vrijedi drugačija logika.

Konferencija je završila izlaganjima pristiglih radova koji su obuhvaćali široki spektar tema. Nakon toga sudionicima se obratio Mark C. Donfried, voditelj Instituta za kulturnu diplomaciju.

Općenito se za vrijeme konferencije mogla primijetiti značajna razlika u percepciji između stranih stručnjaka koji su govorili o situaciji u određenoj zemlji i razmišljanja njezinih državljana koji su uvijek isticali još poneki kontekst situacije. Taj problem stavlja pod upitnik većinu strategija rješavanja sukoba i izgradnje institucionalnih okvira za očuvanje mira spomenutih na konferenciji. Pokazuje se kako institucionalna regulacija nije riješenje jer samo daje obrazac za norme i djelovanje, dok su ipak ljudi ti koji prepoznaju značaj situacije i njezino okruženje.

Toni Pranić
topran199@gmail.com

NAPUTAK SURADNICIMA

Amalgam je studentski časopis za društvenu zbilju koji objavljuje radove iz područja sociologije te srodnih društvenih i humanističkih znanosti. Pristigli radovi prolaze recenziju. Uredništvo zadržava pravo prilagodbe teksta standardima hrvatskog jezika. Časopis objavljuje samo prethodno neobjavljene radove. Radove treba poslati elektroničkom poštom na e-mail casopis.amalgam@gmail.com.

Radovi:

1. Opseg rada (uključujući bibliografiju i mjesta za grafičke priloge) ne bi trebao prelaziti 16 kartica teksta (1 kartica = 1800 znakova).
2. Tekst treba biti oblikovan 1.5 proredom i sve stranice trebaju biti obrojčene.
3. Na prvoj stranici rada treba navesti ime i prezime autora, stupanj obrazovanja te adresu e-mail pošte. Također treba navesti naslov rada ispisan velikim slovima.
4. Ispred poglavlja treba stajati redni broj (1. ,2. ,...). Podpoglavljja se također obrojčuju (1.1. , 1.2. , 2.1.1. , ...). Ako se u određenom poglavlju razrađuje neka podjela ili se razlažu argumenti oni se tada označavaju slovima [a), b) , c) ,...]. Uvod i zaključak se ne obrojčuju.
5. Citati preko trideset riječi i navođenje kazivanja trebaju biti izdvojeni u posebni odlomak i napisani u fontu Times New Roman veličine 10.
6. Izvor treba navesti u tekstu, a ne u bilješkama. Referenca se stavlja u zagrade i sadrži prezime autora, godinu izdanja i ako je riječ o citatu, broj stranice; primjerice: (Luhmann, 2011.) ili (Luhmann, 2011., 57). Ako rad ima dvoje autora, treba navesti oba, primjerice: (Berger i Luckmann, 1992.). U slučaju zajedničkoga rada troje ili više autora koristi se oblik "i suradnici", primjerice: (Prelog i sur., 1979.). Sve reference u tekstu navode se kao i prvi put, odnosno ne koriste se oblici poput "ibid.", "op. cit.", "loc. cit." i slično. Autorima se predlaže da bilješke rezerviraju isključivo za komentiranje ili dopunu rečenog u tekstu.
7. U popisu literature (bibliografiji) koja se navodi na kraju rada treba navesti pune podatke o svim radovima koja se spominju u referencama. Radovi se navode abecednim redom prema prezimenima autora i kronološkim redom za radove istoga autora. Ako se navodi više radova istoga autora, koji imaju istu godinu izdanja, treba ih razlikovati slovima (a, b, c itd.) iza godine izdanja. U slučaju zajedničkoga rada više autora, u popisu se literature ne koristi oblik "i suradnici", već se navode svi autori. Za mrežno dostupne radove potrebno je, nakon

dostupnih osnovnih referenci (naslova, autora, itd.), navesti izvor (http://) i datum učitavanja. Knjige, zbornici radova i časopisi navode se kao jedna cjelina, dok podatke s interneta treba navesti na kraju. Ako su u radu korišteni izvori, treba ih navesti odvojeno od literature kao posebnu stavku.

Popis literature treba izraditi prema dolje navedenim primjerima:

Luhmann, N. (2011.), *Društvo društva*, Zagreb, Breza.

Pađen, J. (1991.), Prometni sustav u funkciji regionalnog razvoja. U: S. Žuljić (ur.), *Regionalizam u političko-gospodarskom ustrojstvu Hrvatske* (str. 17 – 34), Zagreb, Ekonomski institut – Zagreb.

Brunkhorst, H. (1991.), Konstruktivni univerzalizam ili univerzalizam zajednice?, *Filozofska istraživanja*, 11 (4): 925-939. (Broj 11 označava godište (volumen) časopisa, (4) broj sveska unutar godišta, a 925-939 paginaciju rada u svesku.)

Galešić, M. i Stepanić, J. (2003.), Toward Parameterisation of E-mail Mediated Communication, *Interdisciplinary Description of Complex Systems – INDECS*. 1 (1-2): 54-65. <http://indecs.znanost.org> (18. 11. 2003.)

8. Radovima treba biti priložen sažetak na hrvatskom i engleskom ili njemačkom jeziku. Sažetak ne bi trebao sadržavati više od 200 riječi te treba upućivati na svrhu rada, upotrijebljenu metodologiju, najvažnije rezultate i zaključak.
9. Grafički prilozi trebaju biti crno-bijeli i spremljeni u izvornom formatu. Njihovu veličinu i složenost valja prilagoditi formatu časopisa kako bi se jasno vidjeli svi elementi.

Recenzije i prikazi

Recenziraju se domaća i strana izdanja koja nisu starija od dvije godine računajući do dana primitka recenzije u uredništvo. Opseg recenzije ne bi trebao prelaziti 2000 riječi. Na prvoj se stranici u prvom retku navodi ime i prezime autora recenziranoga djela. U drugom se retku navodi naslov djela (velikim slovima) i, ako postoji, podnaslov malim slovima u trećem retku, dok u četvrtom retku treba navesti sljedeće podatke: naziv izdavača, mjesto izdavanja, godinu izdavanja i broj stranica.

Primjer:

Rade Kalanj

IDEOLOGIJA, UTOPIJA, MOĆ

Jesenski i Turk, Zagreb, 2010., 335 str.

Recenzija se potpisuje na kraju.

Objavljuju se i prikazi znanstvenih skupova te konferencija. Opseg ne bi trebao prelaziti 1500 riječi.